

**Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»
(ПУЕТ)**

Ірина Петренко

**ІСТОРИК НАТАЛІЯ МІРЗА-АВАКЯНЦ
(1889–1940?):
ЖИТТЯ І НАУКОВА СПАДЩИНА**

МОНОГРАФІЯ

**ПОЛТАВА
ПУЕТ
2021**

УДК 930:929 Мірза-Авакянц
ПЗ0

Рекомендовано до видання, розміщення в електронній бібліотеці та використання в освітньому процесі вченою радою Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», протокол № 1 від 22 січня 2020 р.

Автор:

І. М. Петренко

Рецензенти:

І. В. Верба, д. і. н., професор кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Н. М. Левицька, д. і. н., професор, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій, м. Київ.

Петренко І. М.

ПЗ0 Історик Наталія Мірза-Авакянц (1889–1940?): життя і наукова спадщина : монографія. – Полтава : ПУЕТ, 2021. – 235 с. – 2-ге вид., допов. і переробл.

ISBN 978-966-184-404-8

У монографії на основі епістолярної спадщини й наукових праць, нововиявлених архівних документів, зокрема приватного архіву родини, представлено життєвий шлях і наукову діяльність Наталії Юстівни Мірза-Авакянц – українського історика, педагога, методиста, професора Полтавського, Харківського й Донецького (м. Луганськ) інститутів народної освіти, завідувача кафедри історії України Київського університету, однієї із засновників Полтавського товариства дослідження та охорони пам'яток старовини й мистецтва, дійсного члена Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури академіка Д. І. Багалія.

У дослідженні акцентовано увагу на історико-фемінологічних студіях ученої. Міститься основна бібліографія праць Н. Мірза-Авакянц.

Дослідження розраховано на істориків, краєзнавців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 930:929 Мірза-Авакянц

© І. М. Петренко, 2021

© Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі», 2021

ISBN 978-966-184-404-8

ЗМІСТ

Від автора.....	4
Вступ	11
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	13
1.1. Історіографія проблеми.....	13
1.2. Характеристика джерельної бази.....	25
РОЗДІЛ 2. Ранній (початковий) етап становлення вченої Наталії Мірза-Авакянц (1889–1918 рр.).....	35
2.1. Походження дослідниці (Ілляшенки, Лівіцькі, Дворянські, Дорошкевичі). Родинне оточення, друзі, колеги.....	35
2.2. Студентські роки. Участь у політичних партіях	54
2.3. «Московський період» і перші наукові студії вченої	64
2.4. «Перший Київський період» наукової, педагогічної, методичної діяльності вченої.....	73
РОЗДІЛ 3. «Полтавський період» праці дослідниці (1918–1924 рр.).....	83
РОЗДІЛ 4. «Харківський» (1924–1932 рр.) і «Луганський» (1933–1934) етапи творчих пошуків Наталії Мірза-Авакянц	125
РОЗДІЛ 5. «Другий Київський період» діяльності дослідниці (1934–1940 рр.).....	170
РОЗДІЛ 6. Нашадки	193
6.1. Мірра Мірза-Авакян	193
6.2. Сусанна Мірза-Авакян	208
Висновки	213
Додатки.....	216
Список використаних інформаційних джерел.....	222

105-річчю історико-філологічного факультету
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка із
вдячністю за студентські роки присвячую

Від Автора

У 2014 році побачила світ моя монографія «Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина»¹. Її було присвячено українському історику, педагогу, методисту, професору Полтавського, Харківського й Донецького (м. Луганськ) інститутів народної освіти, завідувачці кафедри історії України Київського державного університету. Пам'ятаю, як тоді буквально по крихтах доводилося збирати матеріал, використовуючи архівні документи й друковані джерела Полтави, Харкова, Києва.

Історик ніколи не мусить ставити крапку у своїх дослідженнях, навіть коли здається, що все вже сказано, з'ясовано, висновки зроблено, підсумки підбито. Однак із часом відкриваються нові архівні документи, знаходяться нові факти, спогади, світлини – і все починається знову. Історик завжди мусить тримати руку на пульсі, реагувати на нові виклики, доводити будь-яку працю до завершення – це гарний тон і вияв його професійності. Зрештою, це обов'язок перед суспільством, громадою, наукою і майбутніми поколіннями вчених.

На початку січня 2016 року сталася подія, яка зобов'язала мене повернутися до моєї праці «Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина». Я познайомилася з онучкою моєї героїні – Сусанною Володимирівною Мірза-Авакянц², котра нині мешкає в Іспанії.

---

¹ Петренко І. М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина: монографія. Полтава: ПУЕТ, 2014. 181 с.

² В 40-х роках ХХ ст. після реформи вірменської орфографії в східно-вірменській літературній мові було прийнято написання «-juhi» [-yan]. Тож прізвище Мірза-Авакянц змінилося на Мірза-Авакян (Mırza-Avaqan). В тексті роботи прізвище Наталії Юстівни вказано як Мірза-Авакянц, а її нащадків уже як Мірза-Авакян.

Автор книги Ірина Петренко з Тетяною Грицай, заступником голови правління ПРАТ «Завод «Лтава» під час презентації першого видання монографії на засіданні громадської організації «Слов'янський клуб Полтави».

22 квітня 2015 року

Очевидно, що збігів у житті не буває. Будь-який збіг – це вже закономірність. Пишучи першу монографію, я гостро відчувала брак джерельної бази. Подруга й колега, кандидат технічних наук (тоді – доцент кафедри експертизи та митної справи Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», а нині доцент кафедри товарознавства, торговельного підприємництва та експертизи товарів Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка») Анна Браїлко відшукала в інтернет Сусанну Мірза-Авакян. Зауважу, що Анна захоплюється

історією, тож після прочитання моєї книги перейнялася біографією видатної вченої, що й спонукало до пошуків інформації про її нащадків. Так через соціальні мережі я познайомилася з онукою моєї героїні, ми почали листуватися.

По-перше, Сусанну вразила сама по собі неймовірна звістка, що з'явився в цьому світі молодий вчений, який зміг (і захотів!) із великими труднощами зібрати й систематизувати праці Наталії Юстівни й повернути її ім'я з темряви забуття. Жінку охопило почуття глибокої вдячності за відновлену справедливість!

Сусанна розповіла, що тема життя і трагічної смерті Нати (так у колі рідних називали Наталію Юстівну Мірза-Авакянц) – у їхньому домі була кровоточивою раною. Ще б пак! Постає історика, вдумливого і глибокого вченого замовчувалася, розвідки, заборонені, розкидані і знищені, у радянській період не цитувалися... Наталію Юстівну Сусанна ніколи не бачила (їй навіть ніяково було називати бабусею жінку, з котрою розминулася в часі і просторі: Ната згинула в болях і стражданнях в якомусь рові), але розповіді мами робили образ живим і трагічним...

У лютому 2016 році я зустрічалася з Сусанною та її чоловіком Михайлом Зиновійовичем Виноградом в Іспанії. Це знайомство дало змогу ліквідувати прогалини дослідженні завдяки переданому мені великому домашньому архіву, який тривалий час зберігався в родині. Це листи, спогади, світлини, документи, неопубліковані праці Наталії Мірза-Авакянц тощо. Сусанна зробила велику справу, опублікувавши у 2017 році спогади своєї матері Мірри Леонівни Мірза-Авакян (дочки героїні цієї монографії)³. Саме наявність виявлених джерел спонукала знову повернутися до вже, здавалося б, розробленої теми. Назріла потреба зробити друге видання книги – уточнене й доповнене, урахувавши всі нововиявлені дані.

---

³ Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. 211 с.

У жовтні 2023 року виповнюється 105 років від дня заснування Історико-філологічного факультету товариства «Прогрес» в Полтаві (який у квітні 1921 року був об'єднаний із педагогічним інститутом у Полтавський інститут народної освіти – попередник Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка). Наталія Мірза-Авакянц працювала в Полтаві впродовж 1918–1924 років і першим місцем її роботи був Полтавський учительський інститут, а згодом ще й Історико-філологічний факультет. Звісно, це і визначає та посилює актуальність другого видання книги.

Принагідно хочу подякувати **Анні Браїлко, Леоніду Булаві, Сусанні Мірза-Авакян, Михайлові Винограду** за допомогу в процесі роботи над цією книгою. Сподіваюся, вона стане цікавою й корисною широкій аудиторії, фаховим дослідникам і майбутнім поколінням істориків.

Зрештою, це книга про історика, а відомо, що історію пишуть історики. Від фахового рівня історика залежить історіописання, тлумачення багатьох подій і фактів та умовиводи. Будь-який історик породжений своєю добою, періодом, певним історичним етапом. Історик Наталія Мірза-Авакянц прожила гідне життя, невпинно вдосконалювала свою майстерність та кваліфікацію вченої-дослідниці, була глибоко обізнаною з джерелами, порушувала важливі теми в історії України, які не втратили актуальності і нині. Вона чесно й сумлінно працювала, піднімаючи українську історичну науку на новий якісний щабель. Урешті-решт, сама вчена зізналася, що робота була метою і сенсом її життя⁴. Тож вивчати біографію і творчу спадщину Наталії Мірза-Авакянц – річ вартісна й необхідна.

**Ірина Петренко,
30 червня 2018 року,
м. Полтава**

---

⁴ Рабочие статьи (1907–1939 гг.) // Особистий архів С. Мірза-Авакян. Арк 1.

Дорога Гриночко!

Велике спасибі за пропозицію написати вступ для книги. Дуже приємно ... Але я не письменник, я навіть не знаю, з чого почати. Може, я просто напишу, яке місце займало в нашій родині ім'я Наталії Юстівни? Адже образ її мене супроводжував з дитинства – її погляди, її чарівність, смаки ... Моя мама описувала її завжди з непідробним захопленням. Такі почуття вона мала до своєї матері ... Ната вміла підкоряти й захоплювати.

Але я, ставши дорослою і повертаючись до спогадів моєї мами, почувалася вдячною і душевно близькою швидше з Олександрою Петрівною, матір'ю Нати. І ще я зрозуміла, що моя мама по-справжньому була щаслива тільки в дитинстві – тільки в роки, проведені з бабусею в її мастку, в укладі її дому ... Ті дитячі роки, прожиті в будинку Олександри Петрівни, заклали в моїй мамі любов до України, до української літературної мови, до природи, пісень ... Олександра Петрівна вирощувала Мірру як шляхетну квітку, послідовно, терпляче, показуючи, де проходить грань між добром і злом, хорошим тоном і поганим, добрим смаком і вульгарністю ...

Ната ж була зайнята наукою.

Так, вона була ідеалісткою, з душею сміливою і вільною, за що і поплатилася – державі потрібні були в той час «гвинтики», а не творці. Загинула вона трагічно. Доля моєї мами теж виявилася обпаленою ... Тільки в 1959-му році мама моя отримала папірець, де сухою протокольною мовою з Н. Ю. Мірза-Авакянц були зняті всі звинувачення і вона була реабілітована за недоведеністю злочину ...

Красива, дуже висока жінка, з яскравою чарівністю, особливою харизмою переможниці загинула в болях і муках десь у катівнях ... Навіть немає місця, куди можна було б покласти квіти, постояти поплакати ... Якби не ідеалізм Нати, її впевненість, що вона потрібна Україні, що Україна не може залишитися без її знань, без її віри, без її любові, поїхали б вони всією великою родиною в Париж, де в Олександри Петрівни був особняк ... І вся сім'я збереглася б ... А про долю України можна було б думати (і навіть допомагати!) із зарубіжжя ...

Але що про це говорити зараз?

Мама моя жила з цією раною в грудях усе своє життя, вона перестала навіть вірити, що хоча б ім'я Нати як вченої може бути повернуте у світ науки. Ну, а вже я й поготів не вірила в таке диво!

Але одного разу воно все-таки здійснилося! І це сталося не через триста років, а ще за мого життя! Мірра, на жаль, так і не дізналася, що з'явилася у світі молода дослідниця, яка зібрала буквально по крихтах статті, праці Н. Ю., пройшовши нелегкий шлях пошуків і поступово витягнувши з темряви забуття ім'я Н. Ю. Мірза-Авакянц (у дівочтві Н. Ю. Дворянської).

Ім'я цієї молододі дослідниці Ірина Петренко.

Коли Ірина написала мені листа, в якому запитала, чи знаю я, що Наталя Юстівна є моєю бабусею?

О Боже! Чи знаю я?!

Ми стали листуватися, пізнавати один одного ... А одного разу Ірина зі своєю колегою з'явилася в Іспанії і ми зустрілися! Перед зустріччю з нею я ледь стримувала сльози: ось зараз я побачуся з людиною, яка не пошкодувала часу і сил на пошуки правди, ось він – ця людина, яка по-справжньому реабілітував ім'я Наталії Юстівни!

Тепер ми з моїм чоловіком вважаємо, що знайшли в особі Ірини родичку, у всякому разі – споріднену душу.

*Сусанна Мірза-Авакян, онучка Наталії Мірза-Авакянц,
м. Понт-де-Арментера, Іспанія, 3 липня 2018 року*

*Ірина Петренко, Сусанна Мірза-Авакян.
Лютий, 2016 року. м. Льорет-де-Мар (Іспанія).*

*Ірина Петренко, Михайло Виноград
Лютий, 2016 року. м. Льорет-де-Мар (Іспанія)*

Вступ

Історик Наталія Мірза-Авакянц залишила багату наукову спадщину, без якої неможливо уявити українську історіографію 20–30-х рр. ХХ ст. На жаль, її ім'я сьогодні залишається маловідомим широкій науковій громадськості. Аналіз творчого доробку вченої відсутній навіть у тих працях, де б мав згадуватися передовсім, бо присвячені вони тим проблемам, які студіювала Наталія Юстівна.

Тривалий час ім'я Наталії Мірза-Авакянц було викреслене з історії України, а її праці замовчувалися і майже не використовувалися дослідниками. Очевидно, настав час повернути цю постать у вітчизняну історіографію.

Наталія Юстівна потрапила в маховик сталінських репресій кінця 30-х рр. ХХ ст., її було звинувачено в участі в контрреволюційній націоналістично-терористичній організації. Навіть не встановлена дата її страти. Достеменно відомо, що 24 січня 1959 р. Наталію Юстівну було реабілітовано.

Студії Н. Мірза-Авакянц не втратили актуальності і сьогодні, а деякі – навіть випередили свій час за глибиною охоплення й опрацювання джерел, теоретичного осмислення, узагальнення фактів, використання різних підходів, особливо щодо дискусійних проблем в історії України. Чого варта лише її праця «Історія України в зв'язку з історією Західної Європи», де дослідниця однією з перших у вітчизняній історіографії вписала історію України у західноєвропейський контекст, проаналізувала процес інтегрування України в Європу, насамперед через Польщу і Чехію. У роботі магістральною лінією проходить теза про єдність слов'янства.

Н. Мірза-Авакянц була глибоким і талановитим ученим, педагогом, лектором, методистом. Це визнавали її сучасники-колеги, учні, вчителі. Історик є автором понад 50 праць, серед них підручники, монографії, статті, рецензії, студії з методики викладання історії. Остання – «Історія Запоріжжя» – не закінчена у зв'язку з її арештом.

Через те, що дослідницю було репресовано, її доробок викреслили з української історіографії, відсунули на другий план. На перший же план виступали її авторитетні й визнані вчителі та колеги: академік Дмитро Багалій, професори Микола Сумцов, Федір Шміт, доцент Стефан Тарануценко та інші. Не врахували навіть того, що праці Наталії Юстівни публікувалися в передових радянських наукових і педагогічних часописах – «Радянська освіта», «Червоні квіти», «Знання», «Червоний шлях».

Сфера наукових зацікавлень Наталії Мірза-Авакянц різноманітна і широка: соціально-економічна історія України, історія селян, соціальна історія, історія повсякденності, краєзнавство, історія права, історія жінок, праці з методики викладання історії тощо. Особливе місце в її творчому доробку належить історії шлюбно-сімейних відносин. Хоча окремих, самостійних студій цьому дослідниця не присвятила, однак різні аспекти цієї проблеми знаходимо на сторінках її розвідок.

Будучи послідовницею поглядів відомих істориків – українського Ореста Левицького і польсько-українського Йосипа (Антонія-Йосифа) Ролле, – Наталія Мірза-Авакянц однією з перших в українській історіографії показала вплив військового чинника на повсякденні шлюбно-сімейні відносини мешканців українських земель у ранньомодерний час, а також звернула увагу на статус і формування характеру української жінки. Це тоді, коли протягом наступного часу образ цієї повсякденності ігнорувався або вважався не вартим уваги чи взагалі заперечувався. Наталії Юстівни за дзвоном козацьких шабель, військовими походами, перемогами і поразками вдалося дослідити повсякденні шлюбно-сімейні відносини.

Постать талановитого історика Наталії Мірза-Авакянц має посісти гідне місце в українській історіографії, а її добре ім'я після тривалих років забуття повернутися у вітчизняну історію.

РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження

1.1. Історіографія проблеми

Спеціальних праць узагальнювального характеру про постать історика Наталії Мірза-Авакянц у сучасній вітчизняній історіографії нині немає, проте окремі аспекти її біографії чи творчої спадщини спорадично розглядалися низці розвідок, сукупність яких дозволила визначити стан і особливості розробки проблеми, з'ясувати основні тенденції її розвитку. Тому в реалізації основних дослідницьких завдань авторка спиралася на наявні досягнення історіографії.

Зважаючи на специфіку студіювання проблеми, відмінність політичних, соціально-економічних умов, в яких працювали науковці, зміни характеру впливу держави на історіографічний процес, кадровий потенціал істориків, оволодіння ними методикою наукового пізнання, опрацювання джерел, рівня теоретичного осмислення проблем чітко простежуються **три історіографічні періоди**: 1) *праці, написані дослідниками, колегами (представниками вітчизняної історичної науки й зарубіжної україніки) Н. Мірза-Авакянц, де схвально аналізується її науковий доробок, громадська активність (1920-ті роки ХХ ст. – 1960-ті роки)*; 2) *критичні статті про творчість ученої, зокрема про застосовувані нею методологічні підходи (кінець 1920-х–1930-ті роки)*; 3) *наукові розвідки представників сучасної вітчизняної науки, де переосмислено її праці й погляди, проаналізовано тернистий життєвий і науковий шлях*.

Розпочинаючи аналіз праць *першого історіографічного періоду*, слід згадати статтю В. Щепотьєва, присвячену діяльності Полтавського наукового при Всеукраїнській академії наук товариства⁵. Учений ґрунтовно проаналізував діяльність товариства,

---

⁵ [Щепотьєв В.] Про життя та діяльність Полтавського Наукового при ВУАН Товариства за минулі роки (1919–1927). *Записки Полтавського наукового при ВУАН Товариства*. Полтава, 1928. Вип. 2. С. V–XIV.

згадавши і про наукову доповідь на одному з його засідань про писані кодекси і звичаєве право в практиці Полтавського городового суду XVII ст., яку виголосила Наталія Мірза-Авакянц.

Високо оцінювали наукові досягнення й людські якості вченої представники зарубіжної україніки, зокрема, історики Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблін, В. Щербаківський, Л. Дражевська.

Так, Д. Дорошенко, аналізуючи українську історіографію, схвально відгукнувся про статтю Н. Ю. Мірза-Авакянц «З побуту української старшини кінця XVII віку», уміщену в «Записках Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині»⁶.

Колега дослідниці історик-емігрант О. Оглоблін присвятив ґрунтовну працю аналізу викладання історії в Київському університеті в радянські часи⁷. Учений схарактеризував обстановку, яка тоді панувала, політичну ситуацію, кон'юнктуру, яка впливала і визначала стан дослідження і викладання української історії. Це дає змогу зрозуміти атмосферу з усталеними доносимами, втручанням політики в наукове життя, в якій працювала Наталія Юстівна, виокремити її оточення.

У 1957 році О. Оглоблін опублікував у Нью-Йорку монографію «Українська історіографія 1917–1956 рр.» (праця була перевидана в Україні 2003 року⁸), де простежив поступ національної історичної думки як в Україні, так і поза її межами. Автор був безпосереднім свідком описуваних подій, тож його праця – це своєрідні спогади про ті роки. У ній показані основні історичні школи в галузі історії України 1920-х рр. (М. Грушевського,

---

⁶ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага: друк державної друкарні в Празі, 1923. С. 214.

⁷ Оглоблін О. Українська історія у Київському університеті за часів більшовицького панування. *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. Збірник праць молодих учених та аспірантів. К., 1996. Вип. I. С. 413.

⁸ Оглоблін О. Українська історіографія 1917–1956 рр. К. : ДЦЗД НАФ, 2003. 250 с.

Д. Багалія, М. Слабченка, М. Василенка, М. Яворського), проаналізовано процес їх нищення, згадані сотні імен репресованих учених, дається стисла характеристика багатьох історичним процесам.

З-поміж інших, О. Оглоблін подав біографію і Н. Мірза-Авакянц, указав на сферу наукових пошуків та вмістив коротку бібліографію її праць.

Колега і співкурсниця Н. Мірза-Авакянц, відома українська дослідниця Н. Полонська-Василенко, написала про неї не лише у спогадах, а й у праці з історії Української академії наук⁹.

Український історик, археолог, мистецтвознавець В. Щербаківський, котрий працював з Н. Мірза-Авакянц в Українському Університеті в Полтаві (1918–1921 рр.), 1953 року, уже в еміграції в Англії, підготував розвідку про діяльність цього навчального закладу. У 1994 році в Полтаві було опубліковано спогади вченого з коментарями та примітками В. Коротенка та О. Супруненка, де вміщено коротку біографічну довідку про Наталію Юстівну¹⁰.

Літературознавець, редактор, журналіст, громадський діяч Л. Дражевська, досліджуючи постаті українських жінок у науці, згадала і Н. Мірза-Авакянц. Ця розвідка була вміщена в художньо-публіцистичному часописі «Наше життя», який видавав Союз Українок Америки¹¹.

Отже, вищезазначені студії, хоча й не були спеціально присвячені аналізу життєвого і творчого шляху видатної дослідниці, але таки містять важливу інформацію про неї. Важливо ще й те, що вони переважно написані людьми, котрі були особисто знайомі з Н. Мірза-Авакянц, працювали чи навчалися з нею, що підсилює значимість названих джерел для нашого дослідження.

---

⁹ Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (Нарис історії). К. : Наукова думка, 1993. 414 с.

¹⁰ Щербаківський В. Український університет у Полтаві. Полтава, 1994. Препринт, вип. 2. 40 с.

¹¹ Дражевська Л. Українські жінки в науці. *Наше життя*. 1964. № 3–4. С. 17–19.

Аналізуючи *другий історіографічний період*, слід вказати, що наприкінці 1920-х років з'явилися публікації, автори яких досить критично ставилися до наукових пошуків ученої. Це був початок сталінського терору та гонінь проти національної інтелігенції, поступового згортання політики українізації. Наталія Юстівна підпала під категорію неблагонадійних за свою проукраїнську позицію. У 1925 році П. Бензя написав критичну рецензію на роботу Н. Мірза-Авакянц «Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року»¹². Автор розкритикував роботу дослідниці, вважав, що вона хибно трактувала джерела. П. Бензя зауважив, що «історію революційних рухів писати не так-то легко, щоб то була дійсна історія революційного руху, а не ліквідація цієї історії та підміна її»¹³. Принагідно зазначимо, що Наталія Юстівна не ідеалізувала селянські рухи і значну їх частину вважала розрухами.

У 1929 році з'явилася стаття С. Штейна, у якій було розкритиковано методологічні підходи, застосовані вченою в роботі «История Украины в связи с историей Западной Европы»¹⁴. Поява вищезазначеної публікації була викликана передусім згортанням політики українізації, переходом до відвертої репресивної політики сталінського тоталітарного режиму.

Осмыслюючи наукові розвідки *третього історіографічного періоду*, написаними представниками сучасної вітчизняної науки, зазначимо, що в них переосмислено праці і погляди Н. Мірза-Авакянц, ґрунтовно проаналізовано її трагічний життєвий і науковий шлях.

До здобуття Україною незалежності в 1991 році у вітчизняних наукових розвідках про неї практично не згадувалося. Це й

---

¹² Бензя П. [Рецензія]. Н. Мірза-Авак'янц. «Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року». Видання Державного Видавництва України. Київ, р. 1925. Стор. 46. Ціна 20 коп. *Життя і революція*. 1925. № 10. С. 116–117.

¹³ Там само. С. 117.

¹⁴ Штейн С. [Рецензія]. Мирза-Авакянц Н. История Украины в связи с историей Западной Европы. Державне видавництво України і Госиздат. 1928 р., стор. 270. Ц. 1 крб. 70 коп. *Комуніст*. 1929. № 69. С. 6.

недивно, адже дослідниця була репресована, а відтак викреслена з публічного простору як вчена й особистість.

Історик С. Водотика першим¹⁵ проаналізував біографію, сферу зацікавлень, схарактеризував науковий доробок і дійшов висновку, що «життя і творчість Наталії Мірза-Авакянц були досить типовими для долі українських істориків повоєнного двадцятиріччя»¹⁶, яким, завдяки політиці українізації, дали можливість розвиватися і публікуватися, а потім безжально знищили.

У передмові до перевидання праці дослідниці «З побуту української старшини кінця XVII віку» полтавський історик О. Супруненко наголосив, що «<...> багатий фактичний матеріал, залучений до роботи, дещо незвична постановка основних питань дослідження залишають працю Н. Ю. Мірза-Авакянц актуальною і через три чверті століття, що минули з часу написання статті»¹⁷. Учений теж високо поцінував творчу спадщину Наталії Юстівни, указавши на трагічність її життєвого шляху в роки тоталітаризму.

О. Богдашина висвітлили діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, яку очолював Д. Багалій¹⁸. Академік був науковим керівником дисертації Н. Мірза-Авакянц, під його проводом дослідниця розробляла наукову тему з побуту козацької старшини другої половини XVII ст. У праці О. Богдашиної проаналізовано роль ученої в діяльності кафедри Д. Багалія протягом 1924–1934 рр., де вона керувала роботою аспірантів, а також завідувала семінаром підвищеного типу з етнографії й історії України.

---

¹⁵ Водотика С. Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авакянц. *150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті*: Матеріали республіканської науково-практичної конференції, м. Київ, 20–21 жовтня 1992 р. К., 1993. С. 134–137.

¹⁶ Там само. С. 137.

¹⁷ Супруненко О. Доля історика. *Козацькі старожитності Полтавщини* : зб. наук. пр. Полтава, 1994. Вип. 2. С. 79.

¹⁸ Богдашина О. Діяльність Харківської науково-дослідницької кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.). Х., 1994. 196 с.

Історик О. Нестуля, аналізуючи охорону пам'яток на Полтавщині в добу національного-визвольних змагань у 1917–1918 років, згадав про активну роль у цьому Н. Мірза-Авакянц поруч із В. Щепотьєвим, Г. Коваленком, М. Рудинським та іншими вченими¹⁹.

І. Дивний, аналізуючи життєвий і творчий шлях історика Пилипа Клименка, згадав і про Н. Мірза-Авакянц, адже на вчених було заведено одну кримінальну справу, між ними проводилися очні ставки, були схожі звинувачення²⁰.

Полтавський історик, архівіст Т. Пустовіт буквально по крихтах зібрав розпорошений матеріал про Наталію Юстівну, узагальнивши їх у невеликій замітці, де й подав відому йому бібліографію праць ученої²¹.

Згадав про Наталію Юстівну і полтавський дослідник В. Граб. Сферою зацікавлення вченого був процес репресій на Полтавщині у 20–30-х роки ХХ ст., тож у контексті переслідувань В. Щепотьєва, М. Гавриленка та інших відомих учених побіжно констатовано факти про гоніння на Н. Мірза-Авакянц²².

---

¹⁹ Нестуля О. Охорона пам'яток культури на Полтавщині в 1917–1918 рр. *Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.) : Матеріали конференції* / Відп. ред. О. Нестуля. Полтава : МРД м. Кобеляки, 1995. С. 158–173.

²⁰ Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887–1955). *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. Збірник праць молодих учених та аспірантів. К., 1996. Вип. I. С. 356–386.

²¹ Пустовіт Т. Матеріали до біобібліографічного словника «Архівісти Полтавщини» (20–30 рр. ХХ ст.). *Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області*. Матеріали наукової конференції. Полтава, 1998. С. 276–292.

²² Граб В. У лешатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури. Полтава : Археологія, 1999. 216 с.; Граб В. Гавриленко Микола Іванович. *Реабілітовані історією. Полтавська область: науково-документальна серія книг* / Упор. О. Білоусько. К. Полтава : Оріяна, 2007. Кн. 5. С. 78–81.

Грунтовну студію й енциклопедичну довідку присвятив їй історик І. Верба²³. Праця написана на основі архівних джерел, а також солідних історіографічних досліджень. У ній перелічено і проаналізовано основні праці Н. Мірза-Авакянц. Це чи не єдина у вітчизняній історіографії розвідка, де глибоко і всебічно висвітлено життєвий і творчий шлях Наталії Юстівни. І. Верба високо оцінив її наукову спадщину, зазначивши, що «дослідників, викладачів рівня Н. Ю. Мірза-Авакянц і сьогодні бракує. Вона була органічним істориком, талановитим фахівцем та блискучим лектором (це підкреслюють всі, хто її знав) і тільки доводиться шкодувати, що її активна подвижницька науково-організаційна та викладацька діяльність припала на роки тоталітаризму»²⁴.

У розвідці Д. Андросової-Байди йдеться про жінку-історика 1920-х рр. в Україні²⁵. Авторка реконструювала життєві і творчі образи багатьох представниць історичної науки означеного періоду, у тому числі і Н. Мірза-Авакянц. Вона наголосила, що на прикладі Наталії Юстівни можна простежити стратегію отримання перепустки у світ професійної історичної науки за умови відсутності «батьківської протекції», на відміну від інших жінок-істориків, у яких родичі були визнаними вченими, тому зв'язки значно полегшували їм визнання у науці. Д. Андросова-Байда зрештою визнала, що «відсутність «родинних зв'язків» у науковому товаристві призводить до появи комплексу неповноцінності, симптоматика якого виявляється у постійній потребі «офіційного» визнання. Жінка-історик готова поступитися не тільки методологічними, але й світоглядними позиціями, кардинально змінюючи контексти своїх наукових студій (так, адаптація Н. Д. Полонською-Василенко та Н. Ю. Мірза-Авакянц до вимог тогочасного наукового співтовариства супроводжувалося

---

²³ Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство* : Міжвідомчий наук зб. К., 2001. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. С. 559–578.

²⁴ Там само. С. 578.

²⁵ Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізми творення нової ідентичності. *Історіографічні дослідження в Україні* : Зб. наук. пр. 2008. Вип. 19. С. 23–41.

зміною ідеологічних засад досліджень, відмовою від «загально-російської» історії на користь історії «української»²⁶.

Про «Полтавський період» діяльності Наталії Мірза-Авакянц ідеться в дослідженні з історії створення і функціонування історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка²⁷. Тут лише побіжно згадано про вчену і вміщено її фото.

Високу оцінку творчому доробку Н. Мірза-Авакянц дав О. Кривоший. Він проаналізував феміноорієнтовані праці дослідниці, присвячені жінкам «українного» пограниччя, їх військовій активності у XVI–XVII ст., присутності жіночого повсякдення в культурному просторі козацького Запорожжя²⁸.

---

²⁶ Там само. С. 34.

²⁷ Історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: історія і сучасність. Полтава : Полтавський літератор, 2009. 92 с.

²⁸ Кривоший О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорожжя. Військово-історичний аспект. *Мандрівець*. 2011. № 5. С. 20–28; Кривоший О. Жінка в культурному просторі Запорожжя. Межі присутності. *Історія в школі*. 2011. № 9. С. 15–23; Кривоший О. Жінка зі зброєю на сторінках військової історії України XVI – першої половини XVII ст. Контексти прояву. *Воєнна історія Наддніпрянини та Доницини* : збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук., полковника В. Карпова. К., 2011. С. 70–78; Кривоший О. Жінки на війні очима жінки-історика (маловідома праця Н. Ю. Мірза-Авакянц «Українська жінка в 16–17 ст.» як джерело до вивчення повсякдення жінок ранньомодерної України в умовах воєн та збройних локальних конфліктів). *Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції Україна, м. Київ, 3–5 листопада 2011 р. Київ, 2011. С. 299–300; Кривоший О. «Сильна жінка зі зброєю» в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. *Київська старовина*. 2012. № 1. С. 16–34; Кривоший О. Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. *Київська старовина*. 2012. № 6. С. 55–70; Кривоший О. Жінка на війні. Сценарії фронтового повсякдення шляхетних жінок України-пограниччя на сторінках праці Наталі Мірза-Авакянц «Українська жінка в XVI–XVII ст.». *Київська старовина*. 2012. № 6. С. 18–37.

О. Кривоший акцентував увагу на працях, які стосувалися історії воєнного повсякденного життя жінок України ранньомодерної доби (під воєнною повсякденністю розуміється комплекс повсякденно-побутових реалій, в яких головну роль відігравав військовий фактор)²⁹.

Життєвий і науковий шлях Н. Мірза-Авакянц вже було висвітлено у першому виданні цієї монографії: «Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина : монографія. Полтава : ПУЕТ, 2018. 181 с.»³⁰. Однак, поява нових джерел спонукала до продовження дослідження і нових висновків. Крім того, спроба аналізу біографії, наукового доробку, реконструкції трагічних обставин смерті дослідниці здійснена у низці наших розвідок³¹.

---

²⁹ Під воєнною повсякденністю розуміється комплекс повсякденно-побутових реалій, в яких головну роль відігравав військовий фактор.

³⁰ Петренко І. М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина. Полтава : ПУЕТ, 2018. 181 с.

³¹ Петренко І. М. Висвітлення історії повсякденних шлюбно-сімейних відносин у працях історика Наталії Мірза-Авакянц. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного факультету*. Запоріжжя, 2013. Вип. XXXV. – С. 306–314; Петренко І. М. Життєвий і науковий шлях історика Наталії Мірза-Авакянц (1888-1940?). *Українське державотворення: проблеми і сучасність* : Збірник наукових праць. Випуск IX / Ред. кол.: Г. В. Бондаренко, О. Й. Дем'янок [та ін.]. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2014. С. 68–76; Петренко І. М. Жінки південноукраїнських земель у революційних подіях 1905 року на сторінках праць історика Наталії Мірза-Авакянц (1888-1940 ?). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри* : зб. наук. праць V Міжнар. наук. конф., 24–25 квіт. 2015 р., Одеса / відп. ОПГ. М. І. Михайлуца. Одеса : ОНУ, 2015. С. 229–233; Петренко І. М. «Київський період» життєвого і наукового шляху історика Наталії Мірзи-Авакянц (1888-1940?). *Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ – ХХІ століть: європейський цивілізаційний вимір* : матер. V щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф., 27 травня 2015 р., м. Київ. К. : [Київ. ун-т ОП. Б. Грінченка], 2015. С. 187–197; Петренко І. М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888-1940?): незаслужено забута. *Слов'янський збірник* : збірник наукових і науково-публіцистичних праць / Уклад. Безобразова Л. Л.; Слов'янський клуб м. Полтави. Вип. 14. Полтава : ТОВ «Техсервіс», 2015. С. 96–105; Петренко І. М. Репресовані освітяни Полтав-

Отже, останнім часом творча спадщина вченої Н. Мірза-Авакянц здобуває заслужене визнання після тривалого замовчання і забуття.

Завдяки розвідкам дослідниці В. Дем'яненко маємо змогу відтворити деякі факти про походження, родину Н. Мірза-Авакянц³². Зокрема, одна з них містить фото родинного маєтку на Переяславщині та деяких членів сім'ї.

К. Кобченко свою ґрунтовну монографію присвятила комплексному дослідженню Київських вищих жіночих курсів. У роботі є згадки і про Н. Мірза-Авакянц, котра там навчалася. Також у додатках роботи міститься фото професора С. Реформатського зі слухачками, серед яких можна впізнати Наталію Юстівну, імовірно, що дає змогу побачити її образ в студентські роки.

А. Климов, аналізуючи становлення вищої освіти в регіоні, зокрема досліджуючи історію Луганського педагогічного університету, згадував про роботу в ньому на кафедрі історії Н. Мірза-Авакянц³³. Учений на основі архівних джерел проаналізував гоніння проти неї на історичному факультеті. Ця праця А. Кли-

---

щини (історик Наталія Мірза-Авакянц (1888-1940?). *Репресована культура України: регіональний вимір* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції 9 квітня 2015 року [Текст] / відп. ОПГ. І. Г. Передерій / Полтавський ОПГ. ОПГ. Ун-т імені Ю. Кондратюка. Полтава: ПолтНТУ, 2015. С. 55–59; Петренко І. М. «Полтавський період» життєвого і наукового шляху історика Наталії Мірза-Авакянц (1888-1940?). *Особистість, суспільство, політика 2015* : Матер. Другої щоріч. наук.-практ. конф. / За ред. С. Терепищого, В. Грасимовича, О. Познія. Ч. 1. Люблін : WSEI, 2015. С. 61–64; Петренко І. М. Видатна вчена, педагог і дослідниця життя української жінки Наталія Мірза-Авакянц (1888-1940). *Сестри по обидва береги Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини та Наддніпрянщини, присвяченої 140-ій річниці з дня народження Катрі Гриневичевої*. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції, 19–20 травня 2016 року, м. Львів. Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 73–76.

³² Дем'яненко В. Велика родина свідомих українців була вирвана з отчої землі. URL: <http://visnik-press.com.ua/?p=2514>

³³ Климов А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки ХХ ст. *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 228–234; Климов А. Історичні краєзнавчі розвідки : монографія. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. С. 117.

мова стала досить важливою в підготовці нашого дослідження, адже про «Луганський період» життєвого і наукового шляху Н. Мірза-Авакянц відомо дуже мало.

Матеріали довідкового характеру, зокрема енциклопедичні довідники, пропонують лаконічну, проте не менш важливу інформацію про біографію та діяльність ученої.

Український письменник в еміграції О. Луговий (1904–1962) (Олександр Аскольдович Овруцький-Швабе) в історичних життєписах «Визначне жіноцтво України», опублікованих у 1942 році Торонто (Канада), умістив відомості про Н. Мірза-Авакянц, вказавши на сферу її наукових зацікавлень³⁴.

У фундаментальній праці з україністики «Енциклопедія українознавства» (за редакцією професора В. Кубійовича), виданій під егідою Наукового Товариства ім. Шевченка, є історична довідка про вчену, зокрема подано короткий огляд її біографії та перелік основних праць³⁵.

Відомий український історик С. Білокінь присвятив Н. Мірза-Авакянц енциклопедичну статтю, де виклав хронологію її життєвого і творчого шляху, проаналізував сферу її наукових зацікавлень³⁶, а також опублікував біо-бібліографію праць, видавши їх окремою брошурою³⁷.

Грунтовну енциклопедичну довідку з викладом біографії вченої та переліком основних праць написав І. Верба³⁸.

---

³⁴ Мірза-Авакянц Наталка. *Луговий Ол. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи у 4-х частинах*. Торонто : Друком «Українсько-го робітника» в Торонто, 1942. С. 188.

³⁵ Мірза-Авак'янц Н. Ю. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина / За ред. проф. В. Кубійовича*. Л. : НТШ у Львові, 1994. Т. 4. С. 1580–1581.

³⁶ Білокінь С. Мірза-Авак'янц Наталя Юстівна. *Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Ми / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.: іл.* URL: http://www.history.org.ua/?termin=Mirza_Avakyanc_N_Yu

³⁷ Білокінь С. І. Біо-бібліографія істориків Києва. Мірза-Авак'янц Наталя. *Сторінки історії київського міського транспорту*. К., 1985. 8 с.

³⁸ Верба І. Мірза-Авак'янц Наталя Юстівна. *Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / під ред. проф. Г. Казьмирчука*. К. : «Прайм-м». С. 254.

Стаття про Н. Мірза-Авакянц є й у виданні «Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2012 рр.)»³⁹.

Стислі біографічні довідки про історика Н. Мірза-Авакянц містяться в працях, присвячених історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка⁴⁰, а також у фундаментальній регіональній енциклопедії «Полтавіка»⁴¹.

Отже, наявність такого матеріалу є свідченням повороту у вітчизняній історичній науці, пов'язаного зі зміною ідеологічних підходів, що було викликано, передусім, крахом радянської системи в 1991 році. Відбулося повернення Н. Мірза-Авакянц в національний інтелектуальний простір, де вона посіла своє почесне місце. Сучасні дослідники всебічно проаналізували життєвий шлях, родовід, творчий доробок ученої. Ці студії є цінним джерелом інформації щодо соціалізації жінки-історика, її професійної ідентифікації. Вони надають можливість реконструювати мікросоціальний простір інтелектуального становлення жінки-науковця.

---

³⁹ Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2012 рр.) / уклад. О. Богдашина, В. Бутенко, С. Марченко [та ін.]; відп. ред. С. Посохов. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 316 с.

⁴⁰ Петренко І. М. Мірза-Авакянц Наталія Юстівна. *Історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка* : збірник матеріалів бібліографічні покажчики. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. С. 187–189; Петренко І. М. Мірза-Авакянц (уроджена Дворянська) Наталія Юстівна. *Генезис освіти зі спеціальностей факультету історії та географії* : збірник статей, матеріалів і біографічних довідок. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 133–134.

⁴¹ Мірза-Авакянц Наталія Юстівна. *Полтавіка. Полтавська енциклопедія = Poltavica. Poltava Encyclopedia: у 12 тт.* / гол. ред. О. А. Білоусько ; Центр дослід. іст. Полтавщ. Полт. об. ради. Т. 6: Освіта і наука = Education and Science. кн. 2: Кременчук Полтава = Kremenchuk – Poltava : редкол. Білоусько О. А. (гол. ред. та ін.). Полтава : ПЦ «Мозаїка», 2019. С. 540–541.

1.2. Характеристика джерельної бази

Залежно від походження, способу дослідження і форми відображення історичних реалій слід виділити такі **види джерельної бази дослідження**:

- неопубліковані архівні документи;
- матеріали особистого походження (мемуари, листи, переписка);
- матеріали довідкового характеру.

Неопубліковані архівні документи. В основу дослідження покладено неопубліковані документи, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Архіві Управління Служби безпеки України в Полтавській області (далі – Архів УСБУ в Полтавській області), Державному архіві Полтавської області (далі – ДАПО), Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України (далі – ВР ІЛ), фондах Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Особливу цінність становить фонд 707 (Управління Київського учбового округу) ЦДІАК України. У ньому міститься важлива інформація про роботу Історико-етнографічного гуртка М. Довнар-Запольського у Київському університеті Святого Володимира, до складу якого входила Н. Мірза-Авакянц. Опрацювання документів цього фонду дозволяє з'ясувати ранній етап становлення вченої, її інтелектуальне оточення, досліджувані проблеми тощо.

У фондах ЦДАВО України зберігаються цінні документи, які стали вагомими при написанні цієї монографії. Зокрема, ідеться про рукопис статті Н. Мірза-Авакянц «Нариси з історії суду в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.». Крім того, надзвичайно важливою при підготовці нашої роботи стала анке-

та Наталії Юстівни від 1930 року, написана нею власноруч. У ній містяться важливі відомості про походження, освіту, партійну приналежність, рух по службі, відомості про адміністративні посади, наукову роботу, родину вченої.

Фонд 3206 ЦДАВО становить собою унікальні відомості про те, що сфера наукових інтересів Н. Мірза-Авакянц зацікавила нацистських науковців у роки Другої світової війни. Зокрема, доктор Франц Кляйне у звіті про поїздку в Україну у 1942 році писав про те, що Наталія Юстівна досліджувала питання Магдебурзького права в українських землях і стала жертвою сталінської тоталітарної репресивної машини.

У ГДА СБУ зберігається кримінально-слідча справа на Н. Мірза-Авакянц. До неї підшиті ще дві слідчі справи на істориків П. Клименка і В. Камінського, які проходили з Наталією Юстівною по одній справі і теж були репресовані. Архівно-слідча справа розписана на 393 сторінки. Вона містить протоколи допитів, вирок, довідку про реабілітацію Наталії Юстівни. Подорожчів ведення слідства, запитання слідчого, відповіді арештованої, звинувачення, імена згадуваних під час слідства колег, знайомих, рідних вченої дало можливість зрозуміти ту соціально-психологічну атмосферу, в якій вона опинилася. Ознайомившись зі справою, доходимо висновку про недбалість ведення слідства, застосування тортур, наперед відомий вирок і схиляння підсудної до визнання себе винною у тому, до чого вона не мала ніякого відношення.

В Архіві УСБУ в Полтавській області хоча конкретних документів про Н. Мірза-Авакянц немає, однак побіжно згадки про неї містяться в кількох слідчо-кримінальних справах. Зокрема, ідеться про звинувачення вченого М. Гавриленка у приналежності до Наукового товариства при Всеукраїнській академії наук на початку 20-х років ХХ ст. у Полтаві, до якого, начебто, входила Наталія Юстівна. Згадки про це подибуємо ще в кількох архівно-слідчих справах.

При підготовці цієї наукової розвідки важливими виявилися розсекречені документи ДАПО. Зокрема, ідеться про справи, в яких висвітлено діяльність Полтавського інституту народної

освіти та Пролетарського (нині – Краєзнавчого) музею. Ретельне опрацювання справ дало можливість з'ясувати: це був надзвичайно складний період становлення радянської вищої школи, біля витоків якої і перебувала вчена.

Важливі архівні матеріали про діяльність науково-дослідної кафедри історії української культури містить фонд 37 «Академік Д. Багалій» ВР ІЛ. Документи проливають світло на діяльність Н. Мірза-Авакянц на кафедрі, розкривають коло її зацікавлень, наукові інтереси. Завдяки опрацюванню цих джерел стало зрозуміло, що вчена віддавала перевагу вивченню соціально-економічної історії Лівобережної України і Слобожанщини. Крім того, у перспективі планувалося в структурі Всеукраїнської академії наук відкрити Комісію для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст., де б на Наталію Юстівну покладалася розробка багатьох важливих тем.

У фондах Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка містяться важливі архівні документи про Н. Мірза-Авакянц. Зокрема, це звіти про навчально-виховний процес в університеті, штатні відомості викладачів, спогади випускників. На жаль, не зберігся в Музеї рукопис спогадів дочки вченої Мірри Леонівни. Однак посилення на нього міститься в низці праць вітчизняних істориків⁴², що дає змогу скласти уявлення про зміст.

У 2016 році було виявлено великий особистий (приватний) архів, який зберігається в родині онучки Наталії Юстівни – Сусанни Мірза-Авакян. Тривалий час він не був доступний дослідникам.

Документи з цього архіву можна поділити на кілька груп: 1) листування Н. Мірза-Авакянц; 2) дитячі історичні оповідання вченої; 3) автобіографія; 4) список праць Наталії Юстівни; 5) га-

---

⁴² Супруненко О. Доля історика. *Козацькі старожитності Полтавщини* : Зб. наук. пр. Полтава, 1994. Вип. 2. С. 79–81; Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство* : Міжвідомчий наук зб. К., 2001. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. С. 559–578; Щербаківський В. Український університет у Полтаві. Полтава, 1994. Препринт, вип. 2. 39 с.

зетні вирізки, які стосуються її родини; 6) довідка про реабілітацію вченої; 7) світлини Наталії Юстівни та її рідних і близьких.

Наявність цих, уперше введених до наукового обігу документів, спонукало до другого видання книги про Н. Мірза-Авакянц. Крім того, це дозволило під іншим кутом зору поглянути на постать ученої, розкрити трагічність її життя і смерті, дослідити перипетії її родинної ситуації, з'ясувати коло найближчих людей – родичів, друзів, знайомих, колег. Нововиявлені світлини допомогли проілюструвати багато етапних подій у житті Наталії Юстівни, поглянути на її оточення.

Одним із основних джерел дослідження стали *матеріали особистого походження (мемуари, листи, епістолярна спадщина)*. Мемуари – це вид джерел, коли автор, який був учасником або очевидцем подій, від свого імені висвітлює події. Цінність цих джерел зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретному авторові, а відтак – відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ. По-перше, у них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, відсутня в інших видах історичного фактажу. По-друге, матеріали особистого походження нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах. Їх використання дає змогу історикові більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певних епох, осіб.

У 2017 році побачила світ книга спогадів дочки Н. Мірза-Авакян – Мірри⁴³. Видання містить ґрунтовні свідчення про Наталію Юстівну, її походження, життєвий і науковий шлях, поневіряння і гоніння проти вченої. Тут подано важливу інформацію про родину Наталії Юстівни, її оточення, повсякденне життя, колег, а також про обстановку в суспільстві того часу. Ці безцінні свідчення про життя і творчість, безумовно, збагатили наше дослідження і дозволили ввести в науковий обіг нові важливі факти. Зрештою, видання цих спогадів і призвело до необхідності перевидання цієї монографії.

---

⁴³ Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. 211 с.

Спогади залишили люди, котрі безпосередньо були знайомими з Наталією Юстівною. Для підготовки дослідження цей вид джерел виявився неоціненним, адже дав можливість почерпнути з перших вуст інформацію про життєвий шлях і діяльність ученої.

Важливі відомості про Наталію Юстівну знаходимо в спогадах «На грані двох епох» М. Лівницької (1879–1971) – української письменниці-мемуаристки, громадської діячки⁴⁴. Жінка була дружиною, вірною товаришкою і соратницею двоюрідного брата Н. Мірза-Авакянц Андрія Лівницького – українського громадського і політичного діяча. У книзі подано унікальні відомості про походження вченої, її дитячі, студентські роки. Також досить детально описано сімейні зв'язки Лівницьких, характери, смаки та переконання членів родини, побутову атмосферу, умови життя на тлі історичних подій, що прокотилися Україною на початку ХХ ст. Це видання стало в нагоді при підготовці нашої наукової розвідки, бо дало змогу проаналізувати ранній етап життєвого і творчого шляху вченої, її родину, яка відрізнялася національною свідомістю і небайдужістю до інтересів свого народу.

Співкурсниця і колега Наталії Юстівни Н. Полонська-Василенко (1884–1973) підготувала унікальні «Спогади»: почала писати їх у часи виїзду в еміграцію, відразу ж по війні, і довела до понад тисячу сторінок, охопивши період від кінця ХІХ ст. до середини ХХ ст.⁴⁵. Можна сміливо сказати, що за своїм розмахом і обширом інформації, часто маловідомої чи й невідомої, – це одна із найкращих мемуарних книг, які знала українська література й історія.

У «Спогадах» вміщено унікальні відомості про Наталію Юстівну, які відсутні в інших джерелах. Так, завдяки Н. Полонській-Василенко достеменно відомо, що Н. Мірза-Авакянц відвідувала Історико-етнографічний гурток М. Довнара-Запольського, коли навчалася на Вищих Київських жіночих курсах. Це важливо, адже дає змогу сучасним дослідникам проаналізувати

---

⁴⁴ Лівницька М. На грані двох епох. Нью-Йорк : Комітет, 1972. 355 с.

⁴⁵ Полонська-Василенко Н. Спогади. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 591 с.

інтелектуальне оточення вченої, виявити становлення її фахових інтересів і еволюцію тем дослідження, а також осмислити становлення її як дослідниці.

Слід зазначити, що Н. Полонська-Василенко помилково зазначила, що Н. Мірза-Авакянц начебто вступила на Бестужівські курси в Санкт-Петербург, а насправді вона стала студенткою Московського університету. Однак це можна пояснити недосконалістю людської пам'яті, та й спогади Н. Полонська-Василенко писала через багато років після події.

Академік Д. Багалій (1857–1932), котрий був наставником Наталії Юстівни, в «Автобіографії» писав про вчену, характеризуючи її як талановиту дослідницю, надійну і порядну людину⁴⁶. Він цінував свою ученицю, обрав її своїм заступником, а також доручав багато важливих справ.

Побіжні згадки про Наталію Юстівну залишила у своїх «Спогадах» відома українська громадська діячка, вчена, перекладачка Н. Суровцова (1896–1985)⁴⁷, яка була співробітницею науково-дослідної кафедри історії української культури академіка Д. Багалія у Харкові, а отже – колегою Н. Мірза-Авакянц.

Педагог Г. Ващенко (1878–1967), працюючи в Полтавському інституті народної освіти поруч із Наталією Юстівною у «Моїй автобіографії», згадував про тяжкий період роботи на Полтавщині у сфері освіти на початку 20-х років ХХ ст. Учений зазначив, що вони з Н. Мірза-Авакянц читали лекції для вчителів української мови, літератури й педагогічної психології на курсах українізації педагогів у містах Прилуки, Ромни, Хорол⁴⁸.

---

⁴⁶ Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія ; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Х. : ХГІ «НУА»: Золоті сторінки, 1999. 600 с.

⁴⁷ Суровцова Н. Спогади. К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1996. 432 с.

⁴⁸ Ващенко Г. Моя автобіографія. Бойко А. *«Служба Богові й Батьківщині»* : (Г. Ващенко: альтернатива поглядів і оцінок) : [наук.-метод. посіб.] ; А. Бойко. К. : ІЗМН, 2001. С. 107–112.

У роботі «Історія однієї школи (спогади)»⁴⁹ Г. Ващенко написав про Наталію Юстівну та її чоловіка Андрія Мефодійовича Браташевського. Ця інформація стала цінним джерелом для підготовки нашого дослідження.

Унікальні відомості про Полтаву періоду національно-визвольних змагань залишив у спогадах Д. Соловей (1888–1966) – історик, економіст і статистик, педагог і публіцист⁵⁰. Дослідник не оминув увагою і Наталію Юстівну, залишивши унікальні відомості про «Полтавський період» життя Н. Мірза-Авакянц. Вони дають можливість проаналізувати політичні погляди вченої, а також з'ясувати ставлення до неї радянської влади як до неблагонадійної.

Важливими в контексті нашого дослідження виявилися спогади Ю. Юркевич (1907–1990) – відомого інженера-конструктора⁵¹. Його мати, Марія Павлівна, товаришувала з Н. Мірза-Авакянц. Родина Юркевичів певний час мешкала разом із Наталією Юстівною в Києві, а потім вчена гостювала в них у Москві. Ю. Юркевич особисто знав учену, спілкувався з нею, описав її трагічну долю. Його спогади – це унікальне джерело для вивчення кола оточення Н. Мірза-Авакянц, її політичних поглядів і трагічної долі після арешту.

У 2015 році було опубліковано спогади уродженця Поділля, активного учасника національно-визвольних змагань 1917–1920 років, відомого педагога та громадсько-просвітницького діяча Івана Юрченка. Він тепло відгукнувся про змістовні лекції Н. Мірза-Авакянц, прочитані влітку 1918 року в містах Гайсині і Брацлаві, та її високий фаховий рівень⁵².

---

⁴⁹ Ващенко Г. Історія однієї школи (спогади) [автобіографічні спогади, в яких автор виведений під ім'ям Юрія Петровича Горового]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article?id=12077>

⁵⁰ Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921. Полтава : «Криниця», 1994. 192 с.

⁵¹ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... М. : Возвращение, 2000. 256 с.

⁵² Бо Ти любив, в душі беріг, як скарб коштовний, Україну: життєпис українського патріота Івана Демидовича Юрченка ; Упорядник та автор передмови О. Мельничук. Вінниця : «Ніланд-ЛТД», 2015. 266 с.

Важливі відомості про роботу Наталії Юстівни на історичному факультеті Луганського інституту народної освіти вміщено в мемуарах «Зустрічі і прощання» видатного українського літературознавця Г. Костюка (1902–2002), молодість якого припала на трагічні 20–30-ті роки ХХ ст. Його робота – це пронизливі спогади про митців і вчених, з якими зустрічався автор, про проблеми, які їх хвилювали, щоденне їхнє життя. Г. Костюк позитивно відгукнувся про Наталію Юстівну, відзначив її високий науковий рівень, а також звернув увагу на великий авторитет, який вона мала серед студентської молоді. Водночас автор відзначив трагічність її долі, переслідування владою, що призвело до звільнення вченої з роботи⁵³.

Відомий український письменник, фольклорист, літературознавець, історик української літератури Г. Нудьга (1913–1994), котрий був репресований, теж побіжно згадав у автобіографії про Наталію Юстівну⁵⁴. Учений був студентом філологічного факультету Харківського університету, а вона – його викладачем.

Спогади про Н. Мірза-Авакянц залишив її студент філологічного факультету Київського державного університету Л. Вишеславський. Він став відомим українським радянським поетом і присвятив їй вірш⁵⁵.

У 2020 році побачила світ книга спогадів історика В. Дубровського, у якій автор ґрунтовно описав критику Наталією Мірза-Авакянц свого вчителя академіка Дмитра Багалія⁵⁶.

---

⁵³ Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах ; Передм. М. Жулинського. К. : Смолоскип, 2008. Кн. 1. 720 с.

⁵⁴ Григорій Нудьга. Біобібліографічний покажчик ; упорядкування В. Івашківа, Р. Марківа, А. Вовчака. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 296 с.

⁵⁵ Вышеславский Л. Избранное: стихотворения, проза ; Л. Вышеславский; сост. И. Вышеславская; предисл. П. Осадчука. – К. : Этнос, 2008. 638 с.; Гусейнов Г. Господні Зерна. Художньо-документальний життєпис. У 8 кн. – Кривий Ріг : «Вид-чий Дім», 2002. Кн. 6. 640 с.

⁵⁶ Дубровський В. В. «Дрібні замітки на великі теми» : Сторінки мемуарів та публіцистики / авт. передм. та упорядн. В. А. Казимір. Харків-Чернігів : Видавець Олександр Савчук, 2020. 352 с.

Епістолярій (листи, переписка) становить собою важливий засіб обміну інформацією. Епістолярні джерела є носіями соціокультурної інформації про життя і діяльність відомих особистостей, про історію країни і часу, в якому вони жили. Листування Н. Мірза-Авакянц сприяють з'ясуванню її поглядів, наукових пошуків, життєвих переконань, родинного становища тощо. Містяться ці документи в ІР НБУВ.

Так, лист Наталії Юстівни до української письменниці Н. Романович-Ткаченко (1884–1933) з Харкова до Києва від 24 листопада 1926 року був написаний у період її роботи в редакціях кількох часописів. Його зміст дав можливість простежити тяжку працю вченої на кількох роботах, а також повсякденні клопоти – потребу суміщати професійну зайнятість із доглядом за хворою дитиною⁵⁷.

Лист до письменниці М. Грінченко (1863–1928) від 17 липня 1924 року дав змогу виявити таку важливу рису характеру Наталії Юстівни як взаємопідтримка, бажання допомогти. У листі Наталія Юстівна звертається до Марії Миколаївни з проханням допомогти в справі отримання протекції для своєї знайомої, М. Дорошенко, яка зазнала тяжкої драми в особистому житті й опинилась без роботи⁵⁸.

Листування між істориками О. Оглобліним і Д. Багалієм від 1929 року дає можливість з'ясувати високий авторитет Наталії Юстівни на науково-дослідній кафедрі історії української культури у Харкові⁵⁹.

Фонд І містить важливу переписку між Наталією Юстівною і Д. Багалієм. Особливо цінними є листи з Полтави, написані впродовж 1918–1924 років⁶⁰. Характер листів, їх зміст дає можливість скласти уявлення про повсякденні труднощі Н. Мірза-

---

⁵⁷ ІР НБУВ, ф. 121, спр. 111, 1 арк. 1.

⁵⁸ ІР НБУВ, ф. 170, спр. 387, 4 арк.

⁵⁹ Лист О. Оглобліна до Д. Багалія від 22 квітня 1929 року. Стариков Г. Листи Олександра Оглобліна до Дмитра Багалія як джерело до історії діяльності Комісії із вивчення соціально-економічної історії XVIII–XIX ст. (1929–1934 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № 10–11. С. 90; ІР НБУВ, ф. І, спр. 46043, 3 арк.

⁶⁰ ІР НБУВ, ф. І, спр. 45989, 2 арк.; ф. 45988, 1 арк.

Авакянц, з'ясувати сферу її наукових зацікавлень, родинні клопоти. Таке листування насичене емоційно, цікаве, змістовне. Наталія Юстівна часто зверталася до академіка Д. Багалія за порадами, ділилася своїми публікаціями і планами, скаржилася на негаразди, які виникали у приватному житті чи на роботі.

Завдяки вищезазначеним листам маємо можливість зрозуміти й осмислити повсякденні труднощі і клопоти жінки, виявити її наукові інтереси та зацікавлення.

Матеріали довідкового характеру містять лаконічну інформацію про роботу Н. Мірза-Авакянц у різних наукових, освітніх установах, видавництвах. Ця інформація була важливою при підготовці нашого наукового дослідження, адже дає можливість простежити її кар'єрне зростання та посади. Зокрема, збірники документів: «Історія Академії наук України (1918–1923). Документи і матеріали», «Наука и научные работники СССР», «У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.)»⁶¹ дозволяє простежити роботу Наталії Юстівни в різноманітних наукових комісіях, установах, проаналізувати громадську діяльність, завідування кабінетами тощо.

Отже, джерельна база дослідження побудована на комплексному аналізі архівних джерел, матеріалів особистого походження і довідкового характеру. Такий підхід дозволяє виявити нові і поглибити, доповнити наявні відомості в історичній науці про роль Н. Мірза-Авакянц у вітчизняній історичній науці. Порівняння різнопланового матеріалу сприяє відтворенню більш повної біографії вченої, вивченню її оточення, формування опозиційних поглядів, переконань, висвітленню активної участі в науковому житті України.

---

⁶¹ Наука и научные работники СССР. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1928. Ч. VI. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. 810 с.; Історія Академії наук України (1918–1923). Документи і матеріали. К.: Наукова думка, 1993. 576 с.; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): збірник документів і матеріалів: У 2-х частинах ; Упор. Р. Пиріг (керівник). К.: Інститут історії України НАН України, 1996. Ч. I. 146 с.

РОЗДІЛ 2. Ранній (початковий) етап становлення вченої Наталії Мірза-Авакянц (1889–1918 рр.)

2.1. Походження дослідниці (Ілляшенки, Лівичькі, Дворянські, Дорошкевичі). Родинне оточення, друзі, колеги

Народилася Наталія Юстівна Мірза-Авакянц 24 вересня (11 жовтня) 1889 року в м. Борисполі Полтавської губернії в сім'ї земського лікаря Юста Михайловича Дворянського (1858–1900). Її батько походив із козаків Донщини, був учнем відомого лікаря і вченого С. Боткіна. Він відзначався демократичними поглядами, тому й отримав статус неблагонадійного і за зв'язки з народниками зазнав переслідувань. Ю. Дворянського було переведено із Санкт-Петербурга у провінцію на Полтавщину. Помер він у 42 роки від туберкульозу.

Мати вченої, Олександра Петрівна (1858–1925), по батьківській лінії походила з давнього козацького роду Ілляшенків. Володіла маєтком у с. Хоцьки Переяславського повіту. Це було давнє українське село з героїчною історією, яка відображає всі перипетії становлення та розвитку українства у Середній Наддніпрянщині. Постійне поселення на місці сучасного села виникло, імовірно, у другій половині XVI ст., коли відбувалося активне заселення краю. Саме на східній Україні Речі Посполитої (Черкащина, Канівщина, Переяславщина) формувалося ядро козацтва осілого і землевласницького. Це було сільське і хутірське населення, що відзначалося войовничим характером, до чого спонукала особливість місцевості, прикордонної з татарами. Уряд Речі Посполитої розумів роль цих поселенців і тому, крім військової служби, не вимагав від них ніяких повинностей.

Засновником роду по материнській лінії був серб Григорій Дмитрович, прізвище якого було перекладено на український лад – як Дмитрашко. Його син, полковник Родіон Дмитрашко-Райч (1665–1705) з племінником Марком прибули на Запорозьку Січ із Придунайського князівства. Родіон уславився ненавистю до турків і бився з ними завзято і безстрашно⁶².

---

⁶² Мірза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. С. 7.

*Юст Дворянський (1858–1900) – батько
Наталії Мірза-Авакянц*

*Олександра Дворянська (3 серпня 1858–1925) –
мати Наталії Мірза-Авакянц*

Гетьманським універсалом від 23 квітня 1673 року Родіон і Марко одержали землі на річці Березань і млин на річці Недра. Того ж року полковник Родіон Дмитрашко-Райч був обраним наказним гетьманом чотирьох полків⁶³. Згодом його було засуджено до смерті через змову проти гетьмана Петра Дорошенка, однак він урятувався втечею.

За гетьманування Івана Мазепи Родіон одержав нові землі на річці Березань, де заклав масток та збудував на свої кошти Красногірський монастир у м. Золотоноша і церкву в с. Бакулівка.

---

⁶³ Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. С. 11.

Його племінник Марко загинув молодим, тож дядько Родіон опікувався його родиною, зокрема виховував синів.

Нащадки одного з синів Марка – Іллі Дмитрашка отримали прізвище Ілляшенко (за західнослов'янською транскрипцією). Рід Ілляшків зростав, чоловіки були схильними до військової справи, були учасниками бойових дій своєї епохи. Козацька старшина, сотники і полковники в XVI–XVIII ст., російські офіцери у XIX–XX ст., вони воювали з турками, татарами, брали участь у походах О. Суворова, у російсько-французькій війні 1812 року, у військових кампаніях на Балканах і в Криму, скрізь відзначалися хоробрістю, отримували в нагороду ордени, зброю, звання (не вище полковника)⁶⁴.

Рід Ілляшків було внесено до I частини дворянської родовідної книги Полтавської губернії⁶⁵.

Перші відомості про володіння Ілляшків у Хоцьках належать до першої половини XVIII ст. За ревізією 1764 р., Хоцьки належали до 2-ї Переяславської полкової сотні. У 1782 р. територія Переяславського полку ввійшла до Київського намісництва і була розділена між повітами: Городищенським, Золотоніським, Київським, Козелецьким, Остерським, Переяславським, Пирятинським. За новим адміністративним поділом Хоцьки потрапили до Золотоніського повіту. За даними кінця XVIII ст., у селі проживало 920 душ населення. Це були люди різного стану: казенні селяни, козаки і власницькі статського радника Івана Вишневського і бунчукового товариша Степана Ілляшенка.

Збереглися відомості про сина Марка, переяславського сотника Івана Ілляшенка (помер у 1727 р.) та його дітей: Дмитра, Степана, Петра, Іллю. Степан Іванович Ілляшенко (1709–1787) обіймав посади полкового хорунжого та бунчукового товариша, мав, окрім інших володінь, 45 підданих у селі Хоцьки. Його сини, Степан (1749–1775) і Петро (1752– ран. 1833), були сотниками другої полкової сотні відповідно у 1770–1772 і 1772–

---

⁶⁴ Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. С. 13–14.

⁶⁵ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. СПб.: Типография Сириус, 1914. С. 63.

1782 рр. Вони мали синів Григорія і Костянтина. Степан став капітаном (1775), а Костянтин – поручиком (1775) Охтирського гусарського полку.

Ілля Петрович Ілляшенко, прадід Наталії Мірза-Авакянц, одружився з дочкою штаб-ротмістра Оленою Василівною Валецькою.

З утворенням у 1802 р. Полтавської губернії до неї ввійшов Переяславський повіт і в його складі Хоцьки. За даними 1832 р., серед прихожан церкви св. Архистратига Михаїла села Хоцьки були дворяни (16 дворів, 64 особи чоловічої статі, 62 – жіночої), козаки (відповідно: 136, 544, 643), казенні селяни (1, 4, 6), поміщицькі селяни (42, 289, 338). На хуторі Озерище розташовувався маєток поміщика – поручика Костянтина Костянтиновича Ілляшенка, при якому було 11 осіб дворових людей (2 двори) і 58 осіб селян (4 двори)⁶⁶.

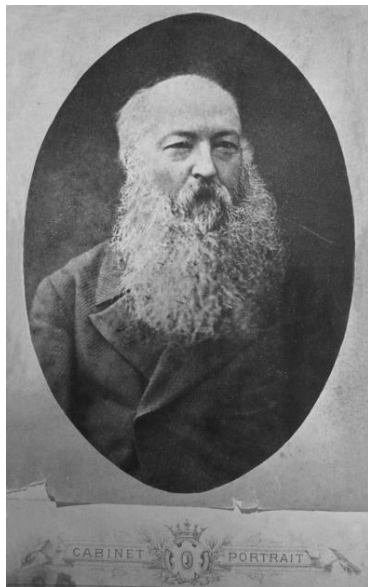

Родовий герб Ілляшенків

---

⁶⁶ Дем'яненко В. Велика родина свідомих українців була вирвана з отчої землі. URL: <http://visnik-press.com.ua/?p=2514>

Найвідомішими з дворянського роду Ілляшенків у ХІХ ст. стали нащадки Іллі – Петро Ілліч Ілляшенко (1803–1903), який мав володіння у Хоцьках, під Гельмязовом, Озерищем та околицьких хуторах. П. Ілляшенко закінчив Київський університет Святого Володимира (перший випуск) і тривалий час був мировим суддею.

Петро Ілляшенко (1803–1903)

Свою дружину 12-річну Аглаю він зустрів на Балканах у грецькому селі біля міста Смірна. Він купив її у братів за дорожній перстень та забрав до себе в українські землі. Згодом одружився з Агласю. У 16 років вона народила Петру Ілляшенку сина Григорія, який згодом став мировим суддею в Переяславі, а потім ще шість доньок.

Проте сімейна ідилія не склалася, через якийсь час вони стали жити нарізно. Петро Ілляшенко поселив Аглаю, звинувативши її у зраді, у віддаленому хуторі разом із молодшими дітьми, у яких він не побачив сімейних рис та позбавив їх спадщини. Старші доньки – Анна, Наталія, Олександра і Лео-

ніда – залишилися з батьком. Там Аглая прожила 20 років, страждаючи від самотності і бідності. Після смерті Петра Ілляшенка діти виділили Аглаї частину спадщини, вона продала хутір і купила в Лохвиці маленький будинок, поближче до дітей та онуків. У будинку часто бували черниці з Києво-Печерської лаври. Померла Аглая Ілляшенко у віці 90 років.

У мастку в Хоцьках зберігалися предмети старовини: була прекрасна колекція трубок, книг, пістолів, посуд, давні документи. Петро Ілляшенко передплачував книги й журнали з Петербурга.

Відомо, що Тарас Шевченко був знайомий із Петром Ілляшенком, а у свій останній приїзд в Україну навідував його у Хоцьках. Матері Наталії Мірза-Аваянц Олександрі було тоді 3 роки. Тарас Шевченко високо підняв її на руки і сказав: «Ця дівчинка буде красунею»⁶⁷.

Усі доньки Петра Ілляшенка здобули освіту в київській гімназії, були обізнані у музиці, літературі. З них три були матерями відомих українських діячів. Наталія – Андрія Лівницького, Олександра – Наталії Мірза-Авакянц, Леоніла – братів Дорошкевичів. Старша, Анна, вийшла заміж за військового, поляка Пшевалінського, але він рано помер, а їхня дочка Ольга була свідомою українкою і брала участь в українському революційному русі⁶⁸.

Олександра Петрівна Ілляшенко народилася 3 серпня 1858 року. Вона була красунею східного типу: правильний, прямий ніс, брови-стрілка, подовжені очі, чуттєвий рот. Вона мала незалежний характер, любила музику, гарно співала, знала старовинні українські пісні, багато читала, вільно володіла французькою й німецькою мовами.

Олександра Ілляшенко слухала курс медицини в Петербурзькому університеті, де й, імовірно, зустріла свого майбутнього чоловіка Юста Михайловича Дворянського. Він народився на Дону, в станиці Хоперській, куди було заслано його батька. Мати Юста належала до відомого козацького роду Скрябіних.

---

⁶⁷ Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. С. 23.

⁶⁸ Лівницька М. На грані двох епох. Нью-Йорк : Комітет, 1972. С. 73.

Ніякої власності, зв'язків і капіталу у нього не було. Тому й батько Олександри Петрівни був проти шлюбу доньки з Юстом. Тоді дівчина пішла проти волі батька, пара повінчалася в церкві на околиці Петербурга. Петро Ілліч дуже розлютився, пообіцяв позбавити її спадщини. Подружжя поселилося в Перетбурзі, Юст був ліканем-експериментатором, Олександра відвідувала лекції вчених, багато читала, працювала з чоловіком у лабораторії. Через кілька років подружжя переїхало за кордон, де в університеті Лейпцига продовжували вивчати медицину.

Після повернення до Петербурга в Олександри народився син Всеволод, а згодом ще двоє дітей – донька Наталія і син Павло. У 1880-ті роки під час політичних процесів над народниками стало відомо про зв'язки Юста Дворянського з ними ще з університетських років, та й відрізнявся він ліберальними поглядами. Чоловіка було заарештовано, виникла загроза заслання до Сибіру на три роки.

Олександра Петрівна прийняла непросте рішення: просити пробачення у батька і повернутися додому. Петро Ілляшенко ласкаво прийняв доньку, пробачив і бавився з онуком, у якого віднайшов сімейні риси. Батько пообіцяв допомогти зятеві і своє слово виконав. Через слабе здоров'я Юста Дворянського трирічне заслання до Сибіру було замінене на заслання в Бориспіль поруч із Києвом під нагляд поліції.

Олександра Дворянська отримала від батька маєток Хоцьки. Це був дорогий подарунок, адже там вона народилася, там пройшло її дитинство та юність. Тоді Хоцьки процвітали: маєток із 350 десятинами орної землі, лісом і будинком у стилі ампір, великим садом⁶⁹.

Згодом у Олександри Петрівни розкрився талант до підприємництва, вона вміло вела господарство, читала літературу з агрономії, купувала сільськогосподарські машини, впроваджувала новації.

Господарство приносило прибутки й родина багатіла. Сукні Олександри Петрівна могла замовляти в Парижі. Однак стосунки між подружжям зіпсувалися, кожен жив своїм життям.

---

⁶⁹ Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. С. 37.

Згодом онука Олександри Петрівни Мірра Мірза-Авакян зазначила, що шлюб Олександри та Юста став найгіршим варіантом «самотності вдвох»⁷⁰.

Помер Юст Дворянський 12 квітня 1902 року від тяжкої хвороби. Більше Олександра Петрівна заміж не вийшла, хоча й були пропозиції.

Багато часу віддавала Олександра Петрівна благодійності: Київський університет Святого Володимира сплачував здібним студентам чотири стипендії імені Юста Дворянського; у Хоцьках було збудовано школу й лікарню. У будь-який час дня і ночі Олександрю Петрівну можна було викликати, щоб оглянути хворого чи прийняти пологи. Вона вважала, що, будучи лікарем, вона зобов'язана служити людям.

Діти Юста і Олександри Дворянських зростали. Старший син Всеволод захоплювався агрономією, дочка Наталія цікавилася історією, Павло був природженим гуманітарієм, вивчав французьку мову, латину, згодом став юристом.

Наталія з братом Павлом. 1901 р.

---

⁷⁰ Лівницька М. На грані двох епох. Нью-Йорк : Комітет, 1972. С. 42.

Всеволод Дворянський. 1910–1912 роки.

Наталія Юстівна Дворянська народилася 24 вересня (11 жовтня) 1889 року в м. Борисполі Полтавської губернії. Там провела перші три роки свого життя, де її батько відбував заслання. Потім родина переїхала до Києва, де Юст Дворянський був земським лікарем, мав приватку практику і вважався одним із найкращих педіатрів міста.

Павло Дворянський з дочкою Лялею. 1936–1937 роки

Згодом дочка Наталії Мірра Мірза-Авакян писала, що її мати перебувала під сильним впливом батька, мала глузливий і зухвалий характер⁷¹, натуру емоційну й незалежну. Наталію (у родині її називали Ната) було важко уявити без музики: щоденна гра на роялі, відвідування концертів, домашні музичні вечори. У Києві вона закінчила музичну школу, а в Москві брала уроки у професора консерваторії, у 1920-ті роки у Полтаві

---

⁷¹ Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. С. 47.

навчалася в диригента Маріїнської опери Немировського і набула навичок ледь не професійної піаністки з оригінальною манерою виконання. Українська природа, сільський побут з піснями і вечорницями живили музичну натуру Наталії Юстівни.

У Хоцьках була чудова бібліотека, де зберігалися унікальні видання масонів, рідкісні церковні стародруки, філософські праці, твори російських, польських, українських і французьких письменників, підшивки часописів XVIII–XIX ст. Наталія постійно користувалася бібліотекою, захоплювалася читанням.

Рідна сестра Олександри Петрівни, Наталія, побралася з Миколою Ливицьким, членом дворянського зібрання у Золотоноші. Ливицькі – старий козацький старшинський рід із Ліпльавської сотні Переяславського полку. Після скасування Гетьманщини рід перейшов у російське дворянство, але тримався козацьких традицій.

У сім'ї народилися син Андрій та донька Євгенія. Євгенія стала лікарем і тривалий час працювала у Хоцьківській лікарні, мешкаючи з родиною в одному з будинків на її території. У 1918–1920 рр. надавала медичну допомогу не лише селянам, а і пораненим повстанцям, які діяли у місцевих лісах. Зокрема, у неї лікувалися П. Самутін – командир в армії Української Народної Республіки, генерал-хорунжий уряду УНР в екзилі, родом з Ташані, та С. Мичуда – один із командирів дивізії отамана Д. Зеленого.

Андрій Миколайович Ливицький (1879–1954) навчався на юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира, брав участь в українському національному русі, очолював студентську громаду у Києві, переслідувався царським урядом за політичну діяльність, двічі ув'язнювався до Лук'янівської тюрми. Був членом українських партій РУП, УСДРП. Після Лютневої революції 1917 р. – член ЦК Селянської спілки і Центральної Ради, губернський комісар Полтавщини. У 1918 р. увійшов до Українського Національного Союзу, став одним із організаторів Трудового конгресу. У 1919–1920 рр. був міністром уряду УНР, вів підпільну боротьбу проти режиму гетьмана П. Скоропадського. Після поразки визвольних змагань в Україні,

опинившись в еміграції, А. Лівіцький був найближчим соратником С. Петлюри і після його вбивства очолив український уряд у вигнанні. З 1954 р. уряд очолив його син Микола Андрійович Лівіцький, журналіст і громадський діяч.

Андрій Миколайович Лівіцький у студентські роки

Андрій Миколайович Лівіцький у період активної політичної діяльності

Донька Андрія Миколайовича Наталія Ливицька-Холодна (1902–2005), яка народилася на хуторі під Гельмязовом, що дістався у спадок мамі Андрія після смерті її батька Петра Ілляшенка, стала відомою українською письменницею в еміграції. Проживала у Чехословаччині, Польщі, Німеччині, США, Канаді. У середині 1920-х років навчалася у Празькому університеті. Була членом правління Союзу українок Америки. Саме на її честь встановлена меморіальна дошка на будівлі ЗОШ № 2 у Переяславі (у 1919 р. вона кілька місяців навчалася тут у гімназії). Її чоловік – Петро Петрович Холодний, син відомого українського художника-монументаліста і графіка П. Холодного (родом із Переяслава), сам став одним із найвизначніших українських митців ХХ ст., особливо відзначився як маляр та графік, створював ікони, вітражі, мозаїки.

М. Ливицька у спогадах «На грані двох епох» (Нью-Йорк, 1972) зазначила: «про тітку Дворянську залишилися в моїй пам'яті якнайкращі спогади. Це була мила, сердечна й культурна жінка. Дуже симпатичні були і двоє її молодших дітей – син Павло та дочка Ната, пізніше відома українська історичка Мірза-Авакіянц»⁷².

О. Дворянська прожила довге і насичене багатьма подіями життя. Майже всі буремні події кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. відчула на собі. Вона неодноразово переховувала у своєму маєтку в Хоцьках на Переяславщині племінника Андрія Ливицького і його дружину Марію, які були політично неблагойдійними і піддані переслідуванню царською владою. Марія Ливицька згадувала, що «на осінь 1906 року ми переїхали на Полтавщину до Андрієвої тітки, Олександри Дворянської. Прийняла нас тітка дуже сердечно й тепло. Трохи заспокоїлись ми й відпочили в цім захисті, але не надовго. Наше становище починало мене непокоїти й пригнічувати. Особливо я відчувала приниження в присутності сина тітки, Всеволода. Був негостинний і при кожній нагоді давав нам відчутти, що наше перебування в

---

⁷² Ливицька М. На грані двох епох. Нью-Йорк : Комітет, 1972. С. 198.

їхньому домі йому неприємне. Андрій цим не переймався. Він дуже любив тітку і її одну вважав за господиню. На мене часом навіть сердився за те, що нервуюсь і роблю всякі фантастичні проекти щодо виїзду ... в невідоме, як він казав»⁷³.

Олександра Петрівна вирізнялася душевністю, ніжністю, щирістю і добротою. Вона дуже полюбила дочку Марії та Андрія Наталію. При нагоді гралася з дитиною, доглядала, навчала, виховувала, розповідала казки, сама шила дитині білизну й одяг.

Літо 1909 року родина Лівіцьких провела у Хоцьках, де винайняла помешкання поряд із маєтком Олександри Дворянської. У сім'ї було вже двоє дітей – дочка Наталія і син Микола, яким дуже подобалося в селі на природі. М. Лівіцька писала, що «село було дуже велике й багате. Було в ньому багато заможних селянських родин, діти яких кінчали середні й навіть вищі школи. Отже, інтелігенції було багато і акторів-аматорів не забракло. При виборі п'єси треба було пристосуватись до смаку публіки, що була переважно селянська. Для першої вистави вибрали «Сватання на Гончарівці». Головну роль грала дочка місцевого фельдшера, Бойко, яка кінчала медичний інститут у Петербурзі. Вона мала дуже приємний і досить сильний голос, що дуже придалося для цієї ролі. Притягли до виставкової акції пізніше відомого Олександра (а тоді просто Шурку) Вертинського, який проживав тоді в сусідньому селі у своїх родичів. Він виступав у ролі москаля, що вернувся з війська. Пригадую, я була дуже сердита на нього, бо він дуже шаржував на потіху невибагливої публіки, і цим змазував гру інших артистів»⁷⁴.

Мірра Мірза-Авакян писала, що Олександр Вертинський – студент-юрист був сином сусіднього поміщика та закоханим у Наталію Юстівну⁷⁵.

---

⁷³ Лівіцька М. На грані двох епох. Нью-Йорк : Комітет, 1972. С. 197.

⁷⁴ Там само. С. 230–231.

⁷⁵ Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. С. 60.

Павло Дворянський. 1914 рік

У 1919 році трапилася нагода віддячити тітці за допомогу і підтримку. Коли українські повстанці в боях розбили Денікіна і зайняли Переяславський повіт, Олександра Петрівна мусила переховуватись від місцевих селян як землевласниця. Ворожість селян була спрямована, переважно, проти її сина, Всеволода, за його недобре ставлення до робітників. Але в ті часи, коли відносини між поміщиками й селянами були дуже загострені, тітка

Дворянська мусіла залишити свій дім і деякий час переховуватись. Знайшла вона захист у родині А. Лівичького. Вона писала: «Я з дітьми, як родина Андрія Лівичького, була в повній безпеці, а моє помешкання недоторкане. Отже, я не боялась нападу повстанців і могла переховувати тітку в себе. Таким чином я віддячилась їй за те, що вона переховувала нас від царської поліції»⁷⁶.

Відомо, що у 1919 році вона кілька тижнів переховувалася «від збольшевиченого елементу свого села»⁷⁷ у Переяславі в родині Андрія. Коли небезпека минула, вона поїхала додому, а звідти – до своєї дочки Н. Мірза-Авакянц.

Після встановлення радянської влади О. Дворянська виїхала з Хоцьок спочатку в Золотоношу, а потім до своєї доньки Наталії, яка у той час працювала і мешкала в Полтаві.

У садибі О. Дворянської до 1975 р. розташовувалися старші класи Хоцьківської середньої школи та квартири для вчителів. Старше покоління хоцьківчан пам'ятає одноповерховий, дерев'яний, просторий будинок під бляхою з високим ганком, великими вікнами з віконницями. Від колишньої розкоші залишалися лише ліпні прикраси на стелі. Біля будинку був великий двір з тінистими алеями (деякі з дерев збереглися до сьогодні), господарські будівлі, сад. Саме тут зростала Наталія.

Родина Лівичьких була рідною для неї. У сім'ї збереглися старі родові папери, а серед них дорогоцінна грамота з часів Богдана Хмельницького, якою призначалося одного з Лівичьких, імовірно, Івана, на сотника, чи полковника війська запорозького. Усі ці папери Андрій Миколайович передав для студій своїй кузині Наталії Юстівні⁷⁸.

---

⁷⁶ Лівичька М. На грані двох епох. Нью-Йорк : Комітет, 1972. С. 199.

⁷⁷ Там само. С. 330.

⁷⁸ Там само. С. 69–70.

*Будинок О. П. Дворянської.
У цьому приміщенні була Хоцьківська школа до 1975 року*

*Сім'я Лівичких: сидять – Андрій та Марія; стоять –
син Микола та донька Наталія. Варшава, 1920 р.*

По лінії іншої сестри матері Леоніли Наталія була близькою до сім'ї громадських і культурних діячів Дорошкевичів, товаришувала з братами Олександром і Глібом Дорошкевичами. Олександр (1889–1946) – український літературознавець і критик, педагог, у 1918 році очільник відділу середньої школи департаменту вищої та середньої освіти Міністерства народної освіти. Професор Київського Інституту народної освіти. У 1920-х роках – співробітник Всеукраїнської академії наук. Учень і співробітник академіка С. Єфремова, зокрема в Комісії новітнього письменства і співредактор, разом з Єфремовим, збірника «Пантелеймон Куліш» (К., 1927). Зазнав переслідувань у середині 1930-х років, був висланий на Урал. З 1943 р. керував відділом в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Гліб Дорошкевич (народився у Хоцьках у 1899 р.) на початку 1920-х рр. завідував книжковим магазином у Переяславі, належав до організаторів нелегального українського антирадянського гуртка. У 1930-х працював учителем у Саратові, де 1937 р. був звинувачений у контрреволюційній діяльності (влада пригадала його українськість) і розстріляний. Реабілітований у 1959 р.⁷⁹.

Отже, у результаті трагічних подій першої половини ХХ ст. велика родина освічених, свідомих українців – Лівичьких, Дворянських, Дорошкевичів, готових працювати задля процвітання власної Батьківщини, була розсіяна, вирвана з рідної землі.

Можемо констатувати, що погляди Н. Ю. Дворянської формувало її найближче оточення – родина, громадське середовище, історичний ґрунт Полтавщини, що сприяло становленню її як палкої й свідомої українки з активною патріотичною позицією. Зважаючи на заможне дворянське походження, активну громадянську позицію родини, представники якої були свідомими патріотами своєї держави, Наталія Юстівна сповідувала глибоко національні переконання, не зрадила їм протягом усього життя.

---

⁷⁹ Дем'яненко В. Велика родина свідомих українців була вирвана з отчої землі. URL: <http://visnik-press.com.ua/?p=2514>

2.2. Студентські роки. Участь у політичних партіях

Наталія недовго навчалася в Київській жіночій гімназії. Батько для неї був моральним прикладом, його схильність до іронії, презирство до умовностей і компромісів стали її життєвим кредо. Ці риси характеру, успадковані від Юста Михайловича, ускладнювали її навчання в гімназії і призводили для конфліктів з викладачами, особливо на уроках Закону Божого. Дівчина виховувалася в атеїстичному дусі і на одному з уроків заперечила існування Бога. За це її було виключено з гімназії⁸⁰. Про цей випадок Наталія не любила згадувати, вважаючи, що заняття в гімназії сприяли систематизації знань, а мислити вона навчилася самостійно.

Смерть батька стала великим потрясінням для 13-літньої дівчини. Вона почала страждати на безсоння і галюцинації.

Революційні події початку ХХ ст. не оминули Наталію. Вона читала нелегальну літературу, роздавала листівки, ходила на зібрання. Юнку приголомшували єврейські погроми, протягом свого життя вона засуджувала антисемітизм.

Навчаючись ще в гімназії, будучи ученицею 6–7 класу, Наталія вела активну громадську і політичну роботу, була членом шкільної організації Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) (1905–1906 рр.)⁸¹, організовувала учнівські гуртки, брала участь в організації страйку середніх шкіл Києва в жовтні 1905 року. Надалі таку ж революційну роботу проводила в різних студентських і робітничих гуртках.

Поразка революції 1905–1907 років переорієнтувала Наталію Дворянську до лав Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Тож під час навчання на Київських вищих жіночих курсах вона вступила до партії і була її членом упро-

---

⁸⁰ Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство* : Міжвідомчий наук зб. К., 2001. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. С. 560.

⁸¹ ДА СБУ, спр. 50021, арк. 38.

довж 1907–1917 років⁸². Вона агітувала в різних робітничих гуртках, але користувалася російською мовою. Проводила активну громадську роботу на курсах для робітників у Москві. Переїхавши до Києва, брала участь в організації і проведенні революційної роботи в робітничих клубах.

Після одного з таких студентських виступів Наталію Дворянську було заарештовано й ув'язнено два тижні. Партійна робота сприяла її знайомству з відомими громадськими діячами України та сприяла духовному становленню.

Наталія Дворянська. 1904 р.

У 1907 році Наталія вступила на денне історико-філологічне відділення державних Київських вищих жіночих курсів, які функціонували під опікою Київського університету Святого Володимира. Тому й читали там лекції університетські викладачі за університетськими програмами.

---

⁸² ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 4.

Наталія Дворянська у період учнівства

У той період здобуття вищої освіти для багатьох жінок – піонерок цієї справи – було пов'язане з подоланням певних морально-психологічних перепон, а також матеріальних труднощів, яких зазнавали більшість курсисток, котрі, будучи матеріально незабезпеченими, мусили самостійно заробляти на навчання. Передбачалося, що після закінчення Вищих жіночих курсів жінки могли б поруч із чоловіками викладати у вищих навчальних закладах, займатися наукою і захищати дисертації, отримувати наукові ступені і вчені звання нарівні з випускниками університетів. У 1908 році у проекті Вищих Київських жіночих курсів наголошувалося, що їх метою було «талановитим і видатним слухачкам відкрити дорогу для подальшої наукової роботи на батьківщині, не виганяючи їх, як це бувало досі, до закордонних університетів і під виключне керівництво іноземних професорів»⁸³. Проте цей Статут так і не схвалили.

Науковим керівником випускової роботи Наталії Юстівни був відомий учений-історик, викладач, етнограф, фольклорист М. Довнар-Запольський (1867–1934).

---

⁸³ Цит за: Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. К. : «МП Леся», 2007. С. 125.

Наталія Дворянська. 1907 р.

Будинок по вул. Фундуклеївській (нині – Богдана Хмельницького), 51, у якому розташовувалися Київські Вищі жіночі курси протягом 1906–1913 рр.

Митрофан Довнар-Запольський

На вищих курсах співкурсницею Н. Дворянської була відома українська вчена, одна з провідних представниць державницької школи в українській історіографії Н. Полонська-Василенко (1884–1973). У своїх «Спогадах» вона теплими словами згадувала про Наталію: «З курсисток, які вступили роком раніш, ніж я, згадую високу, не можна сказати гарну, але інтересну курсистку, з характерним малюнком бров над веселими, наче усміхненими очима. То була Наталія Юстовна Дворянська. Вона мешкала у флігелі будинку, де мешкали Козловські, і від них я чула, як весело вони жили в тому флігелі: не припинялися гості, чулися пісні, регіт. А коли почалися іспити, то я почувала, що Дворянська – одна з найталановитіших студенток, її праці Довнар-Запольський оцінював дуже високо»⁸⁴. Далі дослідниця помилково зауважила, що Н. Ю. Дворянська вступила на Бестужевські курси в Санкт-Петербургу, де й одружилася з Мірза-Авакянцем.

---

⁸⁴ Полонська-Василенко Н. Спогади. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 213.

З осені 1909 року Наталія Юстівна почала відвідувала Історико-етнографічний гурток (керівник М. Довнар-Запольський)⁸⁵. Це був справжній осередок наукового життя слухачок курсів. М. Довнар-Запольський, звертаючись до чиновників, писав, що «кружок просит разрешить ему приглашать гостей из числа слушательниц высших женских курсов в Киеве. Подобного рода разрешения уже давались председателем, и опыт выяснил, что число посетительниц не бывает велико и что контингент слушательниц состоит из лиц, действительно интересующихся наукой»⁸⁶.

Гурток видавав збірник своїх праць і фактично став базою формування історично-економічної школи в Київському університеті Святого Володимира на початку ХХ ст. Серед його учнів були відомі у майбутньому суспільно-політичні й наукові діячі – Д. Дорошенко, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко. Великою заслугою М. Довнара-Запольського стала підготовка національних кадрів архівістів.

Того ж року Наталія Юстівна влаштувалася працювати вчителькою в Київську жіночу приватну гімназію Жеребцової, однак 1908 року її виключили з роботи наказом попечителя Київського учбового округу, а за участь в організації студентського страйку – арештували⁸⁷. Ув'язнення поклало край педагогічній роботі Н. Дворянської. Згодом її звільнили. Довелося перебиватися тимчасовими заробітками, давати приватні уроки, працювати секретаркою в різних закладах. Проте це був період набуття досвіду, торування шляху в наукову і педагогічну діяльність, активної самоосвіти.

У цей період на формування наукового світогляду Н. Ю. Дворянської вплинули її педагоги в гімназії. Вдалося з'ясувати, що

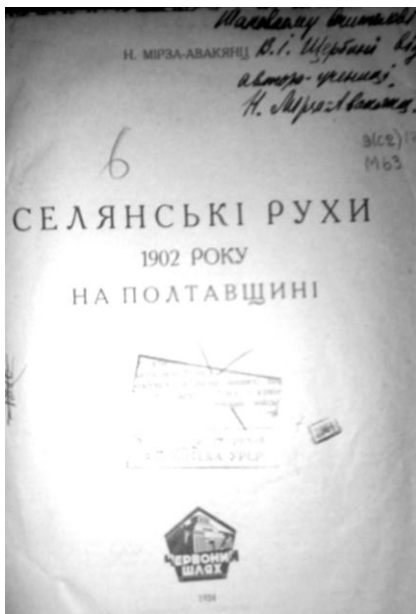
---

⁸⁵ Полонська-Василенко Н. Спогади. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 257.

⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 82, спр. 9, арк. 6 зв.

⁸⁷ Водотика С. Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авакянц. *150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті* : Матеріали республіканської науково-практичної конференції, м. Київ, 20–21 жовтня 1992 р. К., 1993. С. 135.

одним із них був В. Щербина (1850–1936) – український історик, педагог, громадський діяч, член-кореспондент Всеукраїнської Академії Наук (з 1925). Пізніше талановита учениця презентувала йому свою працю «Селянські рухи 1902 року на Полтавщині» з дарчим написом⁸⁸.

Праця Н. Ю. Мірза-Авакянц «Селянські рухи 1902 року на Полтавщині» із дарчим написом В. Щербині

Законом від 19 грудня 1911 року випускниці вищих жіночих курсів імперії допускалися до складання державних іспитів, а також іспитів на звання вчительок середніх навчальних закладів. Успішне проходження слухачками вчительських випробувань давало «право викладати предмети їх спеціальності у нижчих та середніх жіночих і чоловічих навчальних закладах» та забезпе-

---

⁸⁸ Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. Х.: Червоний шлях, 1924. 64 с.

чувало однакові службові права з чоловіками⁸⁹. Ті ж курсистки, які успішно склали іспити й одержували дипломи, могли надалі здобувати при університетах ступені магістра і доктора.

Очевидно, те, що випускниці Київських вищих жіночих курсів не мали права викладати в старших класах, підштовхнуло Н. Дворянську до продовження навчання. Про цю обставину згадувала Н. Полонська-Василенко: «Думки про майбутню наукову роботу все більше мене притягували, але наші класи не мали прав, вони не давали права викладати в старших класах. Мені прийшло на думку зробити так, як зробила Дворянська, яка перейшла на Бестужівські курси, які давали права»⁹⁰ (*учена помилково зазначила Бестужівські курси, насправді Наталія Юстівна вступила до Московського університету. – І.П.*).

Згодом сталася подія, яка перевернула життя Н. Дворянської. У Хоцьках вона познайомилася з репетитором брата Павла – вірменином Леоном Григоровичем Мірза-Авакянцом (1885–1967). Наталія вперше закохалася. Мірра згодом так описувала перше враження матері від свого батька: «У стриманому і строгому репетиторі були величавість і гідність. Високий, з великим орлиним носом і прекрасними східними миндалевидними очима, він був по-чоловічому красивий»⁹¹. Олександрі Петрівні Дворянській репетитор сподобався, особливо те, що він надсилав гроші своїй матері Магдалині Олександрівні і молодшій сестрі в Баку.

Юнак був студентом юридичного відділення Київського університету Святого Володимира. Наталії припала до душі його гра на скрипці, він був професійним музикантом. Згодом у 20-ті роки Леон Мірза-Авакянц викладав у Єреванській консерваторії по класу скрипки. Шість найвидатніших скрипалів Вірменії є його учнями.

---

⁸⁹ Цит за: Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. К. : «МП Леся», 2007. С. 127.

⁹⁰ Полонська-Василенко Н. Спогади. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 261–262.

⁹¹ Мірза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. С. 61.

Леон Григорович мав радикальні погляди, за які його було виключено на певий час із Київського університету Святого Володимира. Це лякало Олександрю Петрівну й особливо її старшого сина Всеволода, який мав консервативні погляди. 18-літня Наталія наважилася освідчитися в коханні Леону і втекти з ним із дому.

Батько Леона Григор Мірза-Авакянц був вихідцем із Карадага (Персія). Там жили горді, вільні люди. Його родина, рятуючись від різанини, зуміла переїхати в Нагірний Карабах, де оселилася в місті Шуші. Григор пишався тим, що належав до роду відомого вченого Середньовіччя Мірза-Авага. Сам же він був торговцем і продавав килими, які привозив із далеких поселень. Будучи вдівцем із дорослою донькою, Григор Авакянц одружився вдруге з гарною дівчиною з бідної родини. У другому шлюбі народилося троє дітей: сини Арутюн (Артемій), Леон і донька Маро.

Коли постало питання про освіту дітей, Григор продав свій будинок у Шуші і родина переїхала в Баку. Там він збанкрутів і помер. Його старший син Артемій закінчив медичний факультет Київського університету Святого Володимира, був блискучим студентом. Працював воєнним хірургом в 1914–1915 роках. У 1927 році у Вірменії зробив першу операцію на відкритому серці, видаливши кулю. Мав гарні прибутки і власну практику, що дозволило йому забрати з Баку матір, брата і сестру.

Життя Артемія Мірза-Авакянц завершилося трагічно. Доля його була пов'язана з першим секретарем ЦК Компартії Вірменії А. Ханджяна. Під час сутички з Л. Берією останній вистрелив у нього і вбив. Від відомого лікаря А. Мірза-Авакянц вимагали констатувати смерть від серцевого нападу, він відмовився і був замучений під час численних допитів.

У 1912 році Леон Григорович отримав посаду присяжного повіреного і родина почала жити окремо. Наталія Юстівна, закінчивши Вищі курси, викладала історію в гімназії. Після п'яти років шлюбу вона чекала на дитину, тому була необхідність узаконити стосунки. Вінчання пари відбулося в церкві на околиці Києва, де священник був поступливим і не задавав багато питань молодят. Наталія Юстівна взяла прізвище чоловіка.

Леон Григорович Мірза-Авакянц (1885–1967)

Перша донька народилася семимісячною і померла при пологах. Це було велике горе для Наталії Юстівни.

Шлюб і церковне вінчання примирило її з матір'ю: Олександра Петрівна стала навідувати дочку з зятем і потоваришувала з ними.

Отже, Н. Мірза-Авакянц мала шляхетне українське козацьке походження. Вона здобула прекрасну освіту в київських середніх навчальних закладах. Після закінчення Київських вищих жіночих курсів Наталія Юстівна, прагнучи продовжити навчання, переїхала до Москви.

У цей період вона влаштувала особисте життя: незважаючи на спротив родини, вийшла заміж і зазнала трагедії після втрати первістка.

На початковому етапі наукової біографії Н. Мірза-Авакянц чітко викристалізуються її риси характеру – наполегливість, безкомпромісність, сміливість, чесність і щирість.

2.3. «Московський пріод» і перші наукові студії вченої

У 1913 році Наталія й Леон переїхали до Москви. Тут жінка успішно екстерном склала державний іспит («отлично с отличием») при Московському університеті і стала його студенткою⁹². Її чоловік Леон Григорович влаштувався працювати помічником присяжного повіреного Ладочнікова⁹³.

Московський університет

---

⁹² Щепотьєв В. Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Арк. 2.

⁹³ Лист Наталії Мірза-Авакянц до Маро Мірза-Авакянц (сестри чоловіка) з Москви (без дати). Особистий архів С. Мірза-Авакян. Арк. 3.

Наталія Юстівна поринула в наукове життя Москви, була захоплена багатими фондами тамтешніх бібліотек та їх унікальними колекціями рідкісних книг. Це був перший крок у Велику Науку.

У листі до чоловікової сестри Маро вона писала: «Я должна прислать в Киев сочинение по русской истории и теперь с утра и до вечера я просиживаю в публичной библиотеке. Что это за библиотека Маро, если ли бы вы знали! В ней нет, кажется, ни одной книги на русском языке, вышедшей в последние 100 лет, которой бы там не было, но масса гораздо более древних»⁹⁴.

У Московському університеті майбутня вчена захоплювала-ся лекціями російського історика Роберта Віппера (1859–1954), вважаючи його своїм учителем.

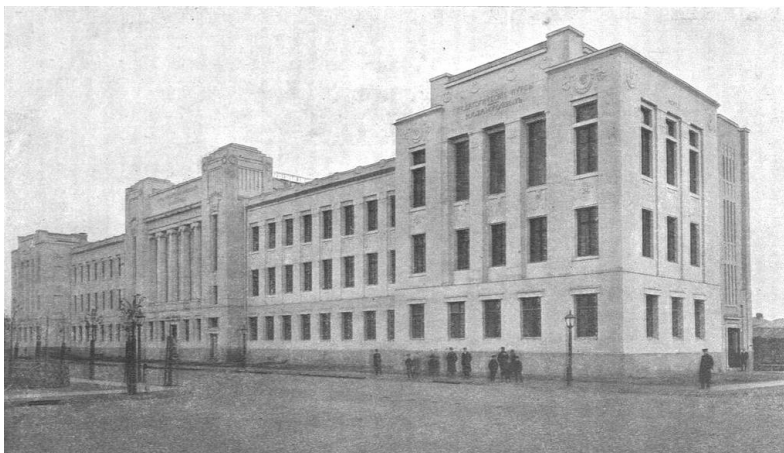
Роберт Юрійович Віппер (1859–1954)

Є дані, що Наталія Юстівна відвідувала лекції при Московському міському народному університеті імені А. Л. Шаняв-

---

⁹⁴ Лист Наталії Мірза-Авакянц до Маро Мірза-Авакянц (сестри чоловіка) з Москви (без дати). Особистий архів С. Мірза-Авакян. Арк. 1–2.

ського – недержавного (муніципального) вищого навчального закладу⁹⁵. Вона писала: «Там тепер читають кращі сили московської професури, вийшовши в минулому році з Імператорського університету. Порядки в ньому дуже демократичні, ніяких документів не вимагають, пишуть тільки в бланку свого імені. В цьому університеті навчається маса робітників, приказчиків, з однієї сторони, а з іншої – студенти, закінчивши вищі навчальні заклади, викладачі, інженери, словом, публіка найрізноманітніша. Це тим більше зручно, що лекції вечірні від 5–7 годин»⁹⁶. Загалом, учасниця визнала, що «в сенсі науки тут чудово, дивно легко і доступно»⁹⁷.

***Московський міський народний університет
імені А. Л. Шанявського***

---

⁹⁵ Білокінь С. Мірза-Авак'янц Наталя Юстівна. *Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі*; редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Mirza_Avakyanc_N_Yut(останній перегляд: 01-09-2013).

⁹⁶ Лист Наталії Мірзи-Авакянц до Маро Мірзи-Авакянц (сестри чоловіка) з Москви (без дати). Особистий архів С. Мірзи-Авакян. Арк. 3.

⁹⁷ Там само.

Перебування в Москві, інтенсивна праця в бібліотеках і архівах, поглиблене вивчення іноземних мов, особливо польської і французької, підготували Наталію Юстівну до серйозної наукової праці. У Москві вона була членом Українського земляцтва. Там уперше зустріла Володимира Затонського (1878–1938) – українського більшовицького партійного і державного діяча, який пізніше відіграв велику роль в її житті.

Володимир Затонський

Тяжке матеріальне становище змушувало поєднувати навчання і роботу. Довелося викладати історію в приватній гімназії Товариства середньої школи, протягом 1914–1915 років вести лекторій з історії і російської мови на однорічних педагогічних курсах при Московському учбовому окрузі, викладати ті ж предмети в приватній гімназії групи батьків Петровського парку

та на Пречистинських курсах для робітників. Паралельно вчена викладала в жіночій гімназії в Москві⁹⁸.

Подружжя Мірза-Авакянц продовжувало займатися музикою, це була справжня духовна потреба, вони були готові скромно харчуватися, аби тільки брати уроки у викладачів Московської консерваторії.

Цікавилися Леон і Наталія суспільним життям Москви: відвідували літературні вечори, публічні лекції і диспути, захоплювалися виступами футуристів, слухали О. Блока.

Активну наукову роботу Наталія Юстівна розпочала у 1914 році в Москві, коли вперше друкувала свої замітки й статті в часописах. Її публікації з'явилися в щомісячному науково-популярному, суспільно-політичному і літературно-критичному журналі «Украинская жизнь»⁹⁹. Часопис виходив протягом 1912–1916 років російською мовою у Москві зусиллями українських учених і публіцистів. Метою його авторів було відстоювати права українців у Росії та Україні, пробуджувати національну свідомість, давати об'єктивну інформацію російськомовним читачам про духовне життя України. Часопис протистояв російським офіційним виданням, виступав активним провідником українського національного руху.

Статті молодій дослідниці в «Украинской жизни» було присвячено аналізу публікацій російських істориків про долю галицьких українців на сторінках часописів – «Вестник Европы», «Современник», «Русские записки», «Вестник воспитания». Н. Мірза-Авакянц критикувала вчених, котрі вважали, що західні українці, які перебували під владою Австро-Угорщини, складають ту ж саму етнічну групу, що й росіяни. Вона зазначала: «А все эти уверения об «исконно-русском» характере

---

⁹⁸ Лист Наталії Мірзи-Авакянц до Маро Мірзи-Авакянц (сестри чоловіка) з Москви (без дати). Особистий архів С. Мірзи-Авакян. Арк. 3.

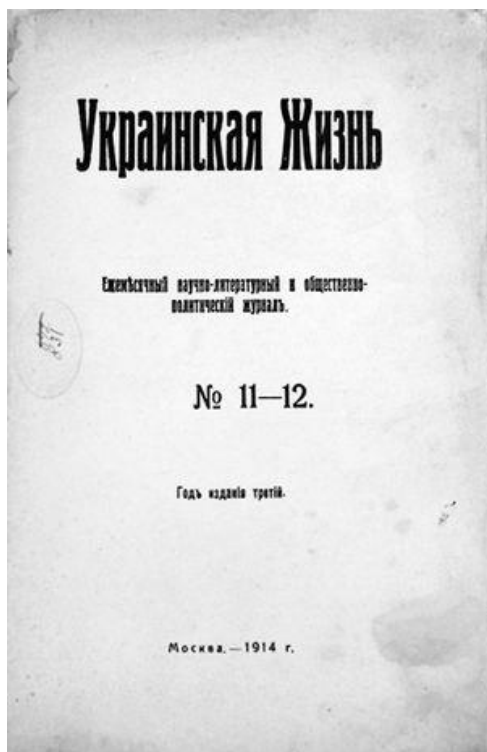
⁹⁹ Дворянская Н. Судьба галицких украинцев в освещении русских журналов. *Украинская жизнь*. 1915. № 2. С. 44–52; № 5–6. С. 65–75; Дворянская Н. По поводу книги Д. Вергуна «Что такое Галиция?». *Украинская жизнь*. 1915. № 7. С. 65–73.

галичан, с которыми часто выступают, основаны только на искусственной игре терминологии: «руський» и «русский», как оно понимается галичанами, произвольно отождествляются со словами «русский», употребляемым в новом значении – «великорусский» или «общерусский», и всякая неосмотрительность в этом отношении дает лишнее оружие в пользу реакционных утверждений»¹⁰⁰.

Публікації молоді Н. Мірза-Авакянц відзначалися критичністю, широтою погляду, ґрунтовним аналізом джерел, авторським підходом, глибиною. Ці статті свідчать про її талант як ученої, наполегливість, глибоке осмислення проблем. Це були перші спроби, згодом вони переростуть у ґрунтовні наукові розвідки, монографії і рецензії.

¹⁰⁰ Дворянская Н. Судьба галицких украинцев в освещении русских журналов. *Украинская жизнь*. 1915. № 5–6. С. 66.

Титульна сторінка часопису «Украинская жизнь»

Перші свої роботи в журналі «Украинская жизнь» Наталія Юстівна підписувала «Н.М.», «Н.Д.», іноді «Н.Ядий» або своїм дівочим прізвищем «Н.Дворянская».

У ранніх розвідках Наталія Юстівна давала високу оцінку працям відомого історика Д. Багалія. У рецензії на монографію «Русская история с картами, планами и снимками с памятников древности в искусстве. Т. 1. Княжеская Русь (до Иоанна)» (Харків, 1915) вона проаналізувала його методи вивчення історії. Наталія Юстівна вважала Д. Багалія своїм учителем, багато років із ним товаришувала, підкреслювала, що саме його праці стали поштовхом для її власного підходу до вивчення історії як

єдності духовної і матеріальної культур¹⁰¹. Уперше вона висловила ці думки, які згодом були вибудовані в історичну концепцію, у статті «Побутовий елемент в історії»¹⁰².

У цей період загострилися відносини Наталії Юстівни з чоловіком. Леон Григорович вважав наукові захоплення дружини ознакою її охолодження до нього, тижнями не говорив із дружиною, ревнував. Подружжя вирішило розлучитися.

Згодом дочка Мірра так пояснювала розлучення батьків: «Подружжя стало розуміти, що родини їм не створити. Дружина заглиблюється в науку, а чоловік, бачачи свою непотрібність у цьому шлюбі, відходить у бік. Вони продовжують поважати одне одного. Деякий час зустрічаються як добрі друзі»¹⁰³. Наталія ж тлумачила причини розлучення по-іншому, складніше і болюче: бурхливі конфлікти, пристрасті і страждання. Гострота конфлікту поглиблювалася тим, що вони були представниками різних культур і по-різному розуміли місце жінки в родині. У вірменській сім'ї дружина – частина ребра чоловіка, його служниця й рабиня; в Україні ж – голова родини, господиня, порадиниця.

Леон вважав, що жінка частково може займатися наукою, не забуваючи про свої родинні обов'язки. Натомість цілеспрямована Наталія так жити не вміла. Вона повністю віддавалася науці, а все інше відходило на другий план. Леон розцінював це як зраду і повернувся до Києва, вважаючи, що дружина поїде за ним, однак цього не сталося: вона страждала, але не поступилася.

Після від'їзду чоловіка Наталія Юстівна із подругою Марією Юркевич, з якою познайомилася в українському земляцтві в Москві, винайняли будинок із прислугою. Всі витрати вони ділили навпіл.

---

¹⁰¹ Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. С. 97–98.

¹⁰² Мирза-Авакянц Н. Побутовий елемент в історії. *Нова школа*. Полтава, 1916. № 9–10.

¹⁰³ Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. С. 99.

Навесні 1916 року між подружжям Мірза-Авакянц відбувся остаточний розрив стосунків. Леон Григорович приїхав до Москву, однак примирення не відбулося. Наталія повідомила йому, що вагітна, однак чоловік не зрадив. Це обурило жінку і вона заявила, що виховає дитину сама. Леон повернувся до Києва.

Коли про розлучення стало відомо О. П. Дворянській, вона через дев'ять років сварки, відновила спілкування з дочкою. Навесні 1916 року Наталія повернулася додому в Хоцьки. Вагітність вона переносила дуже тяжко, а тому Олександра Петрівна оточила доньку любов'ю і турботою, однак поставила жорстку умову: дитину потрібно віддати до притулку. Вона не бажала, щоб у сім'ї росла дитина від чоловіка, який покинув її доньку. Наталія ж категорично з цим не згоджувалася.

3 липня 1916 року Н. Мірза-Авакянц народила дочку. Олександра Петрівна самостійно приймала пологи. Вирішили залишити дитину в родині. Дівчинку назвали Міррою – на честь улюбленої потеси Наталії Мірри Лохвицької (1869–1905), яку деякі дослідники вважають основоположницею російської «жіночої поезії» ХХ століття, яка відкрила шлях Анні Ахматовій та Марині Цветаєвій.

Через чотири місяці Наталія повернулася до Москви для продовження навчання і наукової праці. Мірру виховувала бабуся в Хоцьках.

Молода дослідниця влаштувалася на роботу в Московський університет асистенткою історика Р. Віппера. Одного разу він заявив, що «жінка не може бути істориком, однак, Наталія Мірза-Авакянц – рідкісний виняток»¹⁰⁴.

За словами Мірри, саме в Москві її мати сформувалася як учена, там вона розширила кругозір, завела однодумців. Прикметно, що там вона усвідомила свою приналежність до української культури, ввійшла до кола української інтелігенції, перейнялася долею народу¹⁰⁵.

Отже, «Московський період» був важливим для Н. Мірза-Авакянц як початок її інтелектуальної біографії.

---

¹⁰⁴ Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. С. 127.

¹⁰⁵ Там само. С. 105.

2.4. Перший «Київський період» наукової, педагогічної, методичної діяльності вченої

Через кілька місяців після початку революції в Російській імперії, у середині 1917 року, Н. Мірза-Авакянц, непокоячись про долю своїх рідних і близьких, повернулася до Києва. Вона стала свідком і учасником історичних подій, які потрясли світ.

Знову довелося покладатися тільки на себе. Потрібно було шукати роботу і рятувати сім'ю. Н. Мірза-Авакянц влаштувалася на роботу до зразкової школи при Педагогічних курсах дворянки А. Жекуліної та була асистенткою при лекторі з методики історії. Вона перевіряла практичні роботи слухачок, проводила до 45–50 уроків на тиждень¹⁰⁶.

Жіноча гімназія А. Жекуліної не була позбавлена комерційного підтексту: жінці доводилося годувати велику сім'ю, яка після смерті недолугого чоловіка залишилася майже без засобів на існування. Частково тому власниця прагнула організувати гімназію, яка помітно відрізнялася б від більшості жіночих навчальних закладів міста і давала максимальний дохід. Пройшовши сама серйозну школу життя, А. Жекуліна орієнтувалася не на панночок, які бажали здобути яку-небудь освіту і вискочити заміж, а на дівчат, котрі розраховують у житті на власні сили. У результаті з 1906 року в її гімназії – одній на весь Київ – була прийнята програма чоловічих середніх навчальних закладів. Там викладали найкращі педагоги, а випускниці могли продовжити освіту на вечірніх вищих курсах А. Жекуліної¹⁰⁷. Очевидно, жінка зуміла розгледіти в Н. Ю. Мірза-Авакянц педагогічні здібності, тому й запросила на роботу.

У згаданій школі навчалася дружина Осипа Мандельштама Н. Хазіна. Після революції А. Жекуліна емігрувала: спочатку керувала гімназією в Константинополі, згодом переїхала до Чехії і там створила подібний навчальний заклад.

---

¹⁰⁶ Рабочие статьи (1907–1939 гг.). Особистий архів С. Мірзи-Авакян. Арк. 3.

¹⁰⁷ Кальницький М. Школа фемінізму: URL: <http://www.interestny.kiev.ua/zhizn-v-kieve/obrazovanie-i-nauka/shkola-feminizma/>

***Будинок у Києві по вулиці Січових Стрельців, 27
(приміщення школи № 138), в якому розташовувалася
приватна жіноча гімназія Аделаїди Жекуліної***

Упродовж 1917–1918 років Н. Мірза-Авакянц викладала історію України рідною мовою в Київській Другій українській гімназії імені Кирило-Мефодіївського товариства. Це була перша гімназія з українською мовою навчання.

У цей період Наталії Юстівні доводилося скрутно. Проживала вчена в Києві у найманому помешканні по Діонісівському провулку (нині – Бехтеревський), котре складалося з двох маленьких кімнат, з ванною, але без кухні. Навесні 1918 року Наталія Юстівна дала притулок своїй подрузі за членством в УСДРП Марії Павлівні Юркевич (у дівоцтві Біляковій) із маленьким сином Юрієм, котрі приїхали з Москви. М. Юркевич була випускницею історико-філософського відділення Московських вищих жіночих курсів, де облаштувала за дорученням Українського земляцтва українську бібліотеку.

Пізніше Юрій став відомим інженером-конструктором, мешкав за кордоном. Він написав спогади, в яких залишив унікальні відомості про Наталію Юстівну, котру характеризував так: «Дуже мила і красива була жінка, крупна українка з низьким конт-

ральто. Історик, надалі професор Харківського університету. Мала багато публікацій з історії України»¹⁰⁸. Певний період родина Юркевичів і Н. Мірза-Авакянц проживали в одному помешканні.

*Родинна світлина сім'ї Білякових:
Марія Павлівна (перша зліва) в оточенні сестер і братів*

Юрій Львович Юркевич. 1950-ті роки

---

¹⁰⁸ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... М. : Возвращение, 2000. С. 59.

Про товариські взаємини між Наталією Юстівною і Марією Павлівною свідчить лист ученої до Марії Грінченко (1863–1928) з Полтави від 17 липня 1924 року, де вона зазначила, що «не пишу про <...> М. П. Юркевич, бо знаю, що її нема у Києві»¹⁰⁹.

***Приміщення Київської Другої української гімназії
імені Кирило-Мефодіївського братства
(Бібіковський бульвар, № 18)***

***Колишнє приміщення Київської Другої української гімназії
імені Кирило-Мефодіївського братства
(нині – бульвар Тараса Шевченка, 18)***

¹⁰⁹ Інститут рукопису НБУВ, ф. 170, спр. 387–388, арк. 3.

Отже, можемо констатувати, що Н. Ю. Мірза-Авакянц отримала досить ґрунтовну освіту, активно займалася саморозвитком. Через матеріальні труднощі вона змушена була багато працювати, однак це сприяло набуттю досвіду і вдосконалювало педагогічні здібності вченої. Жінка торувала собі нелегкий шлях у науку.

Поступово Наталія Юстівна позбувалася своєї революційності. Період Української Центральної Ради – це час українізації дослідниці. Про це яскраво свідчать дані з її анкети за 1927 рік. Н. Ю. Мірза-Авакянц зазначала, що протягом 1907–1908, 1913–1916 років викладала в середніх школах російською мовою, а з 1917 року повністю перейшла на викладання в середніх школах і вишах українською¹¹⁰.

Захоплена державотворенням і процесами демократизації суспільства, Наталія Юстівна активно займалася громадською діяльністю, проте 1917 року відмовилася від членства в УСДРП і цілковито присвятила себе педагогічній і науковій роботі. Утім вона мала свідому громадянську позицію і не стояла осторонь суспільно-політичних процесів того періоду. Зі спогадів Ю. Юркевича дізнаємося, що якийсь час у помешканні Наталії Юстівни на Діонісівському провулку переховувався міністр іноземних справ Центральної Ради Б. Мартос¹¹¹ (імовірно, тут помилка, адже він був міністром земельних справ). Очевидно, ідеться про Андрія Лівичького – двоюрідного брата Наталії Юстівни, котрий обіймав посаду міністра іноземних справ в уряді І. Мазепи в 1919 році. Однак, можливо, мовиться саме про Б. Мартоса, тоді помилково зазначена його посада в уряді Центральної Ради.

Ю. Юркевич свідчить, що неодноразово заходила до них дружина Симона Петлюри, якого його мати Марія добре знала за спільною роботою в УСДРП. Це була сива жінка в пенсне, з маленькою дочкою на 2-3 роки молодшою за нього, говіркою і живою¹¹². Очевидно, що при цих зустрічах була присутня і Наталія Юстівна.

---

¹¹⁰ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 1.

¹¹¹ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... М. : Возвращение, 2000. С. 59.

¹¹² Там само. С. 59.

Титульна сторінка часопису «Вільна українська школа»

Н. Мірза-Авакянц наполегливо узагальнювала перший досвід викладання історії України, застосовувала найсучасніші здобутки педагогіки та методики. Тоді ж у різних часописах починали з'являтися її серйозні дослідницькі студії. Протягом 1917–1918 років вчена друкувалася в Києві в часописі «Вільна українська школа» – виданні Всеукраїнської учительської спілки, присвяченому загальним педагогічним питанням і організації шкільництва. Головним редактором видання був О. Дорошкевич, двоюрідний брат Наталії Юстівни. Тож можемо припустити, що він і посприяв її співробітництву з часописом, допомігши торувати шлях у науку.

Слід згадати праці Н. Мірза-Авакянц «З методики історії» (1917), «Поетичний елемент при викладанні історії» (1917), «Експерсії та їх проведення» (1918), «Побутовий елемент при викладанні історії» (1918), «Твори Т. Г. Шевченка як матеріал при навчанні історії України» (1918) та інші. У цих публікаціях вчена виступила одним із теоретиків педагогічної освіти в Україні, обгрунтовуючи шляхи її подальшого розвитку.

Грунтовні методичні праці Н. Мірза-Авакянц свідчать про її зрілість як ученого і методиста. Вона переконувала, що справжнім героєм історії є народ «з його горем і радощами, подіями та розчаруваннями»¹¹³. Велике значення надавала дослідниця використанню літературних творів, усної народної творчості при викладанні історії України. Важливо було, щоб діти не тільки почули розповідь учителя про певну історичну подію, але й пережили її, пройнялися, і лише в цьому вони міцно засвоюють матеріал. Саме для цього потрібне захопливе художнє оповідання, яке б впливало не лише на розум, але й на почуття й уяву учня і дало б йому можливість уявити справжню картину того, про що він почув. Н. Мірза-Авакянц зазначала, що «хист оповідальний є одним із необхідних, або, принаймні, дуже бажаних елементів навчання. Але цього не досить. Щоб справді дати картину якоїсь епохи конкретно, зо всіма особливостями психології й переживань народних, треба зазнайти з творами народними цієї доби, бо ніколи слово учителя, як сучасника іншого життя та іншої психології, не може намалювати так вірно й правдиво, а разом з тим і реально це старе й далеке від нас життя»¹¹⁴.

Які ж твори Н. Мірза-Авакянц вважала найкращими для вивчення історії певної історичної епохи? Вона була переконана: по-перше, твір повинен відповідати історичним відомостям про ту епоху, яку ілюструють; по-друге, бути об'єктивним, безпосереднім; по-третє, брати твори потрібно правдиві психологічно і художні в сенсі форми та змісту. Обираючи усний народний твір для показу певної історичної доби, учитель має замислитися: відображена у ньому правда реальна чи ідеальна? Наскільки правдиво в ньому висвітлено факти, події, історичні обставини тощо, щоб не ввести в оману учнів? Крім того, не завжди художні твори можна використовувати в цілому, а лише певні уривки, виїмки, які є правдивими.

---

¹¹³ Мірза-Авакянц Н. Мірза-Авакянц Н. Поетичний елемент при навчанні історії. *Вільна українська школа*. 1917. № 3–4. С. 141.

¹¹⁴ Там само.

Наталія Юстівна рекомендувала вчителям іноді будувати цілий урок на основі художнього твору, даючи не лише ілюстрацію до оповідання, а матеріал, із якого діти за допомогою вчителя виводять самі головні риси, а потім і цілу картину епохи.

Дослідниця великого значення надавала саме побутовому елементу при викладанні історії, адже він дозволяє конкретизувати матеріал, виявляє психологічні риси епохи. Особливу увагу вона звертала на народну творчість, думи, пісні, адже за ними маємо можливість простежити не тільки настрої та народні ідеали, а й створити картину суспільного життя з його ідеалами, порівняннями й розчаруваннями, відтворити повсякденне життя людей¹¹⁵. Можна «не тільки розумом, але й чуттям пірнути в наше старе життя, даючи їм незабутні картини цього минулого. Разом з тим вони конкретизують це минуле, роблять його зрозумілішим і ближчим, а людей того часу перетворюють на знайомих і рідних, хвилюючись їх радощами й муками. І в цій конкретизації і є головна вартість історичної пісні для навчання історії, бо зробити минуле життя настільки конкретним, наскільки це можливо при сучасній стані науки, і є одним із головних завдань методики історії»¹¹⁶. Разом із тим, Наталія Юстівна переконувала, що не можна надто захоплюватися поетичним елементом при навчанні історії, адже він є просто одним із засобів, що дає гарні наслідки, бо допомагає дітям.

Особливо цінувала Н. Мірза-Авакянц використання творів Т. Шевченка при навчанні історії, незважаючи на деякі хиби його історичних творів. Дослідниця вважала, що вони дуже правильно і правдиво змальовують події, чудово передають народну психологію та настрої. Шевченкова поезія історико-побутового характеру містить великі яскраві образи минулого, особливо козаччини¹¹⁷.

---

¹¹⁵ Мірза-Авакянц Н. Твори Т. Г. Шевченка як матеріал при навчанні історії України. *Вільна українська школа*. 1918. № 7. С. 125.

¹¹⁶ Мірза-Авакянц Н. Мірза-Авакянц Н. Поетичний елемент при навчанні історії. *Вільна українська школа*. 1917. № 3–4. С. 149.

¹¹⁷ Мірза-Авакянц Н. Твори Т. Г. Шевченка як матеріал при навчанні історії України. *Вільна українська школа*. 1918. № 7. С. 129.

Публікації вченої привернули увагу громадськості. Історик І. Верба стверджує, що праці Н. Мірза-Авакянц відіграли в її житті значну роль і привернули до неї увагу Департаменту освіти Директорії¹¹⁸.

Відомо, що влітку 1918 року Наталія Юстівна разом із київськими професорами проводила тримісячні курси з історії у різних містах України, зокрема, на Поділлі у містах Гайсин і Брацлав. Так, подолянин, активний учасник національно-визвольних змагань 1917–1920 років, педагог та громадський діяч Іван Юрченко згадував: «Знаний професор Левицький читав лекції з педагогіки і методики, а історію України та історію письменства – знана професорка Мірза-Авак'янц. Це були видатні наукові сили і на їх лекціях аудиторії були переповнені. Постаті цих двох учених ніколи не забудуться і не згаснуть у моїй пам'яті. Слухачі просто впивалися цими лекціями, і коли дзвоник відзвонував кінець, то сотні уст запитували – Це вже кінець? Так скоро! А чи завтра будуть ваші лекції? ... І проф. Левицький, і проф. Мірза-Авак'янц, яка, до речі, була надзвичайно вродливою жінкою, – обоє вони кинули в народ великий сніп світлого проміння на минуле і сучасне нашої батьківщини. Це був цілющий еліксир, що багатьох блудних синів повернув у лоно Матері-України»¹¹⁹.

У 1918 році Н. Мірза-Авакянц брала участь у педагогічних курсах для вчителів у Києві. Відомо, що з 10 червня по 27 липня на курсах, де було 260 слухачів, вона прочитала 32 лекції з історії України та методики викладання історії. Крім того, вона провела екскурсії для слухачів історичними місцями, пов'язаними зі старим Києвом, на Поділ і Братську церкву та Медвежу Гору, Каніський собор, на Могили Тараса Шевченка¹²⁰.

---

¹¹⁸ Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство* : Міжвідомчий наук зб. К., 2001. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. С. 561.

¹¹⁹ Бо Ти любив, в душі беріг, як скарб коштовний, Україну: життєпис українського патріота Івана Демидовича Юрченка ; Упорядник та автор передмови О. Мельничук. Вінниця : «Ніланд-ЛТД», 2015. 266 с.

¹²⁰ Справоздання департаменту позашкільної освіти в справі курсів для діячів позашкільної освіти. *Нова Рада*. 1918. 9 серпня.

28 квітня 1918 року Н. Мірза-Авакянц безкоштовно прочитала лекцію на тему «Боротьба за автономію України у XVIII–XIX століттях»¹²¹.

Отже, вчена не стояла осторонь бурхливих історичних подій початку XX ст. – вона активно включилася у вир суспільно-політичного життя, була членом політичних партій, широко проводила громадську роботу, займалася агітацією. Уже в цей період вона демонструвала активну громадянську позицію, вступивши до лав РСДРП (1905–1907 рр.) і УСДРП (1907–1917 рр.). З 1917 року революційність Наталії Юстівни поступово згасла. Пов'язано це було з кількома обставинами: заміжжя, народження доньки, розлучення, потреба працювати і забезпечувати родину, позбавлення радикальності поглядів і переключення уваги на наукову й педагогічну діяльність. Протягом 1917–1918 років вона підготувала низку науково-педагогічних статей, зокрема, з методики викладання історії, у яких відбився досвід роботи на посаді вчителя у чоловічій і жіночій гімназіях. Н. Мірза-Авакянц багато працювала, вивчала науково-методичну й історичну літературу, студіювала джерела, удосконалювала себе як викладач, що не минуло даремно. У майбутньому ці зусилля проявилися в ґрунтовних наукових розвідках ученої, її роботі на адміністративних посадах і у викладацькій діяльності.

---

¹²¹ У Києві. *Нова Рада*. 1918. 26 квітня.

РОЗДІЛ 3. «Полтавський період» праці дослідниці (1918–1924 рр.)

З 15 травня 1918 року Н. Мірза-Авакянц читала лекції на вчительських курсах у Полтаві. Згодом їй запропонували місце викладача в Полтавському учительському інституті. За припущеннями історика І. Верби, у цьому працевлаштуванні відіграв роль її впливовий двоюрідний брат А. Лівіцький, котрий був міністром юстиції УНР. Наталія Юстівна вирушила до Полтави, на батьківщину, адже народилася в Полтавській губернії. Розпочався один із найвищих злетів у її науковій і педагогічній кар'єрі.

До Полтави Н. Мірза-Авакянц прибула 15 серпня 1918 року¹²². Оскільки через місяць у місті почав діяльність Історико-філологічний факультет товариства «Просвіта», то вона працювала і викладачем Полтавського учительського інституту, і доцентом історико-філологічного факультету до липня 1919 року.

У перші місяці радянської влади (грудень 1919 – січень 1920 рр.), яка повернулася до Полтави втретє й остаточно, Полтавський учительський інститут був перетворений на місцеву вищу школу – Педагогічний інститут.

Працюючи професором Полтавського історико-філологічного факультету товариства «Просвіта» з 1918 по 1921 рік з перервою на час денікінської окупації (розробила курс лекцій з нової дисципліни – української історіографії; в останній рік його роботи була помічником декана).

Після злиття історико-філологічного факультету з Педагогічним інститутом у Полтавський інститут народної освіти (ПІНО) з квітня 1921 по червень 1924 року Наталія Юстівна викладала в ньому курси історії України і Полтавщини.

---

¹²² Рабочие статьи (1907–1939 гг.). Особистий архів С. Мірза-Авакян. Арк. 2.

***Полтавський учительський інститут.
Перше місце роботи Н. Мірза-Авакяни у Полтаві.
Вул. Новокременчуцька 12 (тепер – Лідова 9/12)***

***Історико-філологічний факультет товариства «Прогрес».
Полтава, вул. Стрітенська, 43.***

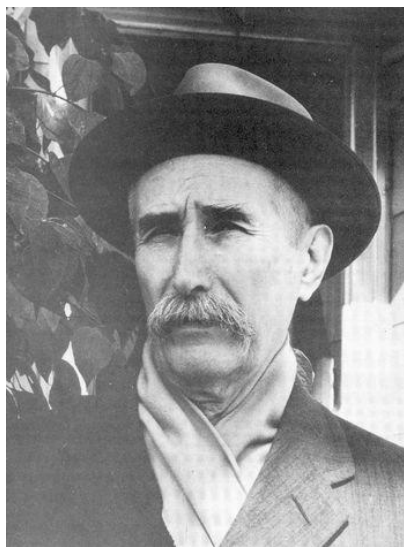
Канцелярія історико-філологічного факультету товариства «Просвіта». Полтава, вул. Шевченка, 20

*Полтавський інститут народної освіти.
Вул. Остроградського, 3 (тепер – вул. Чорновола).*

Десятого квітня 1921 року вона була обрана проректором ПНО. Але оскільки обраний ректором В. Щепотьєв так і не приступив до виконання обов'язків, то з квітня 1921 року по лютий 1922 року виконувала обов'язки ректора (ставила підпис: «За ректора»).

Учена брала активну участь у реформуванні вищої освіти на Полтавщині. Наталія Юстівна поринула в наукове, громадське і культурне життя Полтави. Тут повною мірою розкрився її талант не лише лектора, історика і методиста, а й адміністратора й управлінця. Історик, економіст і статистик, педагог і публіцист із Полтавщини Д. Соловей (1888–1966) у своїх спогадах згадував, що до праці на історико-філологічному факультеті притягли місцеві сили, а серед них він відзначив талановитого молодого історика й блискучого лектора – Наталію Юстівну Мірза-Авакянц¹²³.

Дмитро Соловей

---

¹²³ Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921. Полтава : Криниця, 1994. С. 128.

Велику активність проявила Наталія Юстівна, працюючи помічником декана історико-філологічного факультету Українського народного університету – громадської структури, що постала як витвір національно свідомих кіл Полтавщини доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Засновано його було за підтримки Гетьманського уряду П. Скоропадського як історико-природничий лекторій. З осені 1918 року до серпня 1919 року він не діяв, оскільки його слухачі стали студентами історико-філологічного факультету. Відновив діяльність у місяці денікінської окупації Полтави восени 1919 року і припинив за часів радянської влади у 1920 році. Підтримувала університет коштами Полтавська спілка споживчих товариств. У часи Директорії навчальний заклад повністю існував на матеріальну підтримку кооперації¹²⁴.

Навчальний процес був організований таким чином, що впродовж півтора місяці в Полтаву приїздили професори з Харкова, які читали лекції для студентів. Місцеві наукові і педагогічні кадри були допоміжними, як доценти, які викладали спеціальні курси. З Харкова до Полтави прибували такі відомі вчені як Д. Багалій (1857–1932), котрий викладав історію України, В. Барвінський (1885–1940) і В. Веретенников (1880–1942) – історію Росії, М. Сумцов (1854–1922) – етнографію, Ф. Шміт (1877–1937) – історію мистецтва, С. Таранушенко (1889–1976) – українське мистецтво та інші.

Харківській професурі довелося працювати в складних умовах, діставалися вони залізницею, їздили в старих холодних вагонах із розбитими шибками. Однак «<...нас зігрівала та тепла, навіть гаряча атмосфера, що ми її зустрічали серед своїх слухачів, та й наш власний ентузіазм для підтримки цієї громадської справи»¹²⁵.

---

¹²⁴ Щербаківський В. Український університет у Полтаві. Полтава, 1994. Препринт, вип. 2. С. 11.

¹²⁵ Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Х.: ХГІ «НУА»: Золоті сторінки, 1999. С. 198.

Н. Мірза-Авакянц обіймала посаду помічника декана, розробила курс лекцій з нової дисципліни – українська історіографія. Тоді в Україні вона була чи не єдиною викладачкою, котра читала цей курс.

Наталія Мірза-Авакянц

Очевидно, працюючи в одному навчальному закладі, Наталія Юстівна зав'язала корисні знайомства з багатьма харківськими вченими-лекторами, а також продемонструвала свої здібності в науковій і викладацькій роботі. У майбутньому це буде оцінено достойно і вчена стане аспіранткою і співробітницею Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури.

Місцевими співробітниками Українського народного університету були відомі громадські, культурні, політичні діячі Полтавщини: В. Щербаківський (1876–1957) – історик, археолог, етнограф, мистецтвознавець; М. Рудинський (1887–1958) – визначний український археолог, фахівець у галузі музейництва та

пам'яткоохоронництва, засновник Полтавського краєзнавчого музею; В. Щепотьєв (1880–1937) – музикознавець, фольклорист, педагог, етнограф і історик літератури та інші.

Саме в цей період творчі взаємини Н. Мірза-Авакянц з Д. Багалієм стали ще тіснішими, що пізніше зіграє в її житті значну роль. Відомий дослідник для студентів історико-філологічного факультету читав популярний курс «Історія Лівобережної України».

Запрошували харківських учених для читання лекцій спеціальними листівками, які надсилали з Полтави. Примірник однієї такої, датований 25 грудня 1918 року, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. У листівці, адресованій професору Д. Багалієві, повідомлялося: «Маю за честь сповістити, що слухачі Полтавського історико-філологічного факультету ще всі в зборі і на 29 грудня прагнуть прибуття професорів із Харкова. У Полтаві цілком спокійно»¹²⁶.

В автобіографії Д. Багалій писав: «Душею факультету була Наталія Юстівна Мірза-Авакянц, що викладала за мною українську історію»¹²⁷. Тоді ж учений почав вважатися її неформальним науковим керівником, під проводом якого дослідниця розробляла наукову тему з історії побуту козацької старшини другої половини XVII ст.

Н. Мірза-Авакянц дбала про налагодження нормальної роботи навчального закладу і забезпечення його всім необхідним для якісного навчання студентів. Так, запрошуючи Д. Багалія на святкування річниці історико-філологічного факультету (імовірно, у 1919 році), вона писала: «Дуже прохаю ще Вас від імені факультету прислати нам ті з праць Ваших, які у Вас є. Маємо для університетської бібліотеки досить грошей (187 тисяч), але

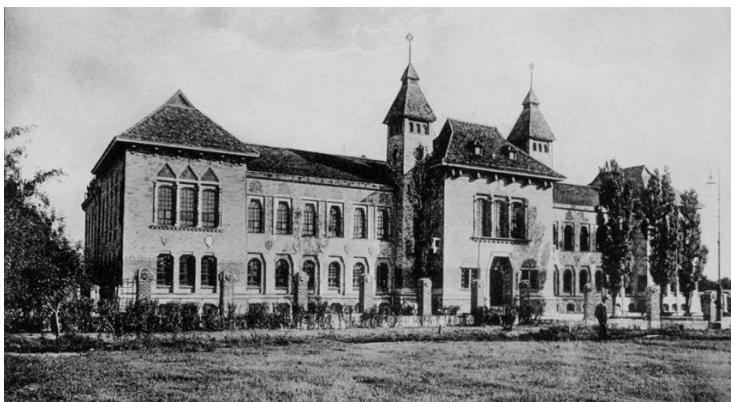
¹²⁶ ІР НБУВ, ф. І, спр. 45452, арк. 1.

¹²⁷ Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Х.: ХП «НУА»: Золоті сторінки, 1999. С. 198.

бракує можливості дістати книжок. На факультеті у нас справи посовуються. Слухачів не дуже багато, чоловік – 70, бо останні мобілізовані»¹²⁸.

Таким чином, у Полтаві Н. Мірза-Авакянц увійшла в коло відомих українських учених, стала їхньою однодумницею і колегою.

Вона брала активну участь у створенні Центрального пролетарського музею Полтавщини¹²⁹ (нині Полтавський краєзнавчий музей імені В. Кричевського). Паралельно з викладацькою і науковою роботою, Наталія Юстівна проводила екскурсії для студентів і читала популярні лекції для простих людей у музеї. Відомо, що у квітні 1924 року у Центральному пролетарському музеї Полтавщини вона прочитала лекцію на тему «Характеристика старого режиму в мемуарах його прихильників (мемуари Вітте, Белецького, та ін. Листування Миколи й Олександра Романових)»¹³⁰.

***Центральний пролетарський музей Полтавщини (нині –
Полтавський краєзнавчий музей імені В. Кричевського)***

---

¹²⁸ ІР НБУВ, ф. І, спр. 45988, арк. 1.

¹²⁹ Граб В. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури. Полтава : Археологія, 1999. С. 117.

¹³⁰ У Києві. *Нова Рада*. 1918. 26 квітня.

Займаючись викладацькою діяльністю, Н. Мрза-Авакянц почала студіювати історичне краєзнавство. Разом із В. Щербаківським, В. Щепотьєвим, Є. Рудинською (сестрою М. Рудинсько-го) – завідувачкою відділу етнографії у Пролетарському музеї, Г. Коваленком (1868–1937) – письменником, журналістом, істориком, етнографом, Л. Падалкою (1859–1927) – статистиком, істориком, археологом, етнографом, краєзнавцем, громадським діячем, Наталія Юстівна ввійшла до ініціативної групи по створенню Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині¹³¹. Товариство було засноване 1918 року й об'єднувало істориків, археологів, літературознавців, широкі кола інтелігенції та студентства. Н. Мрза-Авакянц особливо відзначалася залученням студентів до його роботи. У 1922 році було ухвалено Статут Товариства.

На засіданнях Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині Н. Мрза-Авакянц виголосила ряд доповідей, зокрема, «До історії окупації Галичини» (26 червня 1921 р.), «Писані кодекси і звичайове право в практиці Полтавського городского суду XVII ст.» (26 червня 1921 р.) та «Писані кодекси і звичаєве право в практиці Полтавського городского суду XVII ст.» (11 березня 1923 р.)¹³². Можемо констатувати, що саме в Полтаві викристалізуються подальші напрямки наукових досліджень ученої, одним із яких стала історія судочинства козацької доби XVII ст. Очевидно, великою мірою це було пов'язано зі студіванням джерел. Ідеться про «Актовые книги Полтавского городского

---

¹³¹ Нестуля О. Охорона пам'яток культури на Полтавщині в 1917–1918 рр. *Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.)* : Матеріали конференції ; відп. ред. О. Нестуля. Полтава : МРД м. Кобеляки, 1995. С. 170.

¹³² [Щепотьєв В.] Про життя та діяльність Полтавського Наукового при ВУАН Товариства за минулі роки (1919–1927). *Записки Полтавського наукового при ВУАН Товариства*. Полтава, 1928. Вип. 2. С. VIII, X.

уряда XVII века», які зберігалися в Полтаві. Саме на основі цих унікальних історичних документів Наталія Юстівна й підготувала ряд студій.

Накопичений дослідницею етнографічний матеріал став основою для написання ґрунтовної наукової статті «З побуту української старшини кінця XVII віку», опублікованої 1919 року в «Записках Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині»¹³³. Це видання було підготовлене до друку редакційною колегією у складі членів правління Товариства – Н. Мірза-Авакянц, М. Рудинського, В. Щепотьєва, редактором став В. Щербаківський.

Видання статті «З побуту української старшини кінця XVII віку» було частиною спільного з Д. Багалієм проекту – підготовки великої праці з історії побуту України¹³⁴. Однак ці плани, на жаль, не зреалізувалися.

Студія «З побуту української старшини кінця XVII віку» з'явилася в складний період національно-визвольних змагань українського народу, коли за відсутності коштів, паперу, кваліфікованих кадрів, розробленої спеціальної української термінології в Полтаві на високому рівні була опублікована наукова праця, що й нині слугує взірцем для сучасних дослідників і є цікавою для широкого загалу читачів.

У статті Н. Мірза-Авакянц залучила багатий фактичний матеріал, який ґрунтовно осмислила, по-новому поставила ряд важливих проблем, – саме це залишає дану розвідку актуальною, хоч минуло майже 100 років з дня її підготовки. На згадану статтю схвальний відгук в еміґрації дав відомий політичний діяч, історик, публіцист Дмитро Іванович Дорошенко (1882–1951)¹³⁵.

---

¹³³ Мірза-Авакянц Н. Ю. З побуту української старшини кінця XVII віку. *Записки Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині*. Полтава, 1919. Вип. I. С. 17–60.

¹³⁴ ІР НБУВ, ф. I, спр. 45988, арк. 1 зв.

¹³⁵ Дорошенко Д. *Огляд української історіографії*. Прага: друк державної друкарні в Празі, 1923. С. 214.

Дмитро Дорошенко

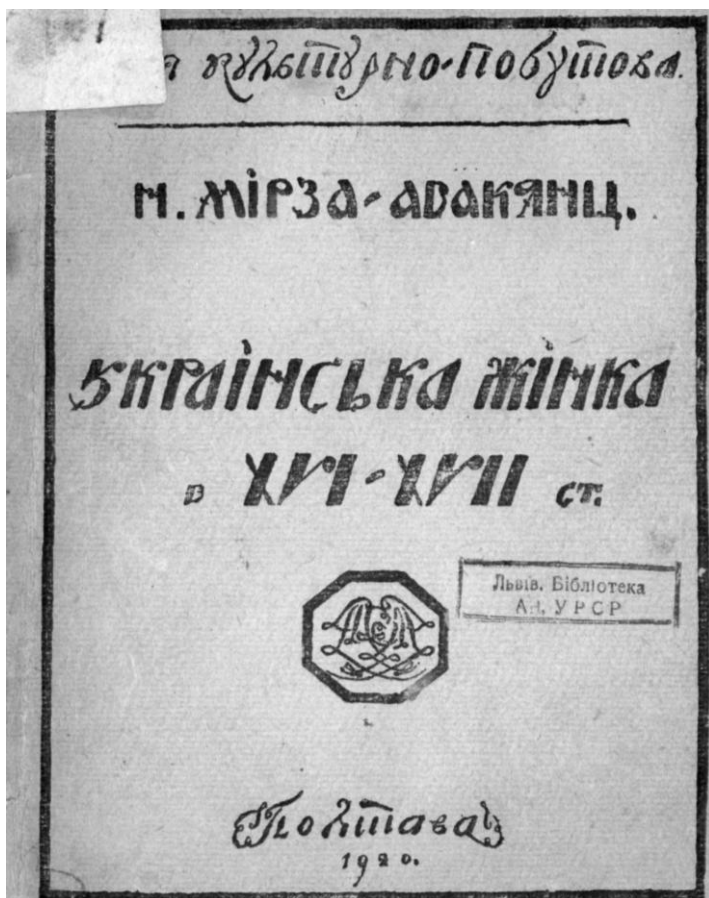
Статтю «З побуту української старшини кінця XVII віку» було репринтно перевидано в 1994 році і вміщено в збірнику «Козацькі старожитності Полтавщини»¹³⁶. Тим самим було привернено увагу широкої громадськості до наукової спадщини Н. Мірза-Авакянц і цікавої теми побуту козацької доби.

Одним із напрямків наукових пошуків Н. Мірза-Авакянц «Полтавського періоду» стала історія жінок України. У 1919 році в серії «Культурно-побутовій» видавництва Полтавської спілки споживчих товариств було надруковано її працю «Українська жінка в XVI–XVII ст.»¹³⁷.

---

¹³⁶ Мірза-Авакянц Н. Ю. З побуту української старшини кінця XVII віку. *Козацькі старожитності Полтавщини* : Збірник наукових праць. Полтава, 1994. Вип. 2. С. 33–76.

¹³⁷ Мірза-Авакянц Н. Ю. *Українська жінка в XVI–XVII ст.* Полтава: «Печатне діло», 1920. 92 с.

*Титульна сторінка роботи Н. Мірза-Авакянц
«Українська жінка в XVI–XVII ст.»*

Основним джерелом при підготовці цієї праці були актові джерела – збірники оригіналів та копій документів XV–XVIII ст., описаних або засвідчених різними судами (земськими, гродськими, підкоморними, сотенними, полковими), генеральним військовим судом, а також магістратами і ратушами України з метою надання їм юридичної сили. Ці документи були

віднайдені й опубліковані академіком О. Левицьким. На основі ретельного осмислення судових справ Наталія Юстівна підготувала одну з найгрунтовніших у вітчизняній історіографії розвідок з історії української жінки.

Дослідниця почала активно розробляти різні аспекти феномена воєнної повсякденності жінок «українного» пограниччя XVI–XVII ст.¹³⁸, як-от фронтова і тилова повсякденність (під фронтовою повсякденністю розуміються війни та збройні конфлікти, тиловою – реалії, що їх супроводжували, – розквартирування військ, реквізиції, військові заготовки, військово-санітарну діяльність тощо)¹³⁹, з'ясувала питання участі українських жінок у локальних збройних конфліктах пограничної шляхти – найздах, а також у повітових, воєводських та крайових посполитих ополченнях ранньомодерної доби¹⁴⁰.

Історія воєн, походів, конфліктів, що відбувалися в українських землях у XVI–XVII ст., головним чином розкривалися і зображувалися чоловічими очима й ідентифікувалася з чолові-

---

¹³⁸ Кривоший О. Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. *Київська старовина*. 2012. № 6. С. 66.

¹³⁹ Кривоший О. Жінка на війні. Сценарії фронтового повсякдення шляхетних жінок України-пограниччя на сторінках праці Наталі Мірзи-Авакянц «Українська жінка в XVI–XVII ст.». *Київська старовина*. 2012. № 6. С. 18–37; Кривоший О. Жінки на війні очима жінки-історика (маловідома праця Н. Ю. Мірзи-Авакянц «Українська жінка в 16–17 ст.» як джерело до вивчення повсякдення жінок ранньомодерної України в умовах воєн та збройних локальних конфліктів). *Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє*: матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції Україна, м. Київ, 3–5 листопада 2011 р. Київ, 2011. С. 299–300.

¹⁴⁰ Кривоший О. Жінка-войовниця в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. Дві сторони одного образу. *Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії*: збірник наукових праць: Відп. ред.: Горелов В., Денисюк Ж., Мороз І. К., 2011. С. 128–136; Кривоший О. Жінка зі зброєю на сторінках військової історії України XVI – першої половини XVII ст. Контексти прояву. *Воєнна історія Наддніпрянини та Донщини*: збірник наукових праць; за заг. ред. Карпова В. К., 2011. С. 70–78.

ком-воїном. Натомість Н. Мірза-Авакянц описала жінку на тлі військового повсякдення, схарактеризувала її роль у суспільному житті, показала її як повноправного суб'єкта історичного процесу, виявила складні і суперечливі шлюбно-сімейні відносини, які на «українному» пограниччі характеризувалися демократичністю, ігноруванням шлюбно-сімейних приписів, особливо церковних. Такий підхід, за слушним зауваженням О. Кривошия, дозволяє сучасним дослідникам «сформувати уявлення про нові контексти присутності «жіночого» в культурному просторі ранньомодерної України та простежити еволюцію історико-фемінологічних поглядів на унікальний для європейської соціокультурної традиції досвід участі жінок вищих суспільних станів у збройних протистояннях XVI – першої половини XVII століття»¹⁴¹.

Дослідниця ґрунтовно опрацювала актові книги гродського та земського суду і на їх основі зробила висновок про статус української жінки. Очевидно, Н. Мірза-Авакянц у майбутньому планувала написати історію української жінки¹⁴². Учена відзначала її індивідуальність, самостійність та повноправність, на відміну від московської (російської) жінки, хоча це переважно стосувалося жінок-аристократок. Аналізуючи суспільний статус російської жінки, Наталія Юстівна дійшла висновку, що «навіть шлюб, сей кордон до нового життя, найінтимніша подія в житті кожної людини, особливо жінки, вирішала не вона, а батьки, без її бажання й згоди, і дівчина йшла вінчатись, часто ніколи не бачивши свого нареченого»¹⁴³.

Характеризуючи високий статус української жінки, дослідниця наголошувала, що вона своїм суспільним положенням мало відрізнялася від чоловіка (крім права обіймати державні по-

---

¹⁴¹ Кривоший О. П. «Сильна жінка зі зброєю» в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. *Київська старовина*. 2012. № 1. С. 29.

¹⁴² Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року. *Червоний шлях*. 1931. № 1–2. С. 141.

¹⁴³ Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. Полтава: «Печатне діло», 1920. 92 с.

сади, посад, пов'язаних із володінням землею і відбуванням військової служби, та й обмежена була в праві спадщини).

Характеризуючи шлюбно-сімейні відносини простих, нешляхетних жінок, Н. Мірза-Авакянц зауважила, що вони були забезпечені у своїх матеріальних правах і мали почесне становище в родині. Українська жінка вільно з'являлася в товаристві, брала участь у бенкетах, впливала на політичні і громадські справи. Особливо поважним було становище вдови, коли вона не виходила заміж удруге, то могла стати главою родини замість чоловіка, мала власне майно.

Аналізуючи повсякденне життя жінок шляхетного стану, Н. Мірза-Авакянц поділила їх на дві групи: перші турбувалися переважно справами особистого і родинного життя та не виявляли особливо великих духовних запитів і громадських інтересів; інші – «серед шляхетського загалу бачимо не тільки грамотних, а й широко освічених жінок, що знали чужі мови, цікавилися релігійними та науковими питаннями, мали смак та хист до літературної праці»¹⁴⁴. Для прикладу дослідниця згадала княгиню Софію Чарторийську, меценаток Олену Горностаєву, Гальську Гулевичівну, Ганну Гайську, Ярину Ярмолинську, Анну-Алоїзу Острозьку.

Присутність жіночого повсякдення в культурному просторі «українного» пограниччя стає особливо помітною на тлі воєн і збройних локальних конфліктів XVI–XVII ст. Особливо це стосувалося південної України, близької до степу. Умови життя надзвичайно впливали на жіночі характери, робили їх енергійними, активними, самостійними, адже «не раз жінка виражалась разом з чоловіком розвідати про ворога, брала участь у походах, сама командувала «наїздами» (напади шляхтичів на маєтки сусідів)¹⁴⁵, що кінчались не рідко кривавими бійками»¹⁴⁶.

---

¹⁴⁴ Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. Полтава: «Печатне діло», 1920. С. 17.

¹⁴⁵ Наїзди – напади шляхтичів на маєтки сусідів.

¹⁴⁶ Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. Полтава: «Печатне діло», 1920. С. 25.

Насичений сценаріями жіночої активності культурний простір Нижньої Наддніпрянщини, очевидно, і був одним із тих каталізаторів, які спричинили появу дискурсу про сильну, войовничу жінку-шляхтянку «українного» пограниччя¹⁴⁷. У таких умовах, де сила панувала над правом, зброя, а не закон розв'язувала більшість суперечок, виховувалися люди сильні, енергійні та хижі, які могли оборонитись і від чужих, та й від своїх. Подібні обставини життя мусили відбитися не лише на чоловіках, а й на жіноцтві, і через те «тогочасна українка виявляла і загальну грубість і нахил до насильства, а в її вдачі помічаємо ту ж силу та енергію, що й у чоловіка»¹⁴⁸.

Однією з умов укладання шлюбу була згода наречених. З цього приводу відомий історик і етнограф О. Левицький, аналізуючи родинні стосунки українців XVI–XVII ст., називав дві умови, які сприяли тому, щоб шлюб справді виявився щасливим: свобода вибору подружньої пари нареченими, відсутність примусу з боку батьків і рівноправність подружжя у шлюбі¹⁴⁹. Н. Мірза-Авакянц продовжила цю думку вченого, наголосивши на вільному виборі подружньої пари українською дівчиною, указавши, що завдяки таким відносинам у житті «могли утворюватись благородні, правдиво-людські відносини. Справді, в тогочасних актах ми бачимо чимало проявів високої пошани та щиро товаристської прихильності до своєї дружини»¹⁵⁰.

Високий, порівняно з сусідніми народами, суспільний статус жінок України XVI–XVII ст. гарантувався майновим складником шлюбно-сімейних стосунків. Ідеться про посаг, віно і «материзну». Коли дівчину віддавали заміж, то за нею, у більшості випадків, давали посаг у грошах та майні. Її ж майбутній чоло-

---

¹⁴⁷ Кривоший О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжжя. Військово-історичний аспект. *Мандрівець*. 2011. № 5. С. 22.

¹⁴⁸ Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. Полтава: «Печатне діло», 1920. С. 12.

¹⁴⁹ Левицький О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках. *Русская старина*. 1880. № 11. С. 558.

¹⁵⁰ Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. Полтава: «Печатне діло», 1920. С. 41.

вік давав так званий «венонный запыс» (віно) – формальний акт, яким забезпечував добро жінки на $\frac{1}{3}$ частині свого майна. Доки тривав шлюб, посаг і віно було в спільному володінні подружжя. Окрім цього спільного родинного майна, жінка могла володіти й окремим майном – рухомим і нерухомим, яке вона отримувала у спадок по жіночій лінії – так звану «материзну». За таких умов матеріальної незалежності подружжя стає зрозумілим, що в родинному житті пограничної людності повинна була панувати згода і довіра між чоловіком і дружиною.

Характеризуючи шлюбно-сімейні відносини у ранньомодерну добу, Н. Мірза-Авакянц підкреслювала, що «родинні відносини – одна з найкращих сторінок суворого життя тієї доби, коли панував практицизм та егоїзм, майже єдина сфера, де людина виявляла найкращі риси своєї душі»¹⁵¹.

Розлучення за потреби отримували легко без участі духовної влади: для цього потрібна була згода подружжя або наявність так званих «розпусних листів» – документів, де сторони заявляли про розірвання шлюбу і давали право одне одному повторно одружитися.

Н. Мірза-Авакянц, опрацювавши актовий матеріал, стверджувала, що випадки розлучення, незважаючи на їх легкість, траплялися рідко, «до їх ставились уважно, вживали як останній вихід із тяжкого становища, бо серед громадянства була поширена висока пошана до родинного життя і «стан святий малженський»¹⁵²» (подружнє життя) не наважувались порушувати задля легковажних фантазій»¹⁵³.

Отже, за висновками дослідниці, українські жінки XVI–XVII ст. ніколи не знали тюремної неволі, а були повноправними членами суспільства, володіли майном, могли виступати в судах тощо. Чимало з них цікавилися наукою й освітою, займалися громадською роботою, іноді навіть очолювали військові загони тощо.

---

¹⁵¹ Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. Полтава: «Печатне діло», 1920. С. 36.

¹⁵² «Стан малженський» – подружнє життя.

¹⁵³ Мірза-Авакянц Н. Ю. Українська жінка в XVI–XVII ст. Полтава: «Печатне діло», 1920. С. 45.

Відомо, що Наталія Юстівна писала історичні оповідання для дітей. Так, у 1922 році вона працювала над оповіданнями для юнацтва «Із життя старої Полтави», «Наїзд», «На весіллі українського пана XVI ст.», «На межі зі степом»¹⁵⁴. На жаль, достеменно не відомо, чи були ці твори опубліковано і де. Однак знаємо, що по благословення для їхнього друку авторка зверталася до свого наставника Д. Багалія.

У архіві Сусанни Мірза-Авакян збереглися деякі оповідання Наталії Юстівни: «Акушерка», «Американський син» (1924), «Коли ж буде революція?», «Міра», «Мишка» (1923), «Коробочки», «Міліард», «Печать духа Святого», «Син орангутанга», «Слово чести» (1924), «Хвіст» (1925 р.), «Чим я буду, коли виросту», «Як родяться діти?» (1924)¹⁵⁵. Певний період її дочка Мірра жила з бабусею, Наталія Юстівна сумувала за нею. Очевидно, це й спонукало вчену виливати свій біль у ці оповідання. Їх вона читала Міррі.

Діяльність Н. Мірза-Авакянц систематично переривалася частою зміною влад в Україні. Більшовицький і денікінський режим постійно втручалися у викладацький процес. У Полтаві був період «смути» – розруха, розстріли, напади, конфіскації. Освітнянські й наукові осередки постійно піддавалися реорганізації. Через хвилю русифікації і національну орієнтацію вчена позбулася посади в Полтавському учительському інституті. Довелося тимчасово викладати історію в різних гуртках, на тимчасових курсах для працівників освіти, їздити з лекціями по різних місцях Полтавщини й України. Про цей період згадував український педагог Г. Ващенко (1878–967), котрий у «Моїй автобіографії» писав: «В Україні розпочався потужний національний рух; я брав участь у перекваліфікації українського учительства і разом з професором історії Мірза-Авакянц читав лекції та курси учителів з української мови, літератури й педагогічної психології на курсах українізації педагогів у містах Прилуки, Ромни, Хорол»¹⁵⁶.

¹⁵⁴ ІР НБУВ, ф. І, спр. 45989, арк.1 зв.

¹⁵⁵ Особистий архів С. Мірза-Авакян.

¹⁵⁶ Ващенко Г. Моя автобіографія. *Бойко А. «Служба Богові й Батьківщині»: (Г. Ващенко: альтернатива поглядів і оцінок)*: [наук.-метод. посіб.]. К. : ІЗМН, 2001. С. 108.

1925 р.

Хвіст.

Міра але півроку не бачила маму, бо жила з бабусею в Золотоноші, а мама була в Харкові. Як коли мама приїхала до Міри, вона була дуже рада. ~~Хвіст~~ спала біля неї, цуцала і бавивалась з нею. Протягнувшись ранком, вона мірна була аж до обіда грати з маминим в ліжечку, гойданим на носках мамини, електричним оповіганням, терміти як мамині і лоскоче або зривати як порез. Але раніше, коли дівчинка розпалася, кудильничка на ліжечку мамині спала.

Міра! у тебе росте хвіст!"

Де? звідки жінка дівчинка, хапаючи себе за вухо. Я, а це ти, владуєш нізкого хвоста немає.

Він іно це немає" сьрвато підтверджує мамині

Міра, що сталося з тобою? Чого ти су...
Безменшув мамині, не розуміючи велику справ.
- Але, тобі добре, в тебе нічого немає, а як все це
дзвонить злетити все злетить з хвостом, куди
ти коватимеш? Судило відповідь на запитання Міри.
І раніше сталося, почувши сміх матері.
- Мамушко, це ти шуткуєш про хвіст, це твоє він,
ку звичайно дитинка, це я пуртимо, нізкого хвоста
в тебе не буде, бо в молодій хвоста не ростуть.
І за життя дівчинка весело ролотувалась, сидючи під маминими
на носках мамини, забувши про хвіст, що так її напугав.

Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Хвіст» (1925). Полтава ¹⁵⁷

¹⁵⁷ Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Хвіст» (1925 р.). Особистий архів С. Мірза-Авакян. 1 арк.

З початком 1920-х років на Полтавщині почався черговий етап реорганізації вищої школи. У цьому процесі Наталія Юстівна взяла активну участь¹⁵⁸.

Григорій Ващенко

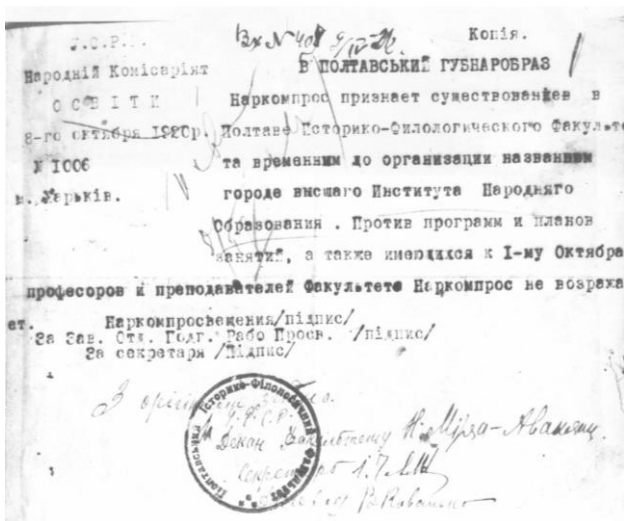
Тоді це вважалося періодом «культурного будівництва», що було пов'язано передовсім зі знищенням здобутків царської освіти. Чистка старих досвідчених викладачів, позбавлення від так званих «неблагонадійних елементів», зміна робочих програм і методологічних підходів при викладанні дисциплін – ось те тло, на якому довелося працювати вчній. Чимало студентів і викладачів мусило рятуватися від нової влади, частина з них виїхала за кордон. У вересні 1920 року розпочалися репресії проти викладачів і студентів історико-філологічного факультету. Так, був розстріляний студент Ф. Шевченко, тимчасово заарештовані викладач латинської і грецької мов І. Прийма (помер у харківській в'язниці), професор В. Щепотьєв, М. Рудинський та його сестри Євгенія і Марія¹⁵⁹.

---

¹⁵⁸ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 2 зв.

¹⁵⁹ Історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: історія і сучасність. Полтава: Полтавський літератор, 2009. С. 8.

Н. Мірза-Авакянц стала на шлях співпраці з радянською владою. Упродовж 1919–1920 років вона була помічником декана історико-філологічного факультету Івана Федотовича Рибакова (іноді заміщала його), у 1920 році – головою педагогічної ради Полтавського учительського інституту¹⁶⁰. Паралельно працювала в трудовій школі¹⁶¹. Є відомості, що викладала у вищій робітничій школі¹⁶². У 1920 році стала членом Робосу – профспілки працівників освіти¹⁶³. Імовірно, виконувала обов'язками секретаря губернської секції наукових співробітників профспілок Полтавщини.

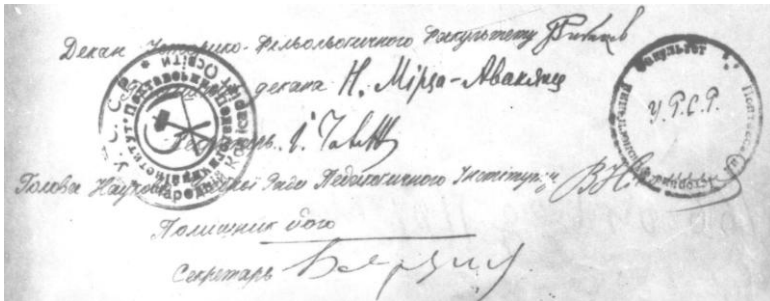
Підпис Н. Мірза-Авакянц у статусі декана історико-філологічного факультету. 8 жовтня 1920 р.

¹⁶⁰ Штатні відомості на виплату заробітної плати працівникам Полтавського учительського, Полтавського педагогічного інститутів та тарифна відомість пединституту. *Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка*, № 452, арк. 1.

¹⁶¹ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 2.

¹⁶² Щепотьєв В. *Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*, арк. 2.

¹⁶³ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 1.

**Підписи декана І. Рибаківа і помічника декана
Н. Ю. Мірза-Авакянц на документі
історико-філологічного факультету 2 квітня 1921 р.**

В інституті панувала атмосфера страху, контролю, цензури, почалися переслідування викладачів за зв'язки з попередньою владою. У лютому 1921 року голова Губернського надзвичайного комітету отримав секретну інструкцію: «По имеющимся в Отделе сведениям состав студентов Полтавского Историко-филологического факультета в политическом отношении и в отношении выполнения декретов и распоряжений советской власти требует в интересах советской власти присутствия среди студентов постоянного представителя губчека. Считая необходимым такое присутствие, представитель губчека, губотнаробраз находят возможным провести такого представителя в качестве студента, и просит прислать к зав. отдела народобраза кандидата»¹⁶⁴.

У 1921 році було об'єднано Полтавський педагогічний інститут, реорганізований в січні 1920 року з Учительського інституту, та історико-філологічний факультет товариства «Просвіта», а потім реорганізовані в Полтавський інститут народної освіти. Він складався з двох відділів – словесно-історичного та природничо-математичного. Першим ректором новоутвореного навчального закладу протягом 1921–1923 рр. був В. Щепотєв.

¹⁶⁴ ДАПО, ф. Р. 495, оп. 1, спр. 1, арк. 221–221 зв.

***Колектив викладачів і студентів Полтавського інституту народної освіти. Приблизно 1923–1924 роки.
Н. Мірза-Авакянц у першому ряду знизу друга зліва.
Справа від неї – В. Щепотьєв***

Н. Мірза-Авакянц викладала курс історії України та історії Полтавщини¹⁶⁵. Її лекції, глибокі за змістом і цікаві за формою, мали неабиякий успіх. Упродовж 1920–1921 років вона виконувала обов'язки проректора і 10 місяців – ректора Полтавського інституту народної освіти. Коли посаду проректора було скасовано, учена протягом 1922–1923 років завідувала учбовою частиною Полтавського кооперативного технікуму, потім працювала деканом кооперативного відділення Агрокооперативного технікуму¹⁶⁶.

---

¹⁶⁵ Список лекторів Полтавського пед. інституту (які дисципліни читали і які вузи закінчили). *Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*, арк. 4.

¹⁶⁶ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 2 зв.

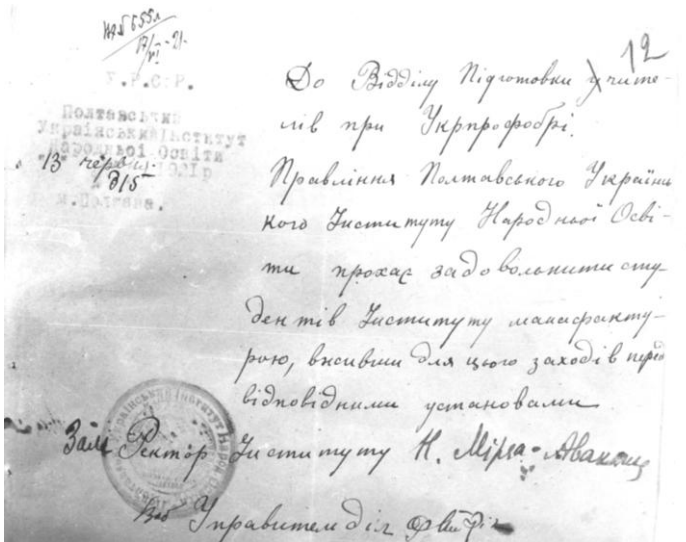
Колектив викладачів і студентів Полтавського інституту народної освіти. 1924 р. Н. Мірза-Авакянц знизу у другому ряду третя зліва

Наталії Юстівні довелося працювати в складні часи. Нормальній роботі інституту заважала нестача палива, гасу, меблів, підручників. Студенти і співробітники Полтавського інституту народної освіти самі заготовляли дрова на відведеній для цього лісовій ділянці. Навчання проводилося у вечірні години, бо вдень студенти працювали, щоб заробити на життя. Матеріальне становище викладачів у перші роки також було вкрай незадовільним. «Академічний пайок» вони отримували нерегулярно, але все робили для того, щоб забезпечити належний навчальний процес в університеті.

Проректор Н. Мірза-Авакянц намагалася розв'язати матеріальні труднощі і клопотала про це перед владою. Вдалося віднайти документ, в якому вона, звертаючись до відділу відповідних органів, просить забезпечити студентів предметами мануфактури¹⁶⁷.

---

¹⁶⁷ До відділу підготовки учителів при Укрпрофобрі. *Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*, арк. 1.

Звернення до відповідних органів влади проректора Н. Мірза-Авакяни. 13 червня 1921 р.

Студентський хор Полтавського інституту народної освіти. У центрі в капелюсі В. Верховинець (керівник кафедри мистецтвознавства). 1922 р.

У 1921 – на початку 1922 років, за часів, коли Н. Мірза-Авакянц була проректором, викладачі і студенти колишнього історико-філологічного факультету пройшли «чистку». Довелося змінювати світогляд, підходи у викладанні історичних дисциплін. У педагогічному доробку Наталії Юстівни з'явилися лекції з історії революційних рухів, забарвлені марксистською лексикою.

З 1923 по 1931 роки викладання «громадянської історії» в школах і педагогічних закладах вищої освіти було скасоване, навзамін до програм вводилася тільки історія класової боротьби.

З 1921/1922 навчального року в Інституті народної освіти було введено обов'язкове викладання мінімуму суспільних дисциплін, а саме «Основ марксизму», «Учення про пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату». У наступному навчальному році впровадили курси «Основи Радянської Конституції» та «Історичний матеріалізм», а в 1923–1924 – «Економічну політику Радянської держави» і «Радянську систему народної освіти». Для проведення цих занять запрошувалися кваліфіковані лектори з місцевих партійних працівників – політкомісари. Вони не обмежувалися викладацькою роботою в аудиторні години, але й виконували відповідну роботу з безпартійними викладачами Інституту¹⁶⁸.

Тож у Полтавському інституті народної освіти панувала атмосфера, коли нова вдала втручалася в навчальний процес, ідеологія домінувала над наукою, викладачі і студенти були налякані можливим переслідуванням. Яким Юхимович Кожевник, котрий із лютого по жовтень 1923 року був політкомісаром Полтавського інституту народної освіти, а фактично – його керівником (бо влада ректора І. Ф. Рибаківа, згідно з рішенням парторганів, була обмежена), у 1964 році в листі до ректора і секретаря Політбюро Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка писав: «В воспоминаниях я называю некоторые фамилии членов партии. Какова их судьба была в дальнейшем, мне неизвестно. Если возникнет какая-либо необ-

---

¹⁶⁸ Кожевник А. Воспоминания о работе первой партийной организации института. *Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*, № 667, арк. 3.

ходимость из них исключить, то я возражать не буду»¹⁶⁹. У такій атмосфері доводилася працювати і виживати Н. Мірза-Авакянц.

В. Щепотьєв зауважував: «У нас іде боротьба за високу українську школу. Університет, як вам відомо, перетворено на Інститут Народної Освіти. Це не тільки зміна назви, а й зміна самої природи школи. Це далеко гірше навіть, ніж Інститут профосвіти. Завдання ІНО – не стільки дбати про освіту, скільки про соціальне, себто комуністичне виховання мас. В такому дусі й працює наш теперішній ректор Ходак. Він хоче, щоб наші програми, лекції, кабінети й лябораторії були пристосовані саме до завдань соціального виховання. Ми боремося проти цього. Ми хочемо, щоб наша школа, як би її не називали, по суті залишилась університетом, себто високою українською школою»¹⁷⁰.

Із запровадженням нової економічної політики матеріальне становище студентів і викладачів дещо поліпшилося. Більшість студентів звільнялася від плати за навчання, половина з них отримувала стипендію. У 1924 році здійснена перша спроба впровадити штатне навантаження викладачів. Це дозволило їм мати гарантовану зарплатню, що забезпечувала мінімальні життєві потреби. З 1924 року відновилися навчальні заняття вранці. В інституті було обладнано навчальні кабінети, зокрема суспільствознавства, мови і літератури, мистецтвознавства, краєзнавства¹⁷¹.

Сприятливі умови для підготовки істориків та філологів склалися завдяки проведенню у 1920-ті роки політики «українізації». Провідну роль у здійсненні «українізації» відігравали кафедри історії України, історії української літератури, української мови, мистецтвознавства.

---

¹⁶⁹ Письмо А. Кожевника от 9 декабря 1964 года. *Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*, арк. 1.

¹⁷⁰ Ващенко Г. Історія однієї школи (спогади) [автобіографічні спогади, в яких автор виведений під ім'ям Юрія Петровича Горового]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article?id=12077>

¹⁷¹ Історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: історія і сучасність. Полтава: Полтавський літератор, 2009. С. 9.

Незважаючи на це, «чистки» педагогічних кадрів тривали. У звіті ректора Інституту народної освіти О. Ходака за 1923/1924 навчальний рік зауважувалося: «Прошлогдня чистка освободила институт, имевший свыше 40 преподавателей, от 15–20 человек. Но и сейчас, мне кажется, есть случайности, которые необходимо изжить. В общем, чувствуется, что формирование преподавателей шло по правилу: не преподаватели для института, а институт для преподавателей»¹⁷². Далі ректор інституту наголошував, що в Полтаві не було промисловості, тому й існував слабкий робітничий клас. Фактично, серед студентів був відсутній пролетарський елемент. Переважно студентами ставали вихідці з селян – бідняків або середняків і городян – службовців і ремісників. Це мала важливе значення. Станом на 1 травня 1923 року студентів у Інституті народної освіти навчалось 330 (робітників – 45, селян – 220, службовців – 44, різних – 21)¹⁷³.

Ректор О. Ходак у звіті дійшов до висновку, що «социальная принадлежность студентов дает нам ответ на другой вопрос – о политических мировоззрениях и симпатиях. Кристаллизованной твердости и ориентации на пролетарскую революцию и советский режим – конечно, нет. Это мы не скрывая, прямо должны сказать, чтобы не было самообмана. Но в тоже время, мы должны констатировать, что семь лет пролетарской революции и власти рабочих и крестьян не остались бесполезны. При умелом воспитании и образовательном воздействии, я полагаю, что это будут (и сейчас в немалой степени уже есть) искренние сторонники советской общественности»¹⁷⁴.

Збереглися спогади про Н. Мірза-Авакянц як про чудову людину і колегу. Син В. Щепотьєва, Микола, у листі від 19 жовтня 1989 року з Ташкента до Полтави писав: «В годы работы В. А. [Щепотьєва] в Институте я был еще очень молод (я родился в 1910 году), поэтому, хотя и знаю ряд фамилий преподавателей Ин-та, но о них ничего сказать не могу. Н. Ю. Мирза-

---

¹⁷² ДАПО, ф. Р. 495, оп. 1, спр. 5, арк. 17 зв.

¹⁷³ ДАПО, ф. Р. 495, оп. 1, спр. 4, арк. 115.

¹⁷⁴ ДАПО, ф. Р. 495, оп. 1, спр. 5, арк. 18.

Авакьянц я хорошо помню, о ней у нас в семье отзывались очень уважительно»¹⁷⁵.

Наталії Юстівні довелося важко торувати шлях у науку, вона повинна була покладатися лише на власні сили, не маючи впливових покровителів та родичів, але при цьому залишилася порядною, сильною і чесною людиною. Уся її рідня і друзі, котрі були національно орієнтовані і відігравали помітну роль у добу визвольних змагань, були знищені або емігрували. Тож ученій довелося «отримувати перепустку» у світ професійної історичної науки і реалізовувати право на викладацьку діяльність за умови відсутності «батьківської протекції».

Незважаючи на це, вчена намагалася допомагати і підтримувати своїх знайомих жінок-істориків, робити їм протекцію, особливо якщо справа стосувалася отримання певної вакансії, закритої для «сторонніх» осіб. Цікаво, що задля цього організовувалися цілі «групи підтримки», до складу яких входило кілька жінок, кожна з яких могла задіяти свої особисті впливи та зв'язки.

Процес організації однієї з таких «груп підтримки» висвітлюється у листі від 17 липня 1927 р. Н. Мірза-Авакьянц до М. Грінченко (1863–1928) – української письменниці, перекладача, педагога, дружини Бориса Грінченка. У ньому Наталія Юстівна звернулася з проханням допомоги у справі отримання протекції для своєї знайомої, М. Дорошенко, яка «перенесла тяжку драму в особистому житті і опинилась без служби і без всяких засобів до існування»¹⁷⁶.

Необхідність протекції обумовлювалася тим, що вакансія, на яку претендувала М. Дорошенко, потребувала рекомендації двох академіків: «От за цими рекомендаціями я і звертаюсь до Вас, бо Ви всіх знаєте і попрохати допомогти М. В. Вам буде легко»¹⁷⁷. Наталія Юстівна також повідомляла М. Грінченко, що зі свого боку «написала листа Ст. П. Пастернакові», а ось до М. Юркевич не зверталася, бо точно знала, що її немає в Києві.

---

¹⁷⁵ Письмо Н. Щепотьева. *Матеріали Музею історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*, арк. 2.

¹⁷⁶ ІР НБУВ, ф. 170, спр. 387, арк. 1.

¹⁷⁷ Там само, арк. 1 зв.

Свою активну участь у цій справі Н. Мірза-Авакянц пояснювала тяжким становищем знайомої: «Бувають у людей критичні моменти в житті, в які їм необхідна допомога або вони гинуть. Боюся, дорога Маріє Миколаївно, що у М. В. саме такий момент, а тому не можу стати осторонь, а звертаюсь до всіх, кого знаю, прохаючи допомоги. Ще раз прохаю пробачення, що турбую Вас, хоч, кажучи правду, добре знаючи Ваше добре, чуйне відношення до людей, сподіваюся, що Ви не дуже сердитесь на мене за це»¹⁷⁸.

Марія Миколаївна Грінченко

Імовірно, таке співчуття не в останню чергу обумовлене усвідомленням хиткості і нестабільності власного становища. Бо ж сама Н. Мірза-Авакянц не раз опинялася в складних життєвих ситуаціях через ті самі драми в особистому житті. Відсутність «родинних зв'язків» в науковому товаристві призводить до появи комплексу неповноцінності, симптоми якого виявлялися в потребі «офіційного» визнання. Жінка-історик готова поступа-

---

¹⁷⁸ ІР НБУВ, ф. 170, спр. 387, арк. 2.

тися не тільки методологічними, але й світоглядними позиціями, кардинально змінюючи контексти своїх наукових студій¹⁷⁹. Так, адаптація Н. Мірза-Авакянц до вимог тогочасного наукового співтовариства супроводжувалася зміною ідеологічних засад досліджень, відмовою від «української» історії на користь історії «радянської».

Степанова 1924р.
Машинна і дороба Марк Антонівна
Вибачте що турбую Вас, але
не в своїй справі, а в справі
хорошої моди, зній необхідно
дано мати. Модина ця є сестра
В.В. Дарошешка, якого ви зна-
чайно жартує М.В. Дарошешка
Це дуже гарна модина і істо-
ра українська інтелігентна та
роботниця. Кідавно вона перема-
ла тижням українську особисту
жизні і опинилась без сере-
би і без великих засобів гро-
вання. Тепер вона хоче перема-
тись на суревбу. Її слава, що
в Камлодирні буде новада, але
необхідно мати рекомендації
двох академіків. От то щини

Перша сторінка листа Н. Мірза-Авакянц до М. Грінченко

¹⁷⁹ Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізми творення нової ідентичності. *Історіографічні дослідження в Україні* : Зб. наук. пр. 2008. Вип. 19. С. 33.

«Полтавський період» творчої діяльності Н. Мірза-Авакянц позначився подальшим розвитком як методиста, тут шліфувався її педагогічний і науковий таланти. Вона намагалася не лише доступно викладати студентам історію України, а й допомогти вчителям у їхній нелегкій роботі. У 1922 році в Харківському державному видавництві було опубліковано перший підручник Н. Мірза-Авакянц «Читанка з історії України». У ньому було охоплено період Київської Русі. Передмову до праці підготував академік Д. Багалій. Учений звернув увагу на те, що в підручнику вміщено багато уривків із джерел, що й робить схожою цю працю на роботу М. Грушевського «Виймки з джерел до історії України-Руси. До половини XI віка». Д. Багалій зазначав, що поштовхом до написання «Читанки з історії України» було викладання Н. Мірза-Авакянц «української історії на різних курсах для учителів і студентам Полтавського ІНО, де вона кілька років вела семінар на підставі джерел, що торкаються різних діб в історії України»¹⁸⁰.

Дослідниця була добре ознайомлена з джерелами історії Київської Русі, переважно читала оригінали, багато давньоруських джерел вона самостійно переклала українською мовою. Хрестоматія являє собою уривки текстів із літописів, мемуарів, народних пісень, які характеризують стародавній побут. До уривків із джерел у підручнику упорядниця зробила коментарі, які є корисними для вчителів і учнів та особливо для тих, хто займався самоосвітою.

Н. Мірза-Авакянц, готуючи «Читанку з історії України», керувалася двома чинниками: по-перше, «дати розвиток народного життя й укласти це життя в цілком конкретні, побутові форми... <...>. Друга ідея – дати історичний процес у формах конкретно-життєвої та детальної картини минулого, себто, не задовольняючись явищами політичними, соціально-економічними та культурними, ввести типові факти щоденного життя і звернути увагу на побут. Безперечно, переведення в курсі історії

---

¹⁸⁰ Багалій Д. Передмова редактора. *Мірза-Авакянц Н. Читанка з історії України*. Х., 1922. Ч. I., вип. I. : Доба староруська. С. III.

побутового елементу має велике значення, бо в побуті надзвичайно яскраво й повно відбивається історична доба зі всіма її рисами»¹⁸¹.

«Читанка з історії України» адресувалася вчителям і мала на меті допомогти їм викладати історію України в школі у складних умовах реформування освітньої галузі. Це особливо важливо було на початку 20-х років ХХ ст., коли гостро відчувалася нестача методичного забезпечення, посібників, підручників, хрестоматій та й загалом методика викладання зазначеного курсу, власне, ще не сформувалася. З огляду на такі обставини «Читанка з історії України» видавалася актуальною і потрібною. Важливим є й авторський підхід Н. Мірза-Авакянц, адже вона, викладаючи події соціально-економічного, політичного, культурного життя, уміло вписала в такий широкий контекст повсякденні шлюбно-сімейні відносини. Дослідниця розуміла їх важливість, адже родинні відносини є своєрідним дзеркалом суспільства, на них яскраво відображаються всі суспільні зміни. Аналіз шлюбно-сімейних відносин, на думку Н. Мірза-Авакянц, дає можливість зрозуміти своєрідність історичної доби, виявити її колорит і неповторні риси. Саме ці особливості червоною ниткою проходять через її праці.

Повсякденні шлюбно-сімейні відносини вчена включила в історію приватного життя, матеріали якого «передають нам тип життя певної класи громадянства, психологію та інтереси відомої епохи. Серед цих матеріалів треба, перш за все, зазначити опис посагів та майна, що залишилося після небіжчика, заповіти та ін.»¹⁸².

Аналізуючи шлюбно-сімейні відносини, дослідниця використала велику кількість джерел. Зокрема, це літописи, збірники законодавчих документів, усну народну творчість, документи особового походження. Так, характеризуючи шлюбно-сімейні відносини давніх слов'ян, Н. Мірза-Авакянц зазначила, що у них були різні форми шлюбу: умикання або крадіжка дівчини, викуп

---

¹⁸¹ Мірза-Авакянц Н. Читанка з історії України. Х., 1922. Ч. I., вип. I: Доба староруська. С. 5–6.

¹⁸² Там само. С. 7.

або купівля її у родини і шлюб за згодою¹⁸³. Вона зазначила, що риси старовини тривалий час зберігалися у весільному обряді. Це дає підставу твердити про консерватизм шлюбно-сімейних відносин.

Н. Мірза-Авакянц звернула увагу і на те, що шлюбно-сімейні відносини почали змінюватися після прийняття християнства. Вона писала: «В ті часи існувала воля шлюбних відносин, траплялося і многоженство, а конкубінат¹⁸⁴ був дуже розповсюджений і серед князів, і серед населення, так що духовенство довго не могло провести різницю між жінкою шлюбною і нешлюбною. Велику волю давало звичасве право і в розлуках та повторенні шлюбів і можна думати, що випадки коли людина «свое подружье оставитъ и поймая отро» траплялися часто. Супроти цієї волі шлюбних відносин і повстає церква»¹⁸⁵.

Розглядаючи форми шлюбу, Н. Мірза-Авакянц зверталася до етнографічних досліджень. Зокрема, характеризуючи твір одного з перших українських етнографів XVIII ст. «Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в слободской украинской губернии, також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых, сочиненное Григорием Калиновским в Санкт-Петербурге, 1777 г.», вона дійшла висновку, що весільна українська обрядовість майже не змінювалася протягом тривалих історичних епох. Н. Мірза-Авакянц навела приклади усної народної творчості, де йдеться про родинні відносини й обрядовість. Принагідно зазначимо, що якщо писемні документи були формалізовані, стандартизовані та написані канцелярською мовою, то твори усної народної творчості характеризувалися близькістю до народу, відображали його повсякденні тривоги, сподівання, причини радощів і смутку. Це й свідчить про те, що фольклорні зразки є справді унікальними й автентичними джерелами для вивчення народної психології.

---

¹⁸³ Мірза-Авакянц Н. Читанка з історії України. Х., 1922. Ч. I., вип. I: Доба староруська. С. 12.

¹⁸⁴ Конкубінат – співжиття чоловіка і жінки без укладення шлюбу.

¹⁸⁵ Там само. С. 22.

Велике значення надавала дослідниця приватному листуванню і щоденникам, які мають емоційно-інтимний характер. Свідченням цього виступають документи особового походження (листи, щоденники), які Н. Мірза-Авакянц уважала важливими для вивчення родинних відносин козацької епохи. Козацька старшина була елітою Гетьманщини, а епістолярний жанр – дуже поширеною формою комунікації в її середовищі. Листів писали багато, бо доводилося часто відлучатися з дому, відриватися від родини. Приватний епістолярій серед нині доступних джерел чи не найліпше висвітлює повсякденні життєві проблеми еліти Гетьманщини, традиції родинного життя, дають уявлення про тодішню ментальність.

Так, учена аналізувала листи гетьмана Івана Мазепи до Мотрі Кочубей, городского отамана Стародубського полку Івана Лашкевича до нареченої Анастасії Милорадович, інтимні послання Івана Обидовського та ін. Автентичність цих текстів викликає сумнів, проте вони передають емоційний стан закоханої людини, містять багату лексику, запозичену з українського фольклору.

Для характеристики шлюбно-сімейних відносин Н. Мірза-Авакянц використовувала класичні щоденники XVIII ст. генерального підскарбія Якова Марковича і генерального хорунжого Миколи Ханенка, які є джерелами першорядного значення.

Отже, «Читанка з історії України» не втратила своєї актуальності і нині. Доказом цього є те, що авторка, висвітлюючи історію України, поділила матеріал на кілька блоків: економічні відносини, політичний устрій, право та суспільний лад, віра та культурний стан, побут, боротьба з ворогами. У блоці, де схарактеризовано побут, дослідниця великого значення надала типовим фактам щоденного життя, побуту¹⁸⁶, шлюбно-сімейним відносинам, вважаючи, що вони яскраво відбивають ментальність, психологію, настрої епохи. Це дає підстави стверджувати, що елементи історії повсякденності, яка зараз активно розвивається сучасними вітчизняними вченими, були властиві працям

---

¹⁸⁶ Ткаченко М. [Рецензія]. Мірза-Авакянц. Читанка з історії України, частина I, вип. I, Харків, 1922, ст. IV, 218. *Україна*. 1924. Кн. 1–2. С. 186.

Н. Мірза-Авакянц, написаним ще у 20–30-х роках ХХ ст. Учена вже тоді зрозуміла їх важливість для складання цілісного уявлення про певну історичну епоху. Це свідчить про новаторство і специфічне авторське бачення історичного минулого, яке не втратило свого значення і нині та є свідченням того, що дослідниця випередила свій час.

Надзвичайну високу оцінку дав підручнику для вчителів «Читанка з історії України» Д. Дорошенко. Учений зазначив, що «безперечно, потреба такої хрестоматії дуже велика, і то не лише для вчителя в середній школі, але й для студента, який студіює українську історію у вищій школі»¹⁸⁷. Далі Д. Дорошенко підсумував, що «в нашій літературі існує властиво всього одно подібне видання, се – «Виїмки з джерел до історії України-Руси, видані професором М. Грушевським у Львові 1895 року»¹⁸⁸.

Остання посада Н. Мірза-Авакянц в Полтаві – секретар Полтавської секції наукових робітників (кінець 1923 – червень 1924 років) не принесла вченій бажаної наукової насолоди. Почалися нові часи. Ходили чутки, що в Полтаві Наталія Юстівна нібито викладала історію дітям гетьмана П. Скоропадського. Спростовуючи їх, Н. Полонська-Василенко писала, що таких дітей у гетьмана у 1918 році не було, його синові Данилу було 14 років, а дві доньки закінчили вже гімназію¹⁸⁹.

І тут у пригоді стали старі зв'язки. Ще у лютому 1919 року Наталія Юстівна стала співробітником Постійної комісії для складання біографічного словника діячів української землі Української академії наук¹⁹⁰ (з 1921 р. – ВУАН). Головою комісії був Д. Багалій. Н. Мірза-Авакянц була одним із редакторів комі-

---

¹⁸⁷ Дорошенко Д. [Рецензія]. Мірза-Авакянц. Читанка з історії України (Підручник учителів). Частина І. Доба староруська. Редакція академіка Д. Багалія. (Д.В.У.). Х., 1922. стор. IV + 218. *Літературно-науковий вісник*. 1923. Т. 81. Кн. XI. С. 377.

¹⁸⁸ Там само.

¹⁸⁹ Полонська-Василенко Н. Спогади. К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 213.

¹⁹⁰ Історія Академії наук України (1918–1923). Документи і матеріали. К. : Наукова думка, 1993. С. 226.

сії, співпрацюючи з істориком, геральдистом і генеалогом В. Модзалевським (1882–1920), істориком, мистецтвознавцем, музеєзнавцем Ф. Ернстом (1891–1942), істориком, археографом і архівістом В. Романовським (1890–1971), громадським і політичним діячем, письменником і публіцистом П. Стебницьким (1862–1923) та іншими. Робота з академіком Д. Багалієм розширила наукові горизонти вченої.

Н. Мірза-Авакянц листувалася з наставником, радилася з ним у багатьох робочих і приватних питаннях. Між ученими склалися довірливі і дружні стосунки. Так, в одному з листів (імовірно, за 1919 рік) Наталія Юстівна відверто зізналася: «так звикла звертатись до Вашого керування у всіх важливих справах, що не можу вирішитись розв'язати їх самостійно... <...> Щиро бажаю Вам всього найкращого, а найбільше енергії та бадьорості, якої тепер так необхідно, а її бракує, принаймні у мене»¹⁹¹.

У листі від 15 вересня 1922 року з Полтави до Харкова Н. Мірза-Авакянц просила Д. Багалія відтермінувати її відрядження, зважаючи на такі обставини: 1) вона ще не встигла закінчити другу частину «Читанки», яка мусила друкуватися за час її перебування в Харкові. Для завершення роботи просила ще 2–2,5 місяці; 2) потрібний був час для завершення роботи над рукописом «Методика історії»; 3) закінчувала оповідання для дітей; 4) мала завершити навчальний семестр для студентів 3 курсу Полтавського інституту народної освіти і вичитати всі лекції; 5) родинні справи – бажання заробити кошти і допомогти хворому на сухоти братові.

Зважаючи на вищезазначені обставини, просила відрядження відкласти на 15 січня 1923 року. Учена додала: «Не думайте, що це лінь з мого боку: я дуже хочу працювати, це ж моя глибока потреба, але перемогти обставини зараз для мене майже неможливо». Резолюція Д. Багалія на цей лист була суворою і безапеляційною: «считаю відмовити удовлетворительствувати»¹⁹².

---

¹⁹¹ ІР НБУВ, ф. І, спр. 45988, арк. 1 зв.

¹⁹² ІР НБУВ, ф. І, спр. 45989, арк. 1.

2 березня 1922 року Н. Мірза-Авакянц стала аспіранткою Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, де готувала промоційну роботу (на кшталт кандидатської дисертації) під керівництвом академіка Д. Багалія. У 1923 році її було переведено на посаду співробітниці кафедри, а 18 грудня 1924 року вона стала дійсним членом кафедри¹⁹³.

На початку 1920-х років Олександра Петрівна Дворянська і Мірра переїхали в Полтаву до Наталії Юстівни, оскільки родовий маєток у Хоцьках було пограбовано і розорено. Усі разом оселилися на затишній Садовій вулиці. У великому будинку мешкали люди різного походження і поглядів, які опинилися тут через вир війни і зміни влад. Найближчими сусідами Наталії Юстівни була сім'я Михайла Яковича Рудинського (1887–1958) – відомого українського археолога, педагога та музейного діяча. Вони товаришували родинами, проводили музичні вечори.

Сім'я Н. Мірза-Авакянц заприятлилася з українською письменницею і педагогом Варварою Чередниченко (1896–1949) та Христиною Алчевською (1882–1931) – українською письменницею, поетесою і педагогом. У сусідньому будинку мешкав письменник, журналіст, публіцист Володимир Короленко (1853–1921).

У Полтаві восени 1922 року Наталія Юстівна познайомилася з випускником Харківського університету, який працював головою полтавської міліції, – Андрієм Мефодійовичем Браташевським (1880–1944). Вони одружилися.

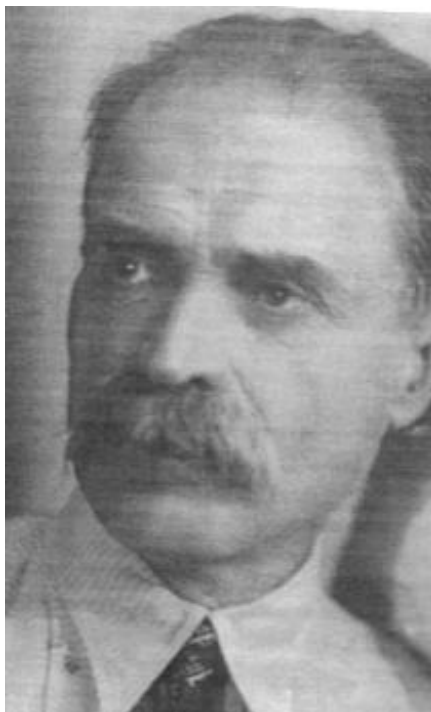
Згодом А. Браташевський працював інспектором міського відділу освіти, потім – заступником керівника полтавської Губ-освіти¹⁹⁴, був комісаром Полтавського Інституту народної освіти, у квітні 1921 – лютому 1922 років здійснював «чистку» ви-кладачів і студентів. Про А. Браташевського залишилися нега-

---

¹⁹³ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 2 зв.; Автобіографія Наталії Мірза-Авакянц. Особистий архів С. Мірза-Авакян. Арк. 1.

¹⁹⁴ Ващенко Г. Історія однієї школи (спогади) [автобіографічні спогади, в яких автор виведений під ім'ям Юрія Петровича Горового]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article?id=12077>

тивні свідчення сучасників. У лютому 1922 року його звільнили з посади. Комісаром призначили націонал-комуніста Гавриліва (з Галичини), майбутнього ректора Харківського інституту народної освіти.

Андрій Браташевський. Полтава. 1923 р.

Педагог Г. Ващенко так писав про чоловіка Н. Мірза-Авакянц: «Одного разу прийшов до управи Союзу один з інспекторів міського відділу освіти українець Браташевський і повів розмову про співпрацю Союзу з большевицьким відділом освіти. Розмова ця закінчилася нічим. Після цього в скорому часі були призначені збори, на які було закликано управу Союзу і місцеве вчительство. На зборах виступив Браташевський і закликав усіх робітників енергійно й чесно працювати разом із

більшевицькою владою, що вигнала денікінців і несе трудящим щастя й волю. Проти нього виступив Юрій Петрович і в ущипливій формі висміяв цього українського інтелігента, що пішов на працю до большевиків. Аудиторія в своїй масі була на боці Юрія Петровича. Було таке враження, що збори большевикам нічого не дали і що відділ освіти зовсім не мав підтримки в масах учительства»¹⁹⁵.

Найближче оточення Н. Мірза-Авакянц не сприймало цього шлюбу. Мірра у своїх спогадах писала: «Друзі мами не схвалювали її вибір, більш того, він був для них незрозумілим. Що спільного у неї, молодого вченого, з нігілістом 20-х років, селянським бунтівником-терористом, який заперечував усе, що несла в собі «панська» культура?»¹⁹⁶. Однак Наталія Юстівна відкидала будь-яку критику. Революцію вона прийняла серцем і хотіла їй служити. Вона прагнула бути поруч із тими людьми, які своїм життям утверджували нове, боролися за нього. Її обранець боровся проти злочинців у Полтавській губернії, неодноразово ризикував життям, здавався їй «героєм часу», романтиком і борцем за справедливість.

Г. Ващенко не схвалював шлюб Наталії Мірза-Авакянц та Андрія Браташевського. Є відомості, що педагог сам був закоханий у Наталію Юстівну. Він навіть не приховував свого розчарування, коли довідався про цей союз. У спогадах Г. Ващенко відверто писав: «Талановита жінка, що набула вже собі ім'я солідного вченого, пишна красуня – і мізерний безпринциповий чоловік, що до того ще має жінку й дітей десь у Гадяцькому повіті. Що між ними може бути спільного?»¹⁹⁷.

---

¹⁹⁵ Ващенко Г. Історія однієї школи (спогади) [автобіографічні спогади, в яких автор виведений під ім'ям Юрія Петровича Горового]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article?id=12077>

¹⁹⁶ Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк: Издательство «Гравис», 2017. С. 178–179.

¹⁹⁷ Ващенко Г. Історія однієї школи (спогади) [автобіографічні спогади, в яких автор виведений під ім'ям Юрія Петровича Горового]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article?id=12077>

Олександра Петрівна Дворянська категорично відмовилася сприймати нового зятя, вважаючи його гордовитим і зверхнім. Пихатість А. Браташевського була особливою: вона поєднувалася з комплексом неповноцінності, тому він самостверджувався за допомогою ексцентричних витівок і відвертого хамства.

Виріс А. Браташевський у селі Красна Лука Гадяцького повіту на Полтавщині в родині священника, якого характеризували як немолоду, дратівливу, замкнуту людину. Зважаючи на це, панотець не подобався повітовим панянкам. Одружився ж він із 16-літньою дівчиною-батрачкою. У подружжя народилося троє синів і чотири доньки.

Жила родина в бідності, однак дистанції з селянами дотримувалися. З дитинства у А. Браташевського заклалася суперечність: він син священника, фізично не працював, однак за своїми переконаннями був селянином, хоча й не мав багато чеснот людини з народу. Семінарія і Харківський університет не змінили головного в його особистості. Ще в студентські роки він став есером-максималістом, його було заслано до Сибіру на п'ять років.

У 1920-ті роки А. Браташевський зрікся церкви, заперечував усю попередню культуру, ненавидів усе, що «паном звалось», відкидав навіть художню літературу, іноземні мови, філософію. «Ми все зметемо в сміттеву купу і побудуємо новий світ!», – часто повторював він Олександрі Петрівні¹⁹⁸.

Самозакоханий А. Браташевський відчував зневагу родини Наталії Юстівни до нього. Його часто навідували друзі по партії – суворі чоловіки в косоворотках і сільських ялових чоботях. Часто вони співали каторжні й тюремні пісні, про щось сперечалися. Пізніше всі вони були репресовані.

У червні 1924 року Наталія Юстівна переїхала до Харкова. У липні місяці того ж року вона офіційно вибула з лекторів Полтавського інституту народної освіти¹⁹⁹. Розпочався новий – «Харківський період» життєвого і творчого шляху вченої.

---

¹⁹⁸ Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. С. 180.

¹⁹⁹ ДАПО, ф. Р. 495, оп. 1, спр. 8, арк. 183.

Олександра Петрівна Дворянська відмовилася їхати до Харкова з дочкою, адже більше не хотіла терпіти товариство зятя. Вона забрала Мірру і подалася в Золотоношу до своїх родичів. Домовилися, що коли Наталія Юстівна влаштується на новому місці, знову всі будуть жити разом. Згодом Олександра Петрівна і Мірра переїхали в Харків до Наталії.

Підсумуємо: «Полтавський період» (1918–1924 рр.) життєвого і наукового шляху історика Н. Мірза-Авакянц був плідним і насиченим. Після поразки національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 років учена обрала шлях співробітництва з радянською владою, хоча в Комуністичну партію так ніколи і не вступила. У Полтаві вона розвивала і шліфувала свій талант не лише історика, дослідника, архівіста, а й отримала досвід адміністративної роботи – працювала заступником декана, виконувала обов'язки ректора Інституту народної освіти. Саме тут викристалізувалася сфера її наукових інтересів – історія жінок, українського судочинства, соціально-економічна історія. Наталія Юстівна поринула в процес викладання, зарекомендувала себе талановитим лектором і педагогом. Вона не полишала вдосконалювати методику викладання історії. Саме в Полтаві вчена написала свій перший підручник, у якому використала велику кількість різних джерел.

**РОЗДІЛ 4. «Харківський» (1924–1932 рр.)
і «Луганський» (1933–1934 рр.) етапи творчих
пошуків Наталії Мірза-Авакянц**

У 1924 році Н. Мірза-Авакянц було обрано дійсним членом Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Того ж року вона підготувала під керівництвом академіка Д. Багалія промоційну роботу на тему «Землеволодіння на Лівобережній Україні XVII – початку XVIII ст.», яку успішно захистила в 1924 році²⁰⁰.

Академік Дмитро Іванович Багалій

---

²⁰⁰ Богдашина О. Діяльність Харківської науково-дослідницької кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.). Х., 1994. С. 189.

У 1920-ті роки Харківська науково-дослідна кафедра історії української культури вважалася однією з найсильніших і найкваліфікованіших наукових установ у галузі історії України. Створена вона була в жовтні 1921 року відповідно до постанови Народного комісаріату освіти УСРР. Фактично кафедра почала працювати з березня 1922 року.

Фото співробітників науково-дослідної кафедри історії української культури.

Сидять: керівник кафедри акад. Д. Багалій (у центрі), праворуч від нього – керівник секції російської історії проф. В. Веретенників, далі – керівник етнологічно-краєзнавчої секції проф. О. Ветухів і науковий співробітник О. Багалій-Татарінова; ліворуч – дійсний член В. Барвінський, науковий співробітник О. Водолажченко й дійсний член Н. Мірза-Авакянц.

Стоять: аспірантка Н. Суровцова, науковий співробітник А. Ковалівський, аспірант Севастьянов, аспірант А. Козаченко, аспірант О. Назарець, науковий співробітник М. Горбань, аспірант М. Тіхонов

На ній працювали солідні вчені, котрі підготували низку значних праць: академіки Д. Багалій та М. Сумцов, професори О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, В. Веретенников, М. Горбань, В. Дубровський, А. Ковалевський та інші. Тож інтелектуальне оточення Наталії Юстівни було значним і поважним. У роботі в такому колективі повною мірою розкрився її талант дослідника і вченого.

Українська громадська діячка, перекладачка, дослідниця Н. Суровцова, котра була членом кафедри Д. Багалія, зазначала: «Він жив своєю кафедрою, своїми учнями. Щозасідання учасники читали свої праці, їх уважно обмірковували, дебатували. З лона, так би мовити, кафедри вийшла історична наука тридцятих років»²⁰¹.

У Харкові почали друкуватися праці Н. Мірза-Авакянц. Серед них варто виділити декілька груп: 1) роботи, присвячені соціально-економічній тематиці (історії селян, селянським повстанням) – «Селянські рухи 1902 року на Полтавщині»²⁰² (1924 р.), «На кресах»²⁰³ (1924 р.), «З історії українського селянства»²⁰⁴ (1924 р.), «Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року»²⁰⁵ (1925 р.), «Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року»²⁰⁶ (1925 р.), «Селянські рухи на Україні в 1905–1907 рр.» (1925 р.)²⁰⁷, «Українська селянка в революційній бо-

---

²⁰¹ Суровцова Н. Спогади. К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1996. С. 190.

²⁰² Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. Х.: *Червоний шлях*, 1924. 64 с.

²⁰³ Мірза-Авакянц Н. На кресах. *Червоні квіти*. 1924. Ч. 10. С. 3–19.

²⁰⁴ Мірза-Авакянц Н. З історії українського селянства // *Знання*. 1924. № 8. С. 6–9.

²⁰⁵ Мірза-Авакянц Н. Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року. Х.: Держ. вид-во України, 1925. 46 с.

²⁰⁶ Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року. Х.: Держ. вид-во України, 1925. 71 с.

²⁰⁷ Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи на Україні в 1905–1907 рр. *Червоні квіти*. 1925. Ч. 2. С. 6–9.

ротьбі 1905 року»²⁰⁸ (1931 р.); 2) статті з методики викладання історії та народної освіти – «До питання за методику викладання історичних дисциплін у ВУЗах»²⁰⁹ (1928 р.), «До питання за методику переведення історичних екскурсій у педвузах»²¹⁰ (1929 р.); 3) публікація документів – «Виїмки з джерел до історії господарства та клясової боротьби на Україні» (Ч. I: Доба розкладу натурального господарства та зародження торгового капіталізму)²¹¹ (1930 р.); 4) монографія «История Украины в связи с историей Западной Европы» (рос. мовою)²¹² (1928 р.); «Історія України в зв'язку з історією Західньої Європи» (укр. мовою)²¹³ (1929 р.); 5) підручник «Нариси з історії України»²¹⁴ (1928 р.); 6) студії, присвячені історії українського судочинства – «Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття»²¹⁵ (1926 р.), «Нариси з історії суду в Лівобережній Україні

---

²⁰⁸ Мірза-Авакянц Н. Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року. *Червоний шлях*. 1931. № 1–2. С. 140–152.

²⁰⁹ Мірза-Авакянц Н. До питання за методику викладання історичних дисциплін у ВУЗах. *Шлях освіти*. 1928. № 5–6. С. 172–186; Мірза-Авакянц Н. Народна освіта на Україні в 1924 році. *Радянська освіта*. 1925. Серпень–Вересень. С. 83–85.

²¹⁰ Мірза-Авакянц Н. До питання за методику проведення історичних екскурсій у педвузах. *Шлях освіти*. 1929. Кн. 4. С. 54–63.

²¹¹ Мірза-Авакянц Н. Ю. Виїмки з джерел до історії господарства та клясової боротьби на Україні» (Ч. I: Доба розкладу натурального господарства та зародження торгового капіталізму). Х.: Держ. вид-во України, 1930. 295 с.

²¹² Мірза-Авакянц Н. История Украины в связи с историей Западной Европы. Х.: Гос. изд. Укр., 1928. 274 с.

²¹³ Мірза-Авакянц Н. Історія України в зв'язку з історією Західньої Європи. Х.: Держ. в-во Укр., 1929. Ч. I. 246 с.

²¹⁴ Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії України. Х.: Літ.-друк. книгоспілки, 1928. 34 с.

²¹⁵ Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. *Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури*. Х., 1926. Ч. 2–3. С. 79–96.

у другій половині XVII століття»²¹⁶ (1927 р.); 6) статті з історіографії – «Огляд літератури з історії України (другої половини XVII–XX ст.) в УРСР за рр. 1917–1927»²¹⁷ (1930 р.); 7) рецензії – [Рецензия]. Левин М., Юргенс О. Литературная хрестоматия по политической экономии²¹⁸ (1924 р.), [Рецензия]. «Україна». Науковий трьохмісячник українознавства під редакцією акад. М. Грушевського. – Кн. 1–2, 1924 р.²¹⁹ (1924 р.).

Доцільно було б акцентувати увагу на праці Н. Мірза-Авакянц «Виїмки з джерел до історії господарства та класової боротьби на Україні» (Ч. I: Доба розкладу натурального господарства та зародження торгового капіталізму)» (Х., 1930). Адже дане видання становить науково-навчальний збірник джерельного матеріалу за період XV – першої половини XVII ст. Праця складається з уривків із джерел різних типів – хронік, актів, ілюстрацій, листів, мемуарів тощо. Як додатковий матеріал наведено статистичні відомості – обробку матеріалів люстрацій, поборових реєстрів тощо. До уривків із джерел та до статистичних таблиць подано пояснення, які мають на меті допомогти зрозуміти відповідний уривок, поширюють і поглиблюють його відомості додатковим або порівняльним матеріалом.

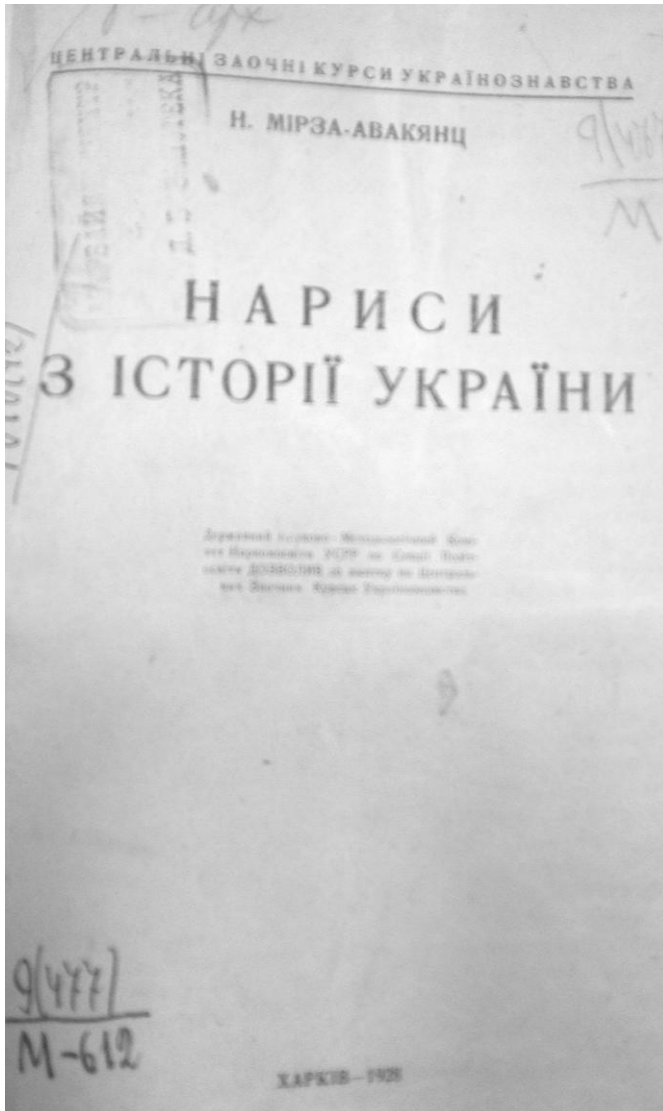
---

²¹⁶ Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. *Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури*. Х., 1927. № 6. С. 63–75.

²¹⁷ Мірза-Авакянц Н. Огляд літератури з історії України (другої половини XVII–XX ст.) в УРСР за р.р. 1917–1927 // Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції в Україні (1917–1927). Х., 1930. С. 28–32.

²¹⁸ Мирза-Авакянц Н. [Рецензия]. Левин М., Юргенс О. Литературная хрестоматия по политической экономии. *Знання*. 1924. № 35–36. С. 32.

²¹⁹ Мірза-Авакянц Н. [Рецензия]. «Україна». Науковий трьохмісячник українознавства під редакцією акад. М. Грушевського. Кн. 1–2, 1924 р. *Червоний шлях*. 1924. № 11–12. С. 293–294.

*Обкладинка праці Н. Мірза-Авакянц
«Нариси з історії України»*

Н. Мірза-Авакянц була свідома того, що праця мала низку недоліків, однак зазначила: «Сподіваюся, що незважаючи на дефекти, «Виїмки з джерел» матимуть значення й дадуть чимало матеріалу для роботи і студентам, і вчителю, а вкупі з цим, допоможуть уникнути того ненормального становища, що в ньому перебувають нині курси історії України в ВИШах – механічного засвоєння студентами 2–3 книжок з історії України, без будь-якого критичного підходу до них та перевірки висновків авторів»²²⁰.

Поява «Виїмок з джерел до історії господарства та клясової боротьби на Україні» (Ч. I: Доба розкладу натурального господарства та зародження торгового капіталізму)» була справді знаковою подією в науковому житті початку 30-х років ХХ ст. Наталії Юстівні доводилося пробивати нові стежки, тому що видань джерелознавчого матеріалу з історії України тоді бракувало.

Розробляючи соціально-економічну тематику, Н. Мірза-Авакянц підготувала ґрунтовні дослідження з історії українського селянського руху. Вони були опубліковані у формі статей²²¹ та окремих книг²²².

Статті було вміщено в кількох номерах часопису «Червоний шлях» – громадсько-політичному і літературно-науковому місячнику, заснованому 1923 року в Харкові. Надалі Наталія Юстівна продовжила співпрацю із цим виданням, і з 1924 року почала працювати у його редакції. У 1925 році на її розвідку «Се-

---

²²⁰ Мірза-Авакянц Н. Ю. Виїмки з джерел до історії господарства та клясової боротьби на Україні» (Ч. I: Доба розкладу натурального господарства та зародження торгового капіталізму). Х.: Держ. вид-во України, 1930. С. 4.

²²¹ Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. *Червоний шлях*. 1924. № 7. С. 143–158; № 8–9. С. 144–165; № 10. С. 105–129.

²²² Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. Х.: *Червоний шлях*, 1924. 64 с.; Мірза-Авакянц Н. Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року. Х.: Держ. вид-во України, 1925. 46 с.; Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року. Х.: Держ. вид-во України, 1925. 71 с.

лянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року» було опубліковано рецензію²²³.

Титульна сторінка праці Н. Мірза-Авакянц «Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року»

---

²²³ Бензя П. [Рецензія]. Н. Мірза-Авакянц. «Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року». Видання Державного Видавництва України. Київ, р. 1925. Стор. 46. Ціна 20 коп. *Життя і революція*. 1925. № 10. С. 116–117.

Концепція журналу «Червоний шлях» була детально продумана вищими партійними колами, а його вихід – заздалегідь запланований. Першими редакторами журналу були видатні державно-партійні діячі того часу: Г. Гринько, якого, у зв'язку з переходом на роботу до Москви, з середини 1923 року змінив О. Шумський, усунений від обов'язків редактора 1926 року разом зі звільненням із посади народного комісара освіти УССР за «ухили» в національному питанні. Відтоді короткочасно редакторами «Червоного шляху» стали М. Яловий та Микола Хвильовий, невдовзі так само усунені за націоналістичні «ухили». 1927 року редакцію журналу очолив В. Затонський. До редакції «Червоного шляху» в різний час належали такі видатні діячі, як В. Коряк, І. Кулик, С. Пилипенко, М. Скрипник, П. Тичина та ін.

Протягом 1920-х років у «Червоному шляху» друкувалися визначні представники всіх течій і напрямів у галузях літератури, мистецтва, публіцистики, історії, економіки тощо. Журнал знайомив читача з творчістю членів ПЛУГА, Гарту, неокласиків, авангардистів, футуристів. Часопис був репрезентативним, відбиваючи на своїх сторінках силу і слабкість процесів українського відродження 1920-х років. Ліквідація «Червоного шляху» була одним з останніх актів ліквідації плюралізму в галузі культури в широкому значенні цього слова.

У своїй роботі Наталія Мірза-Авакянц порушила низку важливих проблем, які прямо стосувалися проблеми застосування марксистського підходу при дослідженні соціально-економічної тематики. Наталія Юстівна, аналізуючи вплив на селянські рухи революційної пропаганди на Полтавщині (зокрема, у Полтавському і Костянтиноградському повітах) на початку ХХ ст., підсумувала: «вбачати в пропаганді гуртків інтелігентів та окремих селян не лише причину, але навіть значний вплив в селянському рухові 1902 р., – немає підстав»²²⁴; «<...> неможливо революційну пропаганду вважати за впливовий фактор селянського руху 1902 року»²²⁵, «<...> вцілому

---

²²⁴ Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. *Червоний шлях*. 1924. № 7. С. 147.

²²⁵ Там само. С. 151.

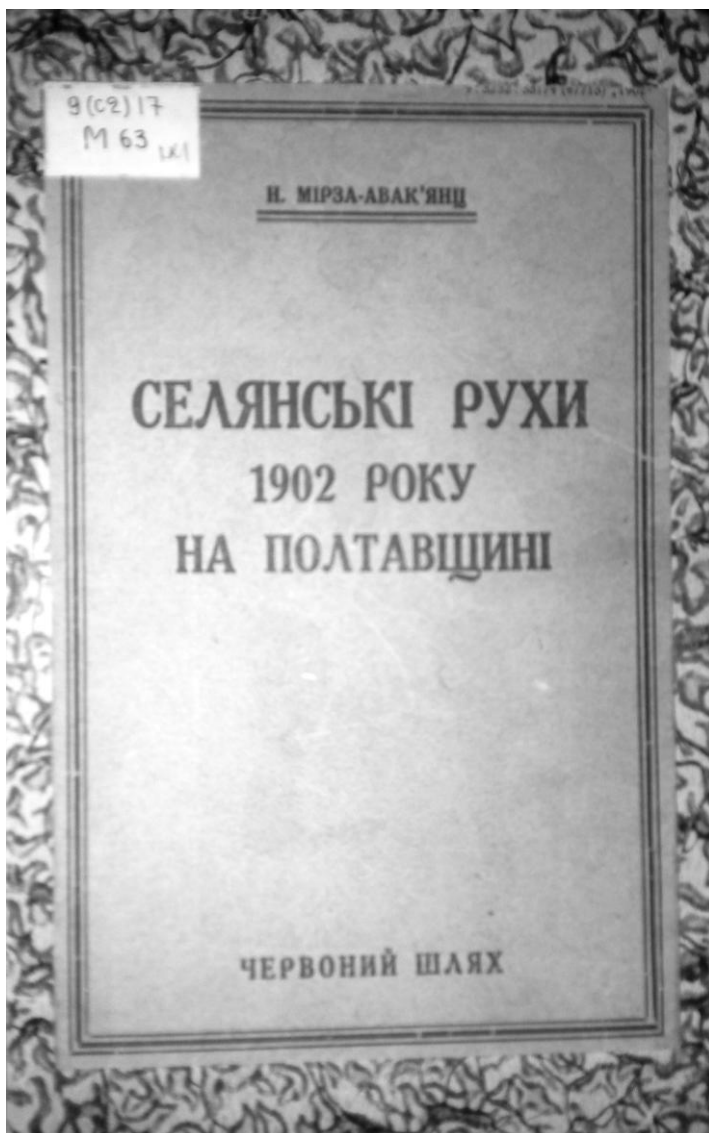
революційна ідеологія й соціалістична платформа були чужими та малозрозумілими для селянського загалу й не відігравали ролі в його світогляді»²²⁶. Учена не ідеалізувала селянський рух і значну частину народних виступів вважала розрухами і деструктивним елементом.

Обкладинка часопису «Червоний шлях»

---

²²⁶ Мірза-Авакянц Н. Ю. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. *Червоний шлях*. 1924. № 7. С. 151.

*Обкладинка праці Н. Мірза-Авакянц
«Селянські рухи 1902 року на Полтавщині»*

Тож Н. Мірза-Авакянц селянський рух відривала від робітничого, трактувала його відокремленим і особним та і взагалі заперечувала істотний вплив соціалістичних ідей на селянські виступи. Це був сміливий крок, адже згідно з марксистською ідеологією, союз робітничого класу і селянства є соціально-політичною закономірністю, що випливає з суспільного становища і інтересів цих класів. Основоположники марксизму підкреслювали, що трудяще селянство – найближчий союзник пролетаріату, оскільки воно при капіталізмі зазнає, як і пролетаріат, жорстокої експлуатації і політичного гноблення. Наталія Юстівна щодо цього мала своє бачення.

Пізніше, коли Н. Мірза-Авакянц заарештували, під час слідства їй нагадали про ці праці і висловлені в них міркування. Так, на допиті 7 січня 1939 року П. Клименко, котрий свідчив (очевидно, примусово) проти вченої, зауважив, що в роботі «Селянські рухи 1902 року на Полтавщині» «крестьянское движение освещалось Мирза-Авакянц, как ведущее в революционном движении, совершенно отрывалось от редвижения рабочего класса. Такое трактование вопроса, что крестьянское движение является доминирующим и обособленным от революционного движения пролетариата, отвечает общим установкам националистического украинского подполья и является явным искажением правильного марксистского понимания исторического процесса»²²⁷.

Ці праці вченої з нових методологічних, тобто марксистських позицій, висвітлювали повстання пригнобленого народу в панських маєтках. Однак марксизм Н. Мірза-Авакянц був своєрідним. Як і більшість українських істориків 1920-х років, вона перебувала під впливом схеми українського історичного процесу, створеної М. Грушевським, і підкреслювала самостійність селянського руху в Україні. Учена відокремлювала український народний рух від російського і польського. Н. Мірза-Авакянц наголошувала на дослідженні саме соціально-економічних причин селянських рухів. Певною мірою це було нове слово в тодішній історичній науці. Однак при цьому Наталія Юстівна

---

²²⁷ ДА СБУ, спр. 50021, арк. 172.

була переконана, що українська наука в умовах радянського культурного будівництва має змогу набути розвитку, до цього небаченого²²⁸.

У статті «На кресах», уміщеній у часописі «Червоні квіти» – ілюстрованому двотижневику для дітей шкільного віку, який виходив з 1923 у Харкові, Н. Мірза-Авакянц виявила свій талант до складання історичних оповідань. Розповідь написана на основі ретельно опрацьованих і осмислених джерел, сам же матеріал подано в доступній і зрозумілій формі для дітей старшого шкільного віку.

У статті вміщено примітки, які містять історичні коментарі, пояснюють певні терміни чи викладають матеріал студії. Її присвячено українсько-польським відносинам на так званих «кресах» – околицях. Так у другій половині XVI–XVII ст. поляки називали південну Україну, що входила тоді до складу Польської держави і була на околицях її, на межі зі степом²²⁹. Н. Мірза-Авакянц вдалося, використовуючи художню розповідь, показати суперечності, конфлікти, які існували на прикордонні, відносини між землевласниками і підлеглими. Дослідниця не оминула увагою і проблему шлюбно-сімейних відносин на кресах. Вона зауважила, що українські жінки південноукраїнських земель XVI–XVII ст. не залишалися позаду чоловіків, а теж брали участь у війнах, часто керували навіть військовим загonom. З цього приводу один із героїв оповідання «На кресах» промовив: «І знаєте, є жінки, їй богу, не гірше за справжнього вояку»²³⁰.

Сферою зацікавлення Н. Мірза-Авакянц були селянські ви-
ступи 1905–1907 років, їх причини, мета, перебіг. У цій формі соціального протесту дослідниця відзначила активність селянки та її рівноправність із чоловіком-селянином²³¹. Середняцька і незаможна жінка на початку XX ст. опинилась у складних соціаль-

---

²²⁸ Мірза-Авакянц Н. До 70-річчя академіка Д. Багалія. *Шлях освіти*. 1927. № 11. С. 138.

²²⁹ Мірза-Авакянц Н. На кресах. *Червоні квіти*. 1924. Ч. 10. С. 8.

²³⁰ Мірза-Авакянц Н. Там само.

²³¹ Мірза-Авакянц Н. Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року. *Червоний шлях*. 1931. № 1–2. С. 151.

но-економічних умовах. Вона змушена була відриватися від родини, йти на заробітки, що й часто призводило до порушення шлюбно-сімейних приписів. Нерідко жінки поряд із чоловіками брали до рук зброю, боронили свої права.

Вивчаючи проблеми історії українського судочинства, Н. Мірза-Авакянц опублікувала ґрунтовну розвідку про роль громади, норми права і типи злочинів у судовій практиці. Значну увагу вона зосередила на шлюбно-сімейних відносинах, девіантній поведінці подружжя тощо.

Аналізуючи шлюбно-сімейні відносини, слід виділити три періоди їх розвитку, залежно від способу регулювання та юрисдикції: у першому – шлюб і сім'я регулювалися звичаєвим (традиційним) правом (язичницький період), другому – канонічним (церковним), третьому – світським (державним) законодавством. У різні історичні епохи кожен із цих видів правового регулювання перебирав на себе монополію регулювання шлюбно-сімейних відносин. Н. Мірза-Авакянц, вивчаючи історію українського судочинства XVII ст., не оминула своєю увагою і шлюбно-сімейні конфлікти, розлучення, девіантну поведінку жінок і чоловіків²³².

Громадська думка впливала на людей ранньомодерного суспільства, адже від неї залежало нормальне, безконфліктне життя людини в соціумі. Вирішуючи свої шлюбно-сімейні конфлікти, селяни спочатку зверталися до громади. Безкомпромісне дотримання традицій у всіх сферах життя, у тому числі й духовній, підозріле ставлення до всього нового відповідало потребам самозбереження і відтворення традиційної системи відносин. Сім'я, сільська громада (община, мир) і парафія були універсальними органами управління людиною та її повсякденним життям.

---

²³² Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. *Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури*. X., 1926. Ч. 2–3. С. 79–96; Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. *Наукові записки науково-дослідної катедри історії української культури*. X., 1927. № 6. С. 63–75.

Шлюбно-сімейні відносини в селі мали не скільки інтимний, стільки публічний характер. У весіллі («акте весельном») брало участь майже все село. Усі сімейні конфлікти – розподіл майна, непокора дітей батькам, перелюб, застосування фізичної сили до домочадців та інші – розглядалися на общинних сходах. Публічність усіх міжособистісних відносин у селі була наслідком підкорення селянина чітким, незаперечним нормам поведінки.

Починаючи з XVI ст., шлюбно-сімейні відносини в українських землях регулювалися нормами світського права. Першими пам'ятками права були Литовські статuti у трьох редакціях – 1529 р., 1566 р., 1588 р., які містили норми державного, адміністративного, цивільного, шлюбно-сімейного та інших галузей права.

З другої половини XVII ст., після підписання Березневих статей 1654 р., посилювався наступ Московської держави на права і вольності українських земель. Політична система Гетьманату, заснована на демократичних засадах воєнно-козацької системи, суперечила самій природі монархії (пізніше – абсолютизму) – єдиновладному правлінню. Центризм та імперський характер московських (потім – російських) царів не міг примиритися з децентралізацією автономної Гетьманщини.

Особливістю шлюбно-сімейних відносин XVI–XVII ст. було те, що вони регулювалися переважно нормами звичаєвого і писаного права. Родинні відносини перебували більшою мірою під контролем громади, місцевих органів влади. Звичаєве право продовжувало функціонувати навіть у тих випадках, коли суперечило основним напрямам світської і церковної політики. Пояснюється це тим, що вони мали об'єктивний характер, глибоко корінилися в усіх сферах життя суспільства. Найповніше звичаєве право діяло в козацькому середовищі. За висновком Т. Єфименко, поширеним було «згадуване в документах «козацьке право», тобто, іншими словами, пережиток архаїчного давньоруського права, видозміненого під впливом соціальних умов українського життя»²³³.

---

²³³ Єфименко Т. Обычное право украинского народа. *Украинский народ в его прошлом и настоящем: [в 2-х т.]*. Петроград: Типография общества «Общественная польза», 1916. Т. 2. С. 649.

Соціальний лад у селі залежав від індивідуальних відхилень від традиційних, усталених норм кожного члена сільської общини. У традиційному суспільстві моральна поведінка кожного члена сільської громади (зокрема, порушення норм сексуальної моралі) підлягала публічному осуду і покаранню.

Н. Мірза-Авакянц, ґрунтовно дослідивши «Актовые книги Полтавского городского уряда XVII ст.», на конкретному матеріалі виявила характерні риси судової практики Полтавського полку. Актові книги зафіксували реальні, життєві факти, а не просто являли собою канцелярську форму, позбавлену правдивого ґрuntu. Осмисливши справи, дослідниця цілком слушно акцентувала увагу на великій ролі громади в Полтавському городoвому суді. Ця риса була не випадком, а наслідком соціально-економічних обставин. Учена виявила особливості землеволодіння в цьому регіоні: переважало дрібне й середнє, а не велике, і «полтавський козак та селянин, почувуючи під собою міцний економічний ґрунт, був повноправним громадянином, а не панським підданим чи залежним од пана. Через це громада, як впливова одиниця щоденного суспільного життя, не відсунута ще старшинським урядом, повно й яскраво виступає у практиці Полтавського суду»²³⁴.

Судова колегія складалася з трьох елементів: представників від козацтва, міщан і громади. У XVII ст. громада відігравала провідну роль і її вплив виходив далеко за межі судової діяльності, охоплюючи повсякденне життя людини: добре знала кожного зі своїх членів, контролювала його, повідомляла про підозрілі вчинки людини і ловила «на гарячому». Тож громадський контроль над кожним був справжній і всеохопний. Так, 1665 року розглядалася справа полтавського млинаря Вакули з наймитом, котрий, будучи одруженим, звабив Вакулину дочку, а також підмовив її та пасинка на крадіжку грошей у батька.

---

²³⁴ Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. *Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. X.*, 1926. Ч. 2–3. С. 81–82.

Бачачи таке накопичення злочинів, суд звернувся до громади, якій і передав ведення справи і винесення вироку²³⁵.

Н. Мірза-Авакянц проаналізувала приклади солідарності, заступництва громади у вирішенні шлюбно-сімейних справ. Траплялося, що найтяжчі кари замінялися легшими, бувало злочинця зовсім звільняли від них. Наприклад, перелюбників М. Ткачиху та Я. Мировського суд ухвалив скарати на смерть, але через наполягання громади страту було замінено штрафом. Таких справ траплялося багато, бо «козацькі суди, так само як і громада, керувалися в більшій мірі громадськими поглядами й звичаями, як нормами права писаного, і охоче відкидали останні, якщо ті йшли всупереч з фактами життєвого досвіду»²³⁶.

Н. Мірза-Авакянц розглянула актові шлюбно-сімейні справи і підкреслила, що ступінь впливу громади відрізнявся територіально і хронологічно, втрачаючи свій вплив з кінця XVII–XVIII ст. На Полтавщині ж роль громади відзначалася тривалим впливом і зберігалася навіть до кінця XVIII ст. Це дослідниця проілюструвала конкретними фактами.

Н. Мірза-Авакянц, ретельно простудіювавши актові матеріали, дійшла висновку, що в Гетьманщині навіть у другій половині XVII – на початку XVIII ст. суди спиралися переважно не на писані закони – Магдебурзьке право і Литовські статuti, а вироки виносили частіше на основі звичаєвого (козацького) права. Кодекси залишалися тільки правочинними, в яких судді шукали поради й допомоги, але від їх норм постійно відступали, якщо ті суперечили юридичним поглядам і звичаям. Дослідниця підтвердила це численними шлюбно-сімейними справами. Наприклад, Ю. Різнику, котрий забив дружину, а отже, згідно з Литовським статутом підлягав страті, полтавський суд, зважаючи на малолітніх дітей злочинця, наказав до смерті виконувати церковну спитимію. Цей вирок суперечив нормам Литовського ста-

---

²³⁵ Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. *Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури*. Х., 1926. Ч. 2–3. С. 92.

²³⁶ Там само. С. 93.

туту, що вважав убивство одного з подружжя за особливо тяжкий злочин. У 1688 р. перелюбників П. Панченка і Г. Панасиху, відповідно до писаного закону, мали стратити, проте законний чоловік жінки і дружина підсудного пробачили злочинців, тому суд змінив рішення: перелюбникам слід було лише заплатити штраф²³⁷.

В українському соціумі існувала категорія людей, нестатечна поведінка яких викликала підозру. З особливою підозрою громада ставилася до шинкарів і шинкарок, тому й покарання для них не шкодували. Загалом особливості судових вироків, на думку Н. Мірза-Авакянц, мали педагогічно-моральний підхід: кара злочинця була засобом морального впливу на населення, недопущення подібних соціальних відхилень у майбутньому²³⁸.

Ті, хто бажав укласти шлюб, виконували ряд умов і формальностей, установлених канонічними приписами. Священник мав провести відповідний акт шлюбного обшуку (опитування) – попереднє з'ясування через розпитування наречених, їхніх родичів і поручителів, поміщиків, вивчення письмових документів, чи існують перешкоди для вінчання. Цим самим майбутньому шлюбу надавалася публічність. У 1701 році в Прилуцькому суді розглядалася справа: бажуючи побратися з Вуцькою, стадник Васько звернувся до священника, але той відмовився вінчати, доки пан не засвідчить, що він не одружений. Пан написав, що стадник має чотири дружини, а Вуцька мала бути вже п'ятою. Обоє наречених було притягнуто до суду. На суді Васько заперечував свідчення пана й запевняв, що Вуцька мала бути лише другою дружиною. Проте суд ухвалив Васька вигнати, а Вуцьку, невідомо за що, скарати канчуками²³⁹.

Водою українських судів була неясність характеру, невизначеність розмірів і відсутність градацій кар. У різних справах

---

²³⁷ Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. *Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури*. Х., 1927. № 6. С. 65–66.

²³⁸ Там само. С. 69.

²³⁹ Там само. С. 70.

траплялися різноманітність і безсистемність у заміні однієї кари на іншу. Наприклад, чоловікові, який звинувачувався у двоєженстві, було ухвалено більш сувору міру покарання, ніж троеженцеві.

Розглядаючи типи злочинів, характерні для другої половини XVII ст., Н. Мірза-Авакянц зазначила, що через брак джерел відсутня їх статистика, тому й важко простежити, який злочин був найпоширеніший. Дослідниця заперечила тезу історика О. Левицького, котрий указав, що серед тогочасних карних справ чи не найбільший відсоток складали справи за перелюб. Н. Мірза-Авакянц, простудіювавши акти Полтавського, Бориспільського, Пирятинського й Стародубського полків, зробила висновок, що вони не дають підстав для такого висновку. Найбільша ж кількість справ була порушена через крадіжки і грабунки майна²⁴⁰. Крім того, дослідниця розглянула шлюбно-сімейні справи, виявила, що, наприклад, типовими справами для м. Пирятин було «чужоложество» (подружня зрада) у різних формах, однак із 175 карних справ, розв'язаних судом, 49 припадало на «чужоложество», зґвалтування та незаконне співжиття, тоді як у Полтавському суді подібні справи траплялися рідко, принаймні, протягом тих років, коли друкувалися акти²⁴¹.

Принагідно зазначимо, що студії Наталії Юстівни, присвячені історії українського судочинства, зацікавили німецьких учених у період нацистської окупації в роки Другої світової війни. Доктор Франц Кляйне у звіті про поїздку до України у квітні-серпні 1942 році писав про те, що київський історик Н. Мірза-Авакянц досліджувала питання німецького права, у тому числі Магдебурзького, та його вплив на українські закони. Ф. Кляйне навіть зазначив, що вона зі своїми лекціями виступала в Західній Україні, згодом стала жертвою сталінських репресій²⁴².

---

²⁴⁰ Мірза-Авакянц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. *Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури*. Х., 1927. № 6. С. 71–72.

²⁴¹ Там само. С. 82.

²⁴² ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 19, арк. 47 зв.

Розвідки Н. Мірза-Авакянц не втратили актуальності і сьогодні, а деякі – навіть випередили свій час за глибиною охоплення й опрацювання джерел, теоретичного осмислення, узагальнення фактів, використання різних підходів, особливо щодо дискусійних проблем в історії України. Чого варта лише її праця «Історія України в зв'язку з історією Західної Європи»²⁴³, яка була видана російською й українською мовами. У ній дослідниця однією з перших у вітчизняній історіографії вписала історію України у західноєвропейський контекст, проаналізувала процес інтегрування України в Європу, насамперед через Польщу і Чехію. У роботі магістральною лінією проходить теза про єдність слов'янства.

Державний науково-методологічний комітет Наркомосу УСРР по секції соціальне виховання дозволив використовувати роботу «Історія України в зв'язку з історією Західної Європи» як допоміжний посібник для учнів із суспільствознавства. З'явився і ряд схвальних рецензій на неї. Зокрема, одну підготував В. Пархоменко²⁴⁴. Учений шкодував, що книгу доведено лише до XVI ст. й історії України присвячено небагато сторінок.

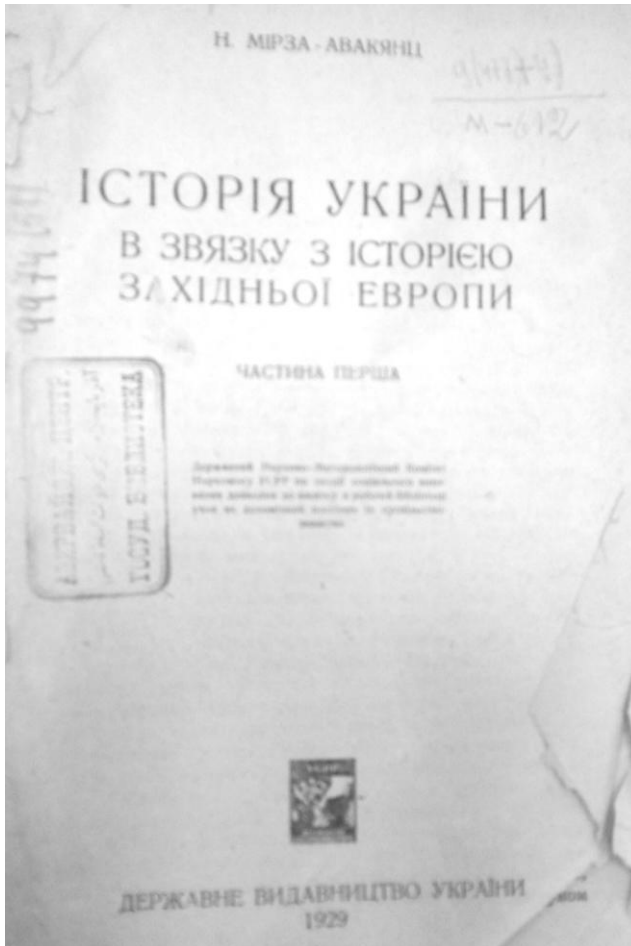
У працях із методики викладання історичних дисциплін Н. Мірза-Авакянц обґрунтовувала відхід від традиційних академічно-університетських викладів лекційних курсів, натомість пропонувала запровадити нові форми роботи між викладачами і студентами, як-от бесіди, екскурсії, лабораторні заняття²⁴⁵. Звісно, у статтях вчена критикувала дореволюційну педагогіку, застарілі методи роботи, однак була далекою від політизації навчального процесу і намагалася уникнути його ідеологізації, швидше за все, дбала про доступне навчання і нові методи, які б могли його забезпечити, намагалася зберегти кращі традиції національної школи.

---

²⁴³ Мірза-Авакянц Н. Історія України в зв'язку з історією Західної Європи. Х., 1929. Ч. I. 246 с.

²⁴⁴ Пархоменко В. [Рецензія]. Мирза-Авакянц Н. История Украины в связи с историей Западной Европы. *Червоний шлях*. 1929. № 4. С. 213.

²⁴⁵ Мірза-Авакянц Н. Ю. До питання за методику викладання історичних дисциплін у ВУЗах. *Шлях освіти*. 1928. № 5–6. С. 172–173.

***Обкладинка праці Н. Мірза-Авакянц
«Історія України в зв'язку з історією Західної Європи»***

У середині 1920-х років Наталія Юстівна почала писати рецензії на праці колег і наукові часописи. У 1924 році в журналі «Знання» було опубліковано її рецензію на роботу М. Левіна та О. Юргенса «Литературная хрестоматия по политической эконо-

номии»²⁴⁶. Учена високого оцінила хрестоматію з політичної історії, зазначивши, що вона буде корисною не лише для читання, але й у роботі різних гуртків із соціально-економічної історії. Рецензія не позбавлена і деякої критики, зокрема, «хоч уривки підбрано не завжди вдало, і часто вони дуже короткі, що перешкоджає утворенню повного вражіння, але втім «літературна хрестоматія» дає багато: вона втілює абстрактні положення політичної економії в живі картини людського життя, надає їм тієї конкретності, чого їм так бракувало, а через це легше і приступніше для розуміння стає економічна теорія»²⁴⁷.

1924 року у «Червоному шляху» з'явилася рецензія Н. Мірза-Авакянц на науковий часопис з українознавства «Україна» (1–2 частини) за редакцією М. Грушевського. Протягом 1924–1930 рр. журнал виходив, як орган Історичної секції УАН. Мав такі відділи: література, мова, археологія, мистецтво, історія та ін. У 1924–30 роках співробітниками часопису були: Д. Багалій, М. Василенко, М. Возняк, О. Гермайзе, О. Грушевський, В. Житецький, І. Крип'якевич, М. Макаренко, В. Новицький, О. Новицький, М. Петровський, В. Перетц, В. Романовський, Ф. Савченко, О. Синявський, К. Студинський, М. Ткаченко, В. Щербина та інші.

Н. Мірза-Авакянц високо оцінила актуальність і національну орієнтованість часопису, підсумувавши: «<...> 1-2 ч. «України» має великий науковий інтерес і треба лише побажати, щоб на ділі видання це притягло наукові кола всієї України»²⁴⁸. Шкодувала вчена лише з того, що в книзі, присвяченій пам'яті О. Левицького, відомого історика, етнографа, члена редколегії «України», немає, крім некролога, жодної статті або навіть замітки, які б характеризували наукові праці діяча, з'ясовували місце в українській історіографії, або простого переліку його праць.

---

²⁴⁶ Мирза-Авакянц Н. [Рецензия]. Левин М., Юргенс О. Литературная хрестоматия по политической экономии. *Знання*. 1924. № 35–36. С. 32.

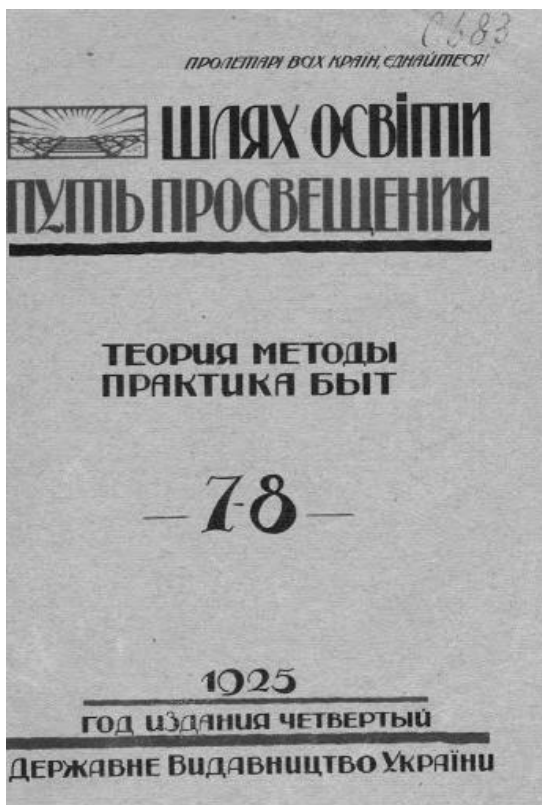
²⁴⁷ Там само.

²⁴⁸ Мірза-Авакянц Н. [Рецензія]. «Україна». Науковий трьохмісячник українознавства під редакцією акад. М.Грушевського. Кн. 1–2, 1924 р. *Червоний шлях*. 1924. № 11–12. С. 294.

Паралельно з науковою роботою на науково-дослідній кафедрі історії української культури Наталія Юстівна з 1925 року працювала у Державному видавництві України. З 1924 року вона обіймала посаду секретаря журналу «Шлях освіти» – науково-педагогічного часопису, органу Наркомосвіти УСРР. Широка програма журналу охоплювала питання освіти політики й організації освіти, соціального виховання, професійної освіти, політично-освітньої роботи, педології, методології, проблем підвищення кваліфікації викладацьких кадрів, освітньої практики, педагогічної преси, шкільних підручників, зокрема, журнал містив багату бібліографію та інформацію з досягнень педагогіки європейських народів та ССР, повідомлення з учительських з'їздів, наукових дискусій тощо.

Крім того, Н. Мірза-Авакянц працювала відповідальним секретарем часопису «Радянська освіта» – громадсько-педагогічного місячника, органу Народного Комісаріату Освіти УСРР і Укрбюро ЦК робітників освіти. Спершу головним редактором часопису був О. Шумський, пізніше – М. Скрипник.

Н. Мірза-Авакянц не полишала й педагогічну діяльність. Вона викладала історію України в Харківському інституті народної освіти та читала курс українознавства в Харківському ветеринарному інституті. З осені 1925 р. Наталія Юстівна ввійшла до числа штатних професорів Харківського інституту народної освіти. Тривалий час ректором інституту був М. Гаврилів (1885–1932) – український педагог, політик, діяч культури. Коли проаналізувати його біографію, то виявимо знайомство і ділову співпрацю з Н. Мірзою-Авакянц ще в Полтаві. Учені працювали в одних установах. Так, М. С. Гаврилів із грудня 1920 року був завідувачем Центрального Пролетарського музею в Полтаві (нині – Полтавський краєзнавчий музей імені В. Кричевського), з березня 1922 року працював політичним комісаром Полтавського інституту народної освіти та кооперативного технікуму, згодом – ректором Полтавського інституту народної освіти. У грудні 1924 року він став ректором Харківського Інституту народної освіти.

Обкладинка часопису «Шлях освіти»

Очевидно, тут спрацювали зв'язки, і Наталію Юстівну за протекцією М. Гавриліва було запрошено на роботу до інституту і доручено завідування кабінетом історії України²⁴⁹. Тут продовжував вдосконалюватися її талант як неперевершеного лектора і викладача. Відомий український письменник, літературознавець Г. Нудьга, будучи студентом філологічного факульте-

---

²⁴⁹ Наука и научные работники СССР. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1928. Ч. VI. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. С. 257.

ту інституту, згадував: «Здається, в Харкові почала нам читати історію України Мірза-Авакянц. Прекрасно знала і прекрасно читала»²⁵⁰.

Н. Мірза-Авакянц також працювала в різних гуртках, організованих Головополітосвітою, що керувала організацією агітаційно-пропагандистської та політико-освітньої роботи серед молоді й дорослого населення.

3 листопада 1925 року Наталію Юстівну було обрано на посаду голови Предметної комісії соціально-економічного відділу Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, а в 1926/1927 роках переобрано на цю посаду. Крім роботи зі студентами, учена проводила заняття на семінарі підвищеного типу з історії України та етнографії²⁵¹, яким керувала за дорученням кафедри історії української культури та Предметної комісії²⁵². На початку 1927 року Н. Мірза-Авакянц була обрана в члени бюро Харківської окружної секції наукових робітників і працювала там у Культкомісії (була головою Бібліотечної комісії). Вона брала участь у роботі різних курсів з українознавства, читала лекції та керувала семінаром з історії України²⁵³. Згідно з міркуваннями дослідника С. Водотики, у цей час Н. Мірза-Авакянц стала одним із кращих методистів у вищій школі УСРР²⁵⁴.

Така активна робота Наталії Юстівни була підтримана академіком Д. Багалієм. Упевнено можна стверджувати, що вона була чи не найталановитішою ученицею видатного історика у 1920-х роках. В автобіографії він писав, що «<...> я щасливий,

---

²⁵⁰ Григорій Нудьга. Біобібліографічний покажчик; Упорядкування В. Івашківа, Р. Марківа, А. Вовчака. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. С. 146.

²⁵¹ Богдашина О. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. Багалія (1921–1934 рр.); О. Богдашина. Х.: Друкарня ХВУ, 1994. С. 78.

²⁵² ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 2 зв.

²⁵³ Там само.

²⁵⁴ Водотика С. Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авакянц. *150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті*: Матеріали республіканської науково-практичної конференції, м. Київ, 20–21 жовтня 1992 р. К., 1993. С. 137.

що у мене є заступники – дійсний член нашої дослідчої кафедри Н. Ю. Мірза-Авакянц, що вже викладає там історію України, і М. Горбань, що я його рекомендував як свого замісника на допомогу Наталії Юстівні»²⁵⁵. Дмитро Іванович уважав талановиту колегу «душею колективу», доручав їй творчі проекти, активно залучав до викладацької і видавничої діяльності. Звісно, це допомагало вченій зростати як науковцю, педагогу, організатору.

Співробітники кафедри історії української культури брали активну участь у роботі різних всесоюзних, республіканських та громадських організацій. Н. Мірза-Авакянц співпрацювала з Українським товариством робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву²⁵⁶, відповідальним секретарем якого був М. Гаврилів.

Окремою сторінкою діяльності Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури була організація і проведення у 1926 році святкування 70-ліття академіка Д. Багалія та 50-річчя його наукової діяльності, що відбувалося за участю Всеукраїнської академії наук у Харкові. Саме Наталії Юстівні було доручено проводити урочистості, зачитувати вітальні телеграми від Предметної комісії соціально-економічного відділу Харківського ІНО²⁵⁷. Відповідальність за проведення заходів покладалася ще на двох співробітників кафедри – М. Горбаня (1899–1973) – історика, архівіста, письменника та О. Володажченко (1888–1972) – історика, філолога, архівіста, перекладача.

---

²⁵⁵ Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Х.: ХПГ «НУА»: Золоті сторінки, 1999. С. 193.

²⁵⁶ Богдашина О. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. Багалія (1921–1934 рр.). Х.: Друкарня ХВУ, 1994. С. 88.

²⁵⁷ Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Х.: ХПГ «НУА»: Золоті сторінки, 1999. С. 351.

У 1929 році в часописі «Шлях освіти» була опублікована стаття Н. Мірза-Авакянц, присвячена академікові Д. Багалію. У ній Наталія Юстівна назвала Дмитра Івановича досвідченим науковцем, уважним і доброзичливим керівником²⁵⁸.

19 лютого 1929 року вона ввійшла разом із академіком Д. Багалієм, професорами О. Оглобліним, С. Семковським, М. Слабченком, В. Барвінським, М. Рубачем, М. Камишаном до Комісії по присудженню вченого ступеня доктора історії української культури за всіма процедурними правилами професору М. Яворському. Хоча вчений у цей же час очолював соціально-історичну секцію Експертно-кваліфікаційної комісії при Укрнауці, Н. Мірза-Авакянц написала розлогу рецензію на третій том його праці «Україна в добу капіталізму»²⁵⁹.

Наприкінці 1920 – на початку 1930-х років науковий статус Наталії Юстівни був високим. Д. Багалій доручив їй керування семінаром аспірантів при науково-дослідній кафедрі історії української культури. Це було надзвичайно почесно і відповідально, бо йшлося про підготовку нової генерації істориків. Н. Мірза-Авакянц стала одним із кураторів семінару з української історіографії для аспірантів 3 курсу, де керувала темами «В. Липинський» і «М. Яворський»²⁶⁰, вела лекторій на секції «Передкапіталістична історія України» з історії соціальних рухів у Гетьманщині та Слобожанщині, зокрема в період революційних подій 1648 року²⁶¹. Відомий історик, архівіст і письменник, учень академіка Д. Багалія, М. Горбань (1899–1973) пізніше

---

²⁵⁸ Мірза-Авакянц Н. До 70-річчя академіка Д. І. Багалія. *Шлях освіти*. 1927. № 11. С. 138.

²⁵⁹ Юркова О. Наукова атестація істориків в Україні: нормативна база та особливості захисту дисертацій (друга половина 1920-х – 1941 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : Міжвідомчий збірник наукових праць. К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. № 19. С. 130.

²⁶⁰ ВР ІЛ, ф. 37, спр. 487, арк. 19.

²⁶¹ Там само, спр. 485, арк. 5; спр. 477, арк. 3.

пригадував, що орієнтувався у своїй роботі з аспірантами програмкою, укладеною Н. Мірза-Авакянц²⁶².

У 1930 році Наталія Юстівна підготувала ґрунтовну розвідку з історіографії історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. за 1917–1920 рр.²⁶³, в якій із марксистських підходів проаналізувала праці вчених з проблем історії України. Швидше за все, стаття була даниною часу, адже вже закрутився маховик репресій, Наталія Юстівна це відчувала, тому треба було балансувати між совістю, власними переконаннями і владою. Підсумовуючи, вчена зазначила, що «завдання дальшого ступеню роботи наших істориків – поглибити науково-дослідницький бік праці, щоб, спираючись, з одного боку, на докладне та уважне вивчення архівних і статистичних матеріалів, з другого – на марксівську методу їхнього освітлення, дати всебічну аналізу визначних явищ господарства та класової боротьби на Україні за названої епохи»²⁶⁴.

Інтелектуальне оточення Н. Мірза-Авакянц було справді гідним і солідним. Вона підтримувала зв'язки зі вченими, громадськими діячами, листувалася, обмінювалася досвідом. Відомо, що Наталія Юстівна товаришувала з українською письменницею, членом літературного об'єднання «Плуг» Н. Романович-Ткаченко (1884–1933), з 1923 року публікувала її статті в часописі «Червоний шлях»²⁶⁵.

У 1926 році в Харкові Н. Мірза-Авакянц народила сина Ігоря.

---

²⁶² Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство* : Міжвідомчий наук зб. К., 2001. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. С. 567.

²⁶³ Мірза-Авакянц Н. Ю. Огляд літератури з історії України (другої половини ХVІІ–ХХ ст.) в УРСР за р.р. 1917–1927. *Бібліографічний збірник, присвячений Х річниці Жовтневої революції в Україні (1917–1927)*. Х., 1930. С. 28–32.

²⁶⁴ Мірза-Авакянц Н. Ю. Огляд літератури з історії України (другої половини ХVІІ–ХХ ст.) в УРСР за рр. 1917–1927. *Бібліографічний збірник, присвячений Х річниці Жовтневої революції в Україні (1917–1927)*. Х., 1930. С. 32.

²⁶⁵ ІР НБУВ, ф. 121, спр. 111, арк. 1.

Андрій Браташевський із сином Ігорем

Увесь час із сім'єю Наталії Юстівни проживала її мати Олександра Петрівна Дворянська. На ній тримався весь будинок, вона готувала їжу. А. Браташевському готувала окремо, оскільки він відмовлявся їсти «панські пундики», підкреслюючи, що він їсть те, що й народ. Олександра Петрівна йому окремо готувала кашу із шкварками, борщ або кондер. Ця їжа дуже відрізнялася від тих салатів і французьких соусів, які споживала родина.

Померла Олександра Петрівна на Паску 1925 року. Вона готувала свою фірмову паску із 90 яєць, виносила тісто на холод, на балкон. Сильно простудилася, захворіла на запалення легенів, і буквально згоріла протягом місяця.

У родині підростала дочка Мірра. Мешкала родина Мірза-Авакянц в Харкові, спочатку на вулиці Чернишевського, 62, кв. 5²⁶⁶, а згодом – на вулиці Басейній 16, кв. 5²⁶⁷.

***Наталія Мірза-Авакянц із дочкою Міррою
під час відпочинку на мінеральних водах***

У цей період Наталії Юстівні довелося тяжко працювати, суміщати турботу про сім'ю, догляд за маленьким сином і ро-

---

²⁶⁶ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 5053, арк. 4.

²⁶⁷ Наука и научные работники СССР. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1928. Ч. VI. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. С. 257.

боту. Траплялося, що дитина хворіла, і тоді вчена розривалася між родиною і роботою²⁶⁸.

Із заснуванням у структурі Всеукраїнської академії наук Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. у зв'язку з історією революційної боротьби на чолі з академіком Д. Багалієм, Наталія Юстівна ввійшла до її складу²⁶⁹. Навколо цієї установи згуртувалося чимало молодих талановитих дослідників: О. Оглоблін, О. Багалій-Татарінова, Н. Полонська-Василенко, В. Романовський, М. Горбань, В. Міяковський, М. Слабченко, М. Яворський. Незважаючи на нетривалість свого існування, численні бюрократичні перепони і тиск із боку компартійних органів, Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. посіла чільне місце в українській історіографії, а праці її членів продовжують зберігати свою актуальність і для сучасних науковців.

Наталія Юстівна, зарекомендувавши себе як дослідниця соціально-економічних заворушень в Україні, прагнула втілити свої задуми в життя. У планах Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. за нею були заявлені теми «Селянські рухи на Україні за XIX ст.», «Селянські рухи на Правобережжі за часів повстання 1831 року» та «Селянські рухи на Київщині в 1830-х –1840-х рр.»²⁷⁰.

У планах наукового розвитку Н. Мірза-Авакянц була участь у роботі Комісії Всеукраїнської академії наук для розробки історії Слобожанщини і Лівобережжя на чолі з академіком Д. Багалієм, до складу якої мали ввійти члени Харківської науково-дослідної кафедри з історії української культури. Планувався випуск двох колективних робіт, однієї – під керівництвом Наталії Юстівни на тему «Господарство на Лівобережній Україні другої поло-

---

²⁶⁸ ІР НБУВ, ф. 121, спр. 111, 1 арк. 1.

²⁶⁹ Лист О. Оглобліна до Д. Багалія від 22 квітня 1929 року. Стариков Г. Листи Олександра Оглобліна до Дмитра Багалія як джерело до історії діяльності Комісії із вивчення соціально-економічної історії XVIII–XIX ст. (1929–1934 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № 10–11. С. 90.

²⁷⁰ ВР ІЛ, ф. 37, спр. 531, арк. 3 зв.

вини XIX віку», другої – М. Горбань мав опрацювати хрущовський перепис 1732 року як джерело з економічної історії Слобожанщини першої половини XVIII ст.²⁷¹. У планах на найближчу перспективу також була розробка Н. Мірза-Авакянц тем із соціально-економічної історії Лівобережної України новітнього часу: «Заробітчанство на Лівобережжі», «Поміщицьке господарство на Лівобережжі другої половини XIX ст.» та суспільно-політичних рухів XIX ст.: «Революційні організації на Лівобережжі», «Селянський рух 1902 року на Полтавщині»²⁷².

Однак із цього проєкту нічого не вийшло. Незабаром Комісією з'єднали з Комісією для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст., а вченій довелося брати участь у не скільки наукових, стільки ідеологічних проєктах Історичного напрямку Всеукраїнської академії наук.

Зокрема, керівник Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. професор О. Оглоблін у листі до Д. Багалія від 18 лютого 1930 року запитував: «Може б, Мірза-Авакянц розщедрилася на якусь доповідь чи статтю невеличку»²⁷³. Також він просив посприяти Наталії Юстівні в підготовці статті «Що дають твори В. І. Леніна для методології вивчення селянського господарства другої половини XIX стор.», а на 1932 рік поставив на обговорення доповідь ученої «Хмельничина в сучасній українській історіографії»²⁷⁴.

Початок 1930-ті років позначений новим наступом сталінізму. Відбувалися процеси згортання політики українізації, усе відвертіше впроваджувалася в наукове життя марксистська ідеологія. Почався погром наукових шкіл. Не уникнула нищівної критики і школа академіка Д. Багалія. Умови праці в Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури

---

²⁷¹ ВР ІЛ, ф. 37, спр. 533, арк. 2.

²⁷² Там само, арк. 4.

²⁷³ ІР НБУВ, ф. І, спр. 46043, арк. 3.

²⁷⁴ Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство*: Міжвідомчий наук зб. К., 2001. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. С. 567.

стали вкрай несприятливими. Історія України все більше поглиналася історією СРСР²⁷⁵.

У 1929 році в газеті «Комуніст» – органі Київського обкому КП(б)У С. Штейн опублікував розгромну рецензію на працю Н. Мірза-Авакянц «Історія України в зв'язку з історією Західної Європи». Він зазначив, що робота не відповідає марксистському погляду, «часом автор збивається на суб'єктивно-народницькі методи»²⁷⁶, звинуватив у прихильності до теорії Томаса Мальтуса про народонаселення. Наприкінці С. Штейн підсумував, що «в основу суспільного процесу автор кладе принцип зросту населення. Дозволю собі нагадати, що історичу, який претендує на марксиста-історика треба було б шукати причини суспільного прогресу не в законі абсолютного перенаселення, а в розвитку виробничих сил»²⁷⁷.

Очевидно, зрозумівши безперспективність наукових студій, Наталія Юстівна перейшла у сферу археографічної роботи, яка була менше заідеологізованою, а тому і не такою небезпечною. У 1930 році вона стала членом секції соціально-економічної історії України Археографічної комісії Центрального архівного управління УСРР, запланувала низку джерельних збірок, як-от «Збірник матеріалів з історії робітничого руху на Україні за імперіалістичної доби», а разом із архівістом П. Біликом опрацювала тему «Матеріали до історії селянського повстання 1902 року». З популярного в ті роки видавничого проекту про дослідження історії заводів вона включила до видавничих планів Археографічної комісії Центрального архівного управління «Матеріали з історії Брянського заводу [м. Катеринослав]». Звісно, це були

---

²⁷⁵ Оглоблін О. Українська історія у Київському університеті за часів більшовицького панування. *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Збірник праць молодих учених та аспірантів*. К., 1996. Вип. I. С. 413.

²⁷⁶ Штейн С. [Рецензія]. Мирза-Авакянц Н. *История Украины в связи с историей Западной Европы*. Державне видавництво України і Госиздат. 1928 р., стор. 270. Ц. 1 крб. 70 коп. *Комуніст*. 1929. № 69. С. 6.

²⁷⁷ Там само.

праці пропагандистського спрямування, але нічого не можна було вдіяти. Це була данина часу. Недовго Наталія Юстівна обіймала посаду заступника голови Комісії по виданню «Архіву Коша Запорозької Січі».

Поступово Н. Мірза-Авакянц опинилася в числі істориків, яких почала критикувати радянська влада за відхід від марксистсько-ленінської методології. Реорганізація академічної науки відбувалася на тлі масових арештів у справі так званої «Спілки визволення України» – показової справи, сфабрикованої ОГПУ УСРР, яка викривала вигадану антирадянську організацію серед української наукової та церковної інтелігенції. Метою її була дискредитація провідних діячів української культури та громадського життя, жертвами справи стали також деякі співробітники Всеукраїнської академії наук на чолі з академіком С. Єфремовим. Стурбоване цим керівництво Академії наук поспішило відмежуватися від своїх колег. Д. Багалій разом з іншими академіками (О. Корчак-Чепурківським, С. Семковським, О. Соколовським, О. Палладіним) брав активну участь у публічному засудженні звинувачених у «контрреволюційній» діяльності вчених. 20 січня 1930 року було заарештовано Багалієвого співробітника академіка М. Слабченка. Згодом у радянській пресі розпочалася кампанія критики, спрямована персонально проти Д. Багалія, якого звинувачували у «псевдомарксизмі», відсутності «пролетарської войовничості» і, врешті-решт, ворожості до радянської влади.

Наталія Юстівна виявилася втягнутою в ідеологічні дискусії, обравши шлях критики своїх колег. Дісталася від неї й академікові Д. Багалію.

У спогадах історика, педагога, архівіста, музеєзнавця, краєзнавця, сходознавця Василя Дубровського (1897–1966) знаходимо свідчення цієї сторінки біографії Наталії Мірза-Авакянц: «Восени 1930 року, в приміщенні Будинку Науковців, увечорі зібралася вся Катедра слухати «самокритику» акад. Д. І. Багалія. Від ЦК КПБУ був присутнім, як його представник, – Сергій Пилипенко, тоді завідувач Державного Видавництва України (ДВУ). У просторому мудро скомпонованому огляді всіх своїх

попередніх друкованих праць акад. Д. І. Баталій обережно визнавав свої «помилки», але так, що вони виглядали скоріше досягненнями. Жодного плазування перед «марксизмом-ленінізмом» не можна було помітити в цьому викладі акад. Д. І. Багалія, хоч він був зовнішньо «самокритичний». Розуміється, доповідь такого характеру не була потрібна українським комуністам і зокрема Альперовичу, що на «розкуркуленні» академіка Багалія певно хотів здобути собі дрібну партійну кар'єру. Тому на перерві, перед дискусією, він дав сигнал своїм прихвостням вжити нищівної критики. Серед цієї червоної компанії була тоді й проф. Наталія Юстівна Мірза-Авак'янц (уроджена Дворянська), що саме «партизувалася», тобто вже подала заяву про бажання вступити до компартії, а її мали певний термін часу «перевіряти на праці».

Ясно, що вона мусіла з шкіри вилізати, аби тільки показати свою відданість компартії. Тому серед опонентів акад. Д. І. Багалія вона виявила себе найбільш гострою, злобною, доходючи до одвертої брутальності. За її оцінкою, акад. Д. І. Баталій зовсім не може зрозуміти «марксо-ленінської» методології і тому не годиться в керівники катедри. Очевидно, вона цим виявляла чийсь наміри зіпхнути акад. Д. І. Багалія з очолення катедри, що саме тоді реорганізувалася в Інститут. Такий виступ Мірзи-Авак'янц був неприємною несподіванкою для всіх старих співробітників катедри, бо всі знали, що Мірза-Авак'янц була вихованкою акад. Д. І. Багалія в університеті й його висуванкою по науковій лінії, бо тільки завдяки рекомендації й підтримці акад. Д. І. Багалія вона змогла просунути свою хрестоматію з історії України до друку й одержати посаду професора ІНО. Очевидно, «партійна директива» була міцнішою за стару приязнь й не дозволяла їй бути вдячною акад. Д.І. Багалію за його опіку. <...>

На мене ця огидна й брудна марксо-ленінська «критика» Мірзи-Авак'янц справила таке нестерпне враження, що одразу після перерви, несподівано для багатьох, я взяв слово. Зміст моєї промови стосувався головне «критики» Мірзи-Авак'янц. Я одверто, в очі їй, запитав її. Як вона насмілилась набалакати

стільки нісенітниць? Чи, може, вона вважає, що вона розумніша за Дмитра Івановича? Чи, може, вона думає, що Дмитро Іванович гірше за неї розуміється у творах Маркса, Леніна, що їх так само прочитав, як і вона, а може, ще й задовго перед нею? Чи їй не соромно так ганебно виступати проти Дмитра Івановича, що витягнув її в люди, зробив з неї науковця-історика, тобто навчив її, і довгий час опікувався нею?.. Одним словом, я висловив їй все, що інші співробітники катедри думали, але не наважувалися сказати вголос. Тяжко було заперечити проти цієї святої правди, що я їй сказав у вічі. <...> Мірза-Авак'янц сиділа мовчки, почервонівши до корінців волосся й повісивши голову»²⁷⁸.

У 1930 році історик Микола Петровський подав своє наукове дослідження і виступив з доповіддю на загальній конференції Харківського науково-дослідного інституту історії української культури акад. Д. І. Багалія (колишня його кафедра), щоб отримати докторський ступінь. Директиви Комуністичної партії вимагали, щоб наукові дослідження були написані з позицій марксизму-ленінізму. На конференції Наталія Мірза-Авак'янц виступила з критикою докторської дисертації М. Петровського. Історик Василь Дубровський, присутній там, так описував ситуацію: «а проф. Н. Ю. Мірза-Авак'янц (бувша Дворянська), що тоді «партизувалася», тобто була кандидатом компартії і тому мусіла особливо прислужуватися, промовляла надзвичайно гостро проти цієї праці Петровського»²⁷⁹. М. Петровському було відмовлено в докторському ступені.

Звісно, ця сторінка біографії не прикрашає вчену. Однак жінку загнали в глухий кут. Тим паче, треба було рятувати рідних, адже на руках у неї було двоє дітей. Така критика колег тимчасово врятувала Наталію Юстівну та її сім'ю від репресій і арештів, але переслідувань їй самій уникнути не вдалося.

---

²⁷⁸ Дубровський В. В. «Дрібні замітки на великі теми»: Сторінки мемуарів та публіцистики / авт. передм. та упорядн. В. А. Казимір. Харків-Чернігів: Видавець Олександр Савчук, 2020. С. 31–32.

²⁷⁹ Дубровський В. В. «Дрібні замітки на великі теми»: Сторінки мемуарів та публіцистики / авт. передм. та упорядн. В. А. Казимір. Харків-Чернігів: Видавець Олександр Савчук, 2020. С. 88.

9 лютого 1932 року помер академік Д. Багалій. У 1933 році припинила свою діяльність Харківський науково-дослідний інститут історії української культури. Значна частина його членів опинилася в таборах або на засланні²⁸⁰.

У 1934 році Наталія Юстівна переїхала до Луганська, де їй вдалося влаштуватися на роботу в Донецький інститут народної освіти (1924–1934), який пізніше був реорганізований у Ворошиловградський педагогічний інститут.

Луганський державний педагогічний інститут

Н. Мірза-Авакянц активно включилася в навчальний процес, розробляла проблеми середньовічної історії, методики викладання історії. На жаль, обертів набували гоніння проти історії України, що й відчула на собі Наталія Юстівни. Свої лекції та наукові публікації вона «прикрашала» цитатами класиків марксизму-комунізму, що відповідало часу.

Літературознавець Г. Костюк у спогадах «Зустрічі і прощання» писав: «Історію почала читати професор Мірза-Авак'янц,

---

²⁸⁰ У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів: У 2-х частинах; Упор. Р. Пиріг (керівник). К.: Інститут історії України НАН України. Ч. I. С. 5-6.

Наталія Юстівна, відома авторка багатьох досліджень з історії, наукова співробітниця, на той час уже розгромленої, кафедри академіка Багалія. Блискучий лектор, глибокий знавець історії, вона відразу стала улюбленою професоркою всього студентства»²⁸¹. Її заняття вирізнялися глибиною і майстерністю.

У Луганську Наталія Юстівна працювала над хрестоматією з середньовічної історії. До дочки Мірри вчена писала: «Ти знаєш, я якось гублю віру в себе. Я не почуваю себе більше науковим робітником, вважаю, що моя наукова діяльність – справа закінчена. І мені просто якось боляче й навіть неприємно братися за історію України. Можливо, що це і примушує мене кидатися з одного боку в другий – то за історію Росії, то за древню, то за середню»²⁸².

Н. Мірза-Авакянц констатувала, що робота в Донецькому інституті народної освіти організована надзвичайно слабо, не було ні кваліфікованого педагогічного колективу, ні чіткого керівництва педагогічним процесом. Кабінет історії не був забезпеченим необхідною літературою (одна-дві книги – на 220 студентів), картами і наочними приладдями. Тому навчання – винятково словесне (усне) й абстрактне – виявилось нецікавим для студентів. Керівництво інституту було байдужим до таких умов навчання студентів, панував формальний підхід, брак ініціативи. Наталія Юстівна переймалася долею студентів, вважаючи, що вони не одержать того, що могли б одержати.

Родина Н. Мірза-Авакянц залишилася жити в Харкові – дочка Мірра, зять Ілля Любарський, чоловік Андрій Браташевський та син Ігор. Це був один із найскладніших періодів у житті вченої. Фактично, вона була чи не єдиним годувальником. Гроші з Луганська вона надсилала сім'ї в Харків. Наталія Юстівна почувалася самотньою, пригніченою через відірваність від дому і відсутність підтримки родичів. Жінка часто писала листи, ціка-

---

²⁸¹ Костюк Г. Зустрічі і прощання : Спогади у двох книгах / Передм. М. Жулинського. К. : Смолоскип, 2008. Кн. 1. С. 452.

²⁸² Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (26 січня 1934 р.). Особистий архів С. Мірза-Авакян. Арк. 4.

вилася будь-якими подробицями їхнього життя. Так, 1 березня 1935 року Наталія Юстівна занепокоєно запитувала дочку: «Дорога Міра! Що це визначає, що від вас усіх ані звука? Послала я тобі зокрема лист і гроші, а ти – ні слова. Я розумію, що в тебе багато чергової роботи, проте думаю, що все ж можна було б до мене трохи уважніше й писати частіше, спеціально беручи на увагу, що в моєму житті, крім каторжної, абсолютно надсильної роботи та листів із Харкова нема зрештою ніякого змісту»²⁸³.

Через завантаженість на роботі та брак коштів Н. Мірза-Авакянц не мала можливості часто бувати вдома в Харкові. Учена із сумом писала рідним, що «<...> найтяжче те, що я прикута до Луганська. <...> Загалом почуваю себе каторжником, прикутим до тачки – щоденних шести лекцій. <...>. На наступний рік вирішила обов'язково йти з Луганська, бо ще один-два роки такої роботи і доведеться переходити на інвалідність»²⁸⁴.

Однак попрацювала Н. Мірза-Авакянц у Луганську недовго. З новою силою розгорнулося винищення «ворогів народу» після вбивства члена політбюро ЦК ВКП(б) і члена Президії ЦВК СРСР С. Кірова, яке сталося в Ленінграді 1 грудня 1934 р. Викритими «ворогами» стали викладачі української мови, діалектичного матеріалізму, історії та інших дисциплін інституту. Було ретельно перевірено книжковий фонд фундаментальної бібліотеки, з якого вилучили та знищили 300 примірників троцькістської та націоналістичної літератури. Почалося шельмування Н. Мірза-Авакянц. На загальноінститутських партійних зборах, що відбулися 31 січня 1935 року, її звинуватили в тому, що «недостатньо долає своє націоналістичне минуле, в лекціях опошляє М. М. Покровського, говорячи, що в нього є помилки»²⁸⁵, і невдовзі звільнили з роботи.

---

²⁸³ Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (1 березня 1935 р.). Особистий архів С. Мірза-Авакян. Арк. 1.

²⁸⁴ Там само. Арк. 1-2.

²⁸⁵ Климов А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки ХХ ст. *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 231.

Здравствуйте, Моез! Очень рада
была получить письмо от Вас
обоих. Здесь особенно чувствую
необходимость "дома" и близких
людей, а этого именно и нет.
Думала приехать в Харьков спе-
циально для психического "от-
пущения". Тем более, что в этот
месяц исполнилось Мокшам и мне,
так психирующей матери,
чремо набывать коть на день
рождения сына. Сказал здесь и
снова упорно мечтаю о пере-
квалификации. Нет, Луганск
край не для меня! Но первых, не-
льзя так работать во-вторых
нельзя жить так, как живу
я сейчас. Страшно завидую вестн,
живущим в большой семье. Ну, об-

этом забываю!
Мы рассчитывали Мирру: что это
скаж за болели?
Зот думала быть в Харькове и
веднать ей ~~везде~~ за это.
Всего ~~од~~ коротко
Ваша Н. Мирза-Авакянц

Лист Наталії Мірза-Авакянц до зятя
Іллі Любарського з Луганська ²⁸⁶

²⁸⁶ Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (1 березня 1935 р.). Осо-
бистий архів С. Мірза-Авакян. Арк. 1-2.

Луганськ 17/11 35р.

Моя дорога дитино! Хотіла напи-
сати навіть "Крихітка" але на-
дає, що ти "інак" замізиєш фін-
і підієє ~~своє~~ верхній фотакое по-
ваненої ~~свадьби~~ неприпустимо.

Так от починаю. Не писала з тоб,
бо в мене були великі неприємності,
про які розкажу при наступній згоді
но. У великому раці не зробило на
мене таке величезне враження,
що я зрештою захворіла. Тіпер з
підправленою з боку серця, але нерво-
ва система в жахливому стані.

Божеві, Мірує, що моя, як кажець
"нісенька" зриваю: дуже великий
у мене сумнів, щоб я могла знову по-
пошрно і енергійно робити нау-
ково. Не маю засередити увагу
більш-менш тільки на певному
об'єкті, плутаютьсє думки, ~~нама~~
широкого об'єкту майстерству, браур
чіткості пам'яті та ін. ~~Мало~~

пук невропатолога на 10 днів, але,
з причин тактичного характеру
наказів не хочі мене відпустити,
а мінімальню розвантажувальну роботу
тут: 4 дні я зовсім не робила а
від 19-25 робитиму лише по 2 год. в
день. Разумієш, при тому стані
цивільної рівноваги в якій була
моя нервова система та ще при
незвичайно непродуктивній роботі, чого
був для мене надто емоційний? Функ-
ційно, найкраще було б для мене чека-
ти зараз в психо-неврологічній кліні-
ці (на Рабуховці) і я мрію про те чи про
щася, але не можу здійснити
своїх мрій бо перейти не смію
виснажити здружені з собою лікарі,
а що я робитиму з такою емавіою?
Отже треба якось переграти ти
калою а там побачимо.

Ан. Мейн. писав мені, що ти здорова.
Що з тобою? Як у вас зараз
справа дома? Я переконана, що ви-

Щодо твоя марш неактивний, готує-
ся неспонтанічно і що себе не
турбуєш. Чи закінчився вже справа
з Львовою? Ти марш, мені зр того
наарикриповані нести "на отише",
що я готова чти каєршого ти худи
не, аби лише бути разом із вами.
Правда, і там є свої картини та інші
не малі: ваші "дружні створення"
з Ан. Мейт. Нейтотю конітували ме-
ні мене дуже добре в розумінні ку-
ків. Проте є і свої проблеми.
Дя твоя робота в Чи-ті? Дя
справу мою? Дуже повязує його
на мене, він мене дуже звачує
ним, бо зараз в умовах повної
самоізоляції я надриваю щиро
визувало мене відношення, але до-
ні зараз трудно йому нестерпиво: ре-
зульти, думки слова, окремі
дефініції, але м'яких, тихих
в'єсив "братів". і потім етра-
шенна "випрошення" у нещасті.

Невже ще не знаєш? Приходив в
ночі від такої думки.
Чи ти влаштувалася загалом із
пешттом? Чи твої діти? 19 го
квітня муретів видати зарплата і
я прийшло тобі гроші, а то в чергову
пол. Врешт в мене була економічна
капастрація не було того пошесті.
Чи у вас вдалині з Моквино?
Якби ти тільки знала, як я економлю
за вами обом, хоч ти вже й "силь-
ошійка" улашдуєш та інші з айбор-
тими правами. У всякому разі я й
думати не хочу, що ти пойдеш ку-
дись сама і поришуватимеш твій стан,
як зараз.
Мрія про Ленінград. Правда гарно
було-б? Я готова йти туди до
середньої школи. Ну всеого цим
можу тебе цілю. Зорі буду в
Харкові. А твої п'яцьку мамі
радо. Твоя мама.

Лист Наталії Мірза-Авакянц з Луганська до дочки Мірри.
17 березня 1935 року²⁸⁷

²⁸⁷ Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (17 березня 1935 р.). Особистий архів С. Мірза-Авакян. Арк. 1-2.

Навесні 1934 року вона з родиною переїхала до Києва. Розпочинався «Київський», останній, період, життєвого і творчого шляху вченої.

Отже, «Харківський» (1924–1932) і «Луганський» (1933–1934) етапи творчих пошуків Н. Мірза-Авакянц виявилися плідними в її особистій і науковій біографії. Наталія Юстівна стала співробітницею науково-дослідної кафедри історії української культури академіка Д. Багалія. Це була етапна подія в її житті, яка дозволила ввійти в коло визнаних учених, послідовників і учнів видатного історика – М. Сумцова, О. Оглобліна, Н. Полонської-Василенко, В. Веретеннікова, М. Горбаня та багатьох інших. У результаті опрацювання багатьох джерел Н. Мірза-Авакянц опублікувала понад 20 ґрунтовних наукових праць – підручників, посібників, монографій, статей, рецензій.

У Харкові вчена народила сина Ігоря. З усіх сил вона намагалася матеріально забезпечити сім'ю, працюючи одночасно на кількох роботах.

Крім того, це був період початку переслідування Н. Мірза-Авакянц у руслі репресивної політики тоталітарної держави, пік якої припав на 30-ті роки ХХ ст.

РОЗДІЛ 5. «Другий Київський період» діяльності дослідниці (1934–1940 рр.)

Нова радянська влада вимагала створення і впровадження у маси нових методологічних принципів на засадах марксизму-ленінізму. Велике значення при цьому надавалося підручнику з історії України, який планувалося підготувати силами вцілілих, але перевихованих учених під егідою Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) – системи науково-дослідних установ, створених у Харкові за постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 року. У Києві, Одесі й Дніпропетровську працювали три філіали асоціації, у кожному з яких діяли три секції: історична, економічна і філософська.

У 1934 році Н. Мірза-Авакянц на запрошення наркома освіти УСРР В. Затонського (1878–1938) перевели до Києва з метою очолити семінар для авторів-розробників підручника. Цьому проєкту була забезпечена найвища партійна підтримка, бо проводився він під орудою секретаря ЦК КП(б)У і завідуючого відділом пропаганди і преси М. Попова (1891–1937). Як керівник семінару Наталія Юстівна добре розуміла, що одними силами ідеологічно заангажованих науковців ВУАМЛІНу неможливо підготувати якісний підручник. Очевидно, вона запропонувала залучити до створення підручника авторитетних учених О. Оглобіна, М. Петровського (1894–1951) – українського історика-медієвіста, археографа, дослідника історії України XVII–XVIII століть та колегу по «Харківському періоду» К. Гуслистого (1902–1973) – дослідника історії України середніх віків, української культури та етнографії. До слова, упродовж 1930–1931 років Кость Григорович був аспірантом Харківського науково-дослідного інституту історії української культури ім. академіка Д. Багалія і готував дисертацію під його керівництвом. Залучення цих дослідників до підготовки підручника надавало йому наукового спрямування.

Панас Любченко

Робота в Києві відкрила широкі можливості для дослідницької і викладацької праці Н. Мірза-Авакянц. Вона опинилася в оточенні відомих істориків, відновила старі знайомства. Працюючи над підготовкою підручника, вчена зустрічалася з багатьма колегами. Доленосною стала зустріч із колишньою аспіранткою Д. Багалія, дружиною голови Раднаркому УСРР П. Любченка (1897–1937), доценткою кафедри історії народів СРСР Київського державного університету М. Крупенік, з якою товаришувала ще з «Харківського періоду». Саме вона допомогла Н. Мірза-Авакянц перейти на роботу до Київського державного університету і 1934 року очолити кафедру історії України. Здавалося, що це мало б підвищити авторитет ученої, гарантувати успішне

майбутнє, творчу працю, перспективи, визнання. Вона збиралася писати докторську дисертацію.

Н. Мірза-Авакянц активно включилася в робочий процес, читала курс історії України й української літератури. Студенти згадували її як чудового лектора, оратора, відзначали її високу фахову підготовку. Однак часи змінювалися і працювати ставало дедалі тяжче. Узявши курс на русифікацію, тодішнє керівництво університету надавало мало значення історії України, вважаючи її «націоналістичною» дисципліною, яка підбурює народ. Фактично, історія України розчинилася в історії СРСР. Тому автоматично Наталія Юстівна зі своїм курсом історії України опинилася в опозиції до партійних керівників у Київському державному університеті.

Зрозуміло, що така обстановка на історичному факультеті університету підштовхнула її ввійти до групи тих лекторів, які хоч трохи намагалися боронити українську мову й обстоювали національне спрямування планів викладання історії на факультеті. Однодумцями Наталії Юстівни в цьому виявилися М. Крупенік і К. Штеппа (1896–1958) – історик, медієвіст, етнограф, професор, декан історичного факультету Київського державного університету протягом 1934–1941 років. Ідеологічна оцінка таких намірів учених не забарилася. Почалося цькування Н. Мірза-Авакянц. В одній із центральних газет з'явилася стаття, де повідомлялося: «Українську літературу викладає Мірза-Авак'янц, яка в своїх лекціях робить наклеп на колгоспників України, відверто протягує буржуазно-націоналістичні концепції. Хто ж така Мірза-Авак'янц? У 1918 році вона була вихователькою дітей гетьмана Скоропадського, виключалася з партії за націоналізм, тісно була зв'язана з ворогами народу, які її забрали з Харкова і влаштували в Київському університеті»²⁸⁸. Хоча в статті було допущено низку помилок, однак суть звинувачень була цілком зрозумілою. Без сумніву, на Наталію Юстівну чекали сумні часи.

---

²⁸⁸ Цит. за: Пустинецький Ю., Козерацький М. Викорчувати з державного університету буржуазних націоналістів і їх підсобників. *Більшовик*. 1937. 28 вересня.

Костянтин Штенна

Наприкінці 1930-х років на історичному факультеті Київського державного університету настав період молодих комунізованих дослідників. Більшість авторитетних учених була відсторонена від навчального процесу і втратила свій вплив. Очевидно, готувалася гучна справа про націоналістичну контрреволюційну організацію в університеті. Вірогідно, що причетність до неї мали б приписати Наталії Юстівні. Її авторитет, зв'язки, орієнтація на національні пріоритети в історичних дослідженнях і у викладанні мали відіграти ключову роль у справі, що інспірувалася чекістами.

У листі від 5 квітня 1936 року Н. Мірза-Авакянц писала до доньки Мірри у Харків: «<...> ректор вважає, що мені неможливо робить ніяких доручень по профлінії, бо у мене «в минулому були помилки». Я звернулася до секретаря парт. ком. і в цю справу вмішався дехто з гори. Адміністрації університету підкреслено приватно, що вона поводить з мною невірною, і ректор нібито змінив трохи фронт. Але я все добре пам'ятаю

Гомера, «боюся данайців навіть тоді, коли вони приносять дарунки», не вірю в тривале поліпшення, бо певна, що при першому влучному випадку мені підкладуть охоче не свиню, а цілий свинорадгосп разом. Правда, з дуже авторитетних джерел я чула, нібито ректора відкличуть по закінченні учбового року, отже, буде хтось інший, але і на це я особливих надій не покладаю²⁸⁹. У всякому разі я балакала з М.М. (очевидно – Марія Крупенік – *І.П.*), і вона теж згодна, що при такій ситуації, яка зараз є в університеті, мені нема рації залишатись там, але з України зовсім мені їхати теж не радить. Каже: «тим часом закінчуйте учбовий рік, а там порадимося, що робити далі»²⁹⁰.

Паралельно із цькуванням і критикою Н. Мірза-Авакянц у Києві відповідні процеси відбувалися над її колишніми колегами й однодумцями в Полтаві. У 1936 році велося слідство проти відомого вченого-орнітолога М. Гавриленка (1889–1971). У протоколі від 9 січня 1936 року на питання слідчого, на перший погляд невинне, про те, чи існували в Полтаві протягом 1922–1923 років наукові й літературні об'єднання, арештований відповів: «В условиях Полтавы контрреволюционной активностью отличалась группа украинской националистической интеллигенции, именвавшая себя «Науковим товариством при ВУАН», организована эта группа была при местном ИНО»²⁹¹.

До складу цієї групи М. Гавриленко зарахував Н. Мірза-Авакянц, В. Щепотьєва, М. Рудинського, Є. Рудинську, Г. Ващенко, Г. Коваленка та інших відомих полтавських інтелігентів. Із більшістю з цих людей Наталія Юстівна товаришувала і спілкувалася в «Полтавський період» свого життя і наукової діяльності.

---

²⁸⁹ У серпні 1936 року ректора Кушнарьова Михайла Андрійовича було відкликано з посади, натомість призначено Зюлькова Федора Івановича.

²⁹⁰ Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (5 квітня 1936). 1 арк. Особистий архів С. Мірзи-Авакян. Арк. 2-3.

²⁹¹ Архів УСБУ в Полтавській області, спр.14862, арк. 14; Граб В. Гавриленко Микола Іванович. *Реабілітовані історією. Полтавська область*: науково-документальна серія книг; упор. О. Білоусько. К. Полтава: Оріяна, 2007. Кн. 5. С. 78–81.

У слідчій справі проти історика, письменника, етнографа Г. Коваленко знову знаходимо інформацію про існування в Полтаві протягом 1922–1923 років націоналістичної організації «Наукове товариство при ВУАН»²⁹². У приченості до неї і звинуватили відомого митця.

Є дані, що 1936 році Н. Мірза-Авакянц запрошували на роботу до Вологди і вона розглядала можливість від'їзду з України. У листі до доньки Наталія Юстівна зізнавалася: «Правда кажучи, я не знаю, наскільки мій вихід реальний, себто чи пустять мене звідси. Офіційно кажуть про те, що я непоганий робітник та ін., але неофіційно трують мені життя»²⁹³.

У листі від 5 квітня 1936 року до неї ж Наталія Юстівна повідомляла: «Починається університетська нарада, куди сам НКО (Народний комісаріат освіти – *І. П.*) намітив мене викликати, про це знала і адміністрація. Навпаки, на дні наради – 25-29 квітня – поставив деканат істфаку для мене звіти, очевидячки, щоб не дати мені змоги бути на ній. Ти розумієш, що оці всі дріб'язки на кожному кроці прямо не дають змоги працювати. Мрію страшенно про перевод до РСФСР, але маю дуже великий сумнів, щоб мене випустили. <...> У всякому раці я думаю, закінчивши рік, говорить про все це не в НКО, а в ЦК, бо терпіти такі умовини більше не хочу. До всього у мене новий привід до невдоволення декана істфаку: мені прислали на рецензію його розділ (8 др. арк.) до славнозвісного підручника з історії України. Написано жахливо, а часто просто неписьменно і з боку фактів, і з боку методологічного. Ти розумієш, яка на мені лежить відповідальність після подій з підручником народів ССР в Москві?! Отже, пишу рецензію докладно, прямо, висловлюючи все до кінця і обґрунтовуючи свої твердження матеріалом. Але цим набуду в декані собі ворога, бо коли підійти з погляду наукових вимог, то матеріал треба вкинуть у грубку, а

---

²⁹² Архів УСБУ в Полтавській області, спр. 12089 С, арк. 13.

²⁹³ Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (1936 р.). Особистий архів С. Мірза-Авакян. Арк. 2.

не друкувати, як підручник²⁹⁴. Тож атмосфера на факультеті Київського університету була несприятливою для вченої. Вона відчувала тиск і цькування.

У 1937 році було порушено кримінальну справу проти колишнього ректора Полтавського інституту народної освіти В. Щепотьєва. Доля цього вченого трагічна. Він був засуджений у процесі Співки визволення України 1930 року, засланий до Сибіру на три роки. У 1936 році повернувся на Полтавщину, а наступного знову заарештований. Під час слідства він визнав, що впродовж 1918–1921 років у Полтавському учительському інституті на історико-філологічному факультеті існувала націоналістична група, до складу якої належали викладачі Н. Мірза-Авакянц, Г. Ващенко та інші. Далі арештований доповнив, що з перелічених осіб вважає найбільшими націоналістами Мірза-Авакянц, Рудинського, Товкач, Левицького, Ліщину-Мартиненка, Токаревського, Левченка, Кроткевича, а меншими націоналістами – Булдовського, Ващенко, Бузинного, Рудинську, Мащенко та інших²⁹⁵.

Отже, полтавське інтелектуальне міркооточення Наталії Юстівни, віддані науці і роботі вчені-подвижники, інтелігенти потрапили під пильне око чекістів. Більшість із них була розстріляна, інші – загинули в таборах або в далекому ув'язненні. Це був поганий знак. Над Н. Мірза-Авакянц нависла небезпека.

У цей період здоров'я Наталії Юстівни погіршилося. Лікарі виявили в неї серйозне захворювання, була підозра на туберкульоз горла, крім того, вчена була недужа на міокардит – запальне захворювання серцевого м'яза. Учена потребувала серйозного лікування. Для вивчення хвороби Н. Мірза-Авакянц відправили на обстеження до Інституту онкології²⁹⁶. Улітку 1937 року вона лікувалася в Кисловодську²⁹⁷.

---

²⁹⁴ Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (5 квітня 1936 р.). Особистий архів С. Мірза-Авакян. Арк. 3.

²⁹⁵ Архів УСБУ в Полтавській області, спр.5179, арк. 237 зв., 244.

²⁹⁶ Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (без дати). Особистий архів С. Мірза-Авакян. Арк. 3.

²⁹⁷ Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (13 серпня 1937 р.). Особистий архів С. Мірза-Авакян. Арк. 3-4.

Трагічні події відбувалися і в житті її однодумців і колег у Києві М. Крупенік і К. Штеппи. 30 серпня 1937 року після необгрунтованої критики і звинувачень у керівництві контрреволюційною націоналістичною організацією в Україні на пленумі ЦК КП(б)У, за офіційною версією, застрелився П. Любченко, перед тим убивши дружину – М. Крупенік. Одразу після загибелі заарештували всіх його родичів і дружини. Матір і батька заслали в табори Кіровської області, там вони і померли. Сестру Ганну, студентку Київського державного університету – розстріляли. Сестра Тетяна в таборах наклала на себе руки. У табори заслали і сестру Варвару. Вона потрапила до ГУЛАГу разом з чоловіком – професором О. Панченком, який там і загинув, а Варварі і синові П. Любченка в таборах пощастило вижити.

Поступово Н. Мірза-Авакянц опинилася в колі нелояльних до влади вчених. Вона розуміла, що перебуває в небезпеці. 18 вересня 1937 року в листі до доньки Мірри вона писала: «До того у мене з'явилися в Україні якісь анонімні друзі, що намагаються потайки мене щипнути»²⁹⁸. В іншому листі Наталія Юстівна скаржилася: «У мене в університеті зараз дуже великі неприємності і вішають на мене всіх собак. Думаю, що закінчиться тим, що мене знімуть. Велику роль у цій справі грає Гуслистий: він нашіптує із Педінституту нашим аспірантам про мої старі роботи, а ті на стінку лізуть і шлють мені різні дурниці»²⁹⁹.

К. Штеппа був заарештований 18 березня 1938 року. Упродовж 1938–1939 років він перебував під слідством органів ДПУ УРСР за звинуваченням в українському буржуазному націоналізмі та зв'язках з іноземною розвідкою. Через шість місяців ув'язнення Костянтин Тодосійович почав давати свідчення й визнав себе винним. «Зізнався», що учасники націоналістичної організації планували повстання в Києві на чолі з П. Любченком

---

²⁹⁸ Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (18 вересня 1937 р.). Особистий архів С. Мірза-Авакян. Арк. 3.

²⁹⁹ Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (без дати). Особистий архів С. Мірза-Авакян. Арк. 2.

та А. Хвилею, а в перспективі – вбивство Й. Сталіна. Собі він відводив роль керівника терористичної групи в Київському державному університеті та Київському педагогічному інституті.

Історик і економіст Д. Соловей у своїх спогадах писав про Н. Мірза-Авакянц, зазначаючи, що «хоч у двадцятих – тридцятих роках вона намагалася бути цілком лояльною і навіть прихильною до партії, її безупинно «іли» різні активісти. Найбільше звинувачували її за наукові статті, вміщені в «Записках Полтавського Наукового при ВУАН Товариства». Їй закидали прихильність до німецьких фашистів, бо вона бач у тих статтях доводила, що козацька старшина XVII–XVIII ст. мала торговельні зв'язки з Німеччиною. Коли зняли наркома освіти Затонського, який Мірза-Авак'янц дещо захищав (вони разом вчилися в Московському університеті), її схопили, і вона не вийшла живою з пазурів НКВД»³⁰⁰.

Наталія Юстівна намагалася займатися наукою і не звертати уваги на всі звинувачення, які вже стали прикметою часу. Вона систематично працювала в бібліотеках, архівах, музеях, готувала свою ґрунтовну монографію «Історія Запоріжжя», яка так і не була закінчена у зв'язку з арештом ученої³⁰¹. Ця робота замислювалася для отримання докторського ступеня³⁰². Н. Мірза-Авакянц встигла закінчити лише частину запланованого – «Крестьяне Запорожья в XVIII веке». За рекомендацією академіка Б. Грекова (1882–1953) вона відправила фрагменти своєї останньої роботи до Москви в «Исторический сборник» АН СРСР. На жаль, ця розвідка, за свідченням доньки вченої Мірри, так і не була опублікована, а десь загубилася під час німецької окупації Києва³⁰³. Відомо, що примірник цієї праці зберігається нині в Москві.

---

³⁰⁰ Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921. Полтава : «Криниця», 1994. С. 128.

³⁰¹ Граб В. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури. Полтава, 1999. С. 117.

³⁰² ДА СБУ, спр. 50021, арк. 129.

³⁰³ Цит. за: Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авакянц. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство* : Міжвідомчий наук зб. К., 2001. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. С. 570–571.

Маховик репресій закрутився. Імовірно, поштовхом до гоніння проти Н. Мірза-Авкянц була смерть П. Любченка і М. Крупенік. Органи ОДПУ УРСР провели низку арештів осіб, котрі буди так чи інакше пов'язані з ними.

Наталія Юстівна мала авторитет серед комуністичних кіл, якийсь час вважалася марксисткою. Однак це її не врятувало. Доля вченої була подібною до багатьох безпартійних, які оголошували себе марксистами, співчуваючи комунізмові. За свідченнями Н. Полонської-Василенко, на одному із засідань Київського державного університету її звинуватили в «буржуазності, яку вона приховувала, в тому, що вона була вчителькою дітей Скоропадського (вона не знала, які саме діти в нього були)»³⁰⁴.

Н. Мірза-Авакянц позбавили посади завідувачки кафедри історії України Київського державного університету. Справи вона передала новому завідувачу – аспірантові університету Я. Корчмарю. За іронією долі, у повоєнні роки (1945–1969) він очолював кафедру історії України в Луганському державному педагогічному інституті імені Тараса Шевченка, на якій раніше працювала Наталія Юстівна.

У Києві Н. Мірза-Авакянц проживала на вулиці Садовій, 1, кв.6 з родиною – 12-літнім сином Ігорем і 56-літнім чоловіком А. Браташевським, котрий працював учителем географії в середній школі. Її дочка Мірра Леонівна залишилася мешкати в Харкові, очевидно, з причин безпеки. За спогадами Н. Полонської-Василенко, вчена «скаржилася мені на свою гірку долю, на те, як боїться вона за свою доньку, яку вже викинули з вищої школи»³⁰⁵.

За 14 днів до арешту Н. Мірза-Авакянц опинилася в групі викладачів із Києва, котрі потрапили на прийом у Кремль, яке проводило вище партійно-державне керівництво. Зрозуміло, що підбиралися туди лояльні кадри «червоної професури» СРСР³⁰⁶.

---

³⁰⁴ Полонська-Василенко Н. Спогади. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 213.

³⁰⁵ Там само.

³⁰⁶ Супруненко О. Доля історика. *Козацькі старожитності Полтавщини*: Зб. наук. пр. Полтава, 1994. Вип. 2. С. 80.

На бенкеті в Грановитій палаті було присутнє вище радянське керівництво – Й. Сталін, К. Ворошилов, Л. Каганович. Після повернення з Москви київські вчені чекали на отримання державної нагороди, натомість – відбулися арешти.

*У цьому будинку в Києві по вулиці Садовій, 1
мешкала Н. Мірза-Авакянц.
Сучасне фото. Нині вул. Садова, 1/14*

Ю. Юркевич у спогадах про цей епізод біографії Н. Мірза-Авакянц зазначав: «Останній раз я бачив Наталію Юстовну в Москві, у 1938 році. Вона була запрошена на прийом працівників вищої школи, що увійшов в історію, в Кремлі, де Сталін виголосив свою епохальну промову по питаннях культури, що складалася з банальностей і загальних понять. Я жив тоді на

Кропоткінській вулиці. Згадую, як десь близько двох ночі прийшла вона до нас, пішки з Кремля, прямо з того прийому, напідпитку, з блискучими очима, повна вражень. Дуже яскраво розповіла, як минув прийом, як сиділа за столом мало не поряд із Сталіним. Тоді від неї я вперше дізнався, що Сталін був маленького зросту, рудий, рябий і майже без лоба – на портретах нічого цього, звичайно, не можна було розпізнати»³⁰⁷.

11 червня 1938 року органи ОДПУ УРСР видали ордер на арешт Н. Мірза-Авакянц, а наступного дня її затримали в помешканні на вулиці Садовій. Український радянський поет Л. Вишеславський, котрий навчався на філологічному факультеті Київського державного університету і був студентом Наталії Юстівни, писав, що забрали її прямо з лекції³⁰⁸.

Почалися звинувачення, допити, знущання, тиск. Н. Мірза-Авакянц пригадали дворянське походження, матір-поміщицю, котра володіла 200 десятинами землі в Переяславському повіті³⁰⁹. Учену змушували визнати, що належить до націоналістичної контрреволюційної організації. 13 червня було пред'явлено звинувачення, що вона є активним членом антирадянської меншовицької організації для повалення радянської влади³¹⁰.

Уже 25 червня 1938 р. Н. Мірза-Авакянц потрапила до реєстру активних членів контрреволюційної націоналістично-терористичної організації. Її піддавали тортурам, мучили, били. Не маючи змоги терпіти нелюдські страждання, вчена визнала всі звинувачення на свою адресу і підписала протоколи допитів. Наталію Юстівну змусили записати в члени націоналістичної організації, членом якої вона начебто була з 1935 року, усіх, кого знала в Київському державному університеті, Інституті історії АН УРСР, наукових і освітніх закладах. Серед них були і

---

³⁰⁷ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... М. : Возвращение, 2000. С. 59.

³⁰⁸ Гусейнов Г. Господні Зерна. Художньо-документальний життєпис. У 8 кн. Кривий Ріг : «Вид-чий Дім», 2002. Кн. 6. С. 500.

³⁰⁹ ДА СБУ, спр. 50021, арк. 6.

³¹⁰ Там само, арк. 4.

керівники Київського університету – І. Давидов, М. Чупис, М. Кравчук і викладачі – покійна М. Крупенік, К. Штеппа, Н. Межберг, П. Лавров, Ф. Ястребова та інші. Чи не весь Інститут історії УРСР фігурував у свідченнях ученої: О. Оглоблін, М. Петровський, К. Гуслистий, Т. Скубицький, К. Гребенкін, М. Супруненко та інші. До націоналістичної організації вона включила також Н. Полонську-Василенко та П. Клименка.

У протоколі допиту було записано, що вищезазначені вчені вели дезорганізаційну роботу в Київському державному університеті, зривали робочі плани, а історики пропагували фашистські ідеї, обґрунтовували домагання Польщі й Німеччини до території України. Зі слів Н. Мірза-Авакянц, учені у своїх працях спиралися на концепцію історичного розвитку М. Грушевського, насамперед теорію «буржуазності української нації»³¹¹. Дослідниця визнала, що у друкованих роботах, на лекціях і семінарах пропагувала і пропагує буржуазно-націоналістичні, контрреволюційні і фашистські ідеї, що служить українському фашизму, обґрунтовувала расову теорію до українського народу й орієнтувалася на фашистську Німеччину.

Н. Мірза-Авакянц повідомила слідству, що почала займатися націоналістичною роботою після повернення з Москви, активно розвиваючи її в Києві і Полтаві. У Полтаві вона буцімто була тісно пов'язана з націоналістами в освіті А. Левицьким, В. Щепотьєвим, О. Воропаєм, В. Верховинцем, М. Рудинським, В. Щербаківським і націоналістами в кооперативній системі: Токаревським і Филиповичем. Указувала Наталія Юстівна і на співпрацю з деканом Полтавського інституту народної освіти І. Рибаківим, котрий був нібито старостою в полтавській автокефальній церкві, а В. Щепотьєв і Чаленко – одними з її керівників³¹². Потім свою антирадянську діяльність Наталія Юстівна продовжила в Харкові. Вона визнала, що та в Інституті народної освіти і на науково-дослідній кафедрі історії української культури націоналістами були: тодішній ректор інституту, а також мовознавці

---

³¹¹ ДА СБУ, спр. 50021, арк. 156.

³¹² Там само, арк. 40–41.

Попов, Синявський, Сулима, Білик. Особливо яскраво вираженим націоналістом був Д. Багалій, котрий «воспитывал в анти-советском духе новые кадры и допускал к печати только те, произведения своих сотрудников, которые отражали, враждебную советской власти, идеологию»³¹³. Крім того, націоналістами виявилися історики М. Яворський і М. Грушевський.

Н. Мірза-Авакянц, обмовляючи себе, визнала, що антирадянську діяльність продовжила у Луганську в педагогічному університеті. Навесні 1935 року за допомогою колишнього наркома освіти В. Затонського переїхала до Києва, де стала на шлях «організованої боротьби проти советского государства»³¹⁴. Очолити кафедру в Київському державному університеті, вона нібито заснувала українську націоналістичну організацію, яка пропагувала насильне повалення радянської влади в Україні і встановлення фашистського ладу. Методи роботи були різними – терористичні акти проти керівників СРСР, шпіонаж на користь Німеччини і Польщі, збройна боротьба. Ці звинувачення були наскільки сміхотворними і нереальними, що й годі собі уявити.

Урешті-решт Н. Мірза-Авакянц підписала протокол, в якому повідомила, що її «антисоветская деятельность заключалась в пропагандировании буржуазно-националистических антисоветских идей, в лекциях и практических занятиях со студентами и учителями, а также в написании ряда работ антисоветского националистического характера. Я пропагандировала надклассовость государственной власти в будущем «независимом украинском государстве», затушевывала эксплуататорскую суть христианства, бесклассовость в прошлом Украины и т. д. В беседах я подчеркивала различными путями и под различными предлогами якобы нынешнее колониальное положение Украины при советской государственности, ее бесправие, и угнетательскую роль Москвы – РСФСР»³¹⁵.

---

³¹³ ДА СБУ, спр. 50021, арк. 46.

³¹⁴ Там само, спр. 50021, арк. 49.

³¹⁵ Там само, арк. 42–43.

Абсурдність цих свідчень була зрозуміла навіть слідчим, адже у вигадану націоналістичну організацію потрапили люди, котрі ледве знали або не знали одне одного. Вірогідно, що своїми звинуваченнями Н. Мірза-Авакянц нашкодила багатьом ученим. Чекісти збирали будь-який компромат на потенційних ворогів і шкідників, яких уже планували заарештувати. Проте в показах Наталії Юстівни фігурувала частина науковців, які вже були заарештовані чи знищені (М. Крупенік, М. Кравчук, К. Штеппа, Т. Скубицький, К. Гребенкін, П. Клименко). Паралельно зі свідченнями Наталії Юстівни у показах інших раніше ув'язнених (М. Горбаня, П. Клименка та інших) визрівав компромат на неї саму.

Не витримуючи надлюдських знущань, учена підписалася під словами, в яких визнавала, що «мои, так называемые, «научные труды» не имеют ничего общего с наукой и преследуют только одну цель – служение делу контрреволюции, борьбы против советской власти. Это мое большое преступление, в котором я виновата»³¹⁶.

До слідства було притягнуто як свідка студента п'ятого курсу історичного факультету Київського державного університету Василя Непомнящого. Він повідомив, що «в своих лекциях студентам исторического факультета Мирза-Авакянц не проводила четкой линии в отношении конкретной классовой борьбы на Украине, затушевывая и смазывая противоречия между помещиками и крестьянской беднотой. Читая лекции студентам по истории Украины XVII–XVIII вв., Н. Ю. Мирза-Авакянц проводила линию на то, что Украина на протяжении всей своей истории не имела внутри себя классовой борьбы, что на Украине был единый украинский народ, совершенно независимый, который на протяжении своего существования вел борьбу против русского народа, пытающегося якобы закабалить Украину и весь украинский народ»³¹⁷.

---

³¹⁶ ДА СБУ, спр. 50021, арк. 65.

³¹⁷ Там само, арк. 294.

Слідчі провели кілька перехресних допитів підсудних. 27 серпня 1938 року відбувся допит Н. Мірза-Авакянц та К. Штеппи, а 8 вересня 1938 року – Н. Мірза-Авакянц та дочки академіка М. Грушевського Катерини, де були з'ясовані деталі діяльності буцімто націоналістичної організації в Києві на чолі з покійним академіком М. Грушевським. До її складу начебто належали К. Грушевська, В. Камінський, П. Клименко, А. Носов, О. Попов, К. Штеппа.

К. Штеппа пізніше пригадував, що «опір мій було, нарешті, зламано «конвеєром» з позбавленням сну і погрозами биття – погрозами, сумніватися в здійсненні яких у мене не було ані найменших підстав, а головне – «очною ставкою» з дочкою самого Грушевського і з моєю колегою по університету – проф. Мірза-Авакянц. К. Грушевська на очній ставці зі мною заявила, що я, дійсно, був співучасником очолюваної її покійним батьком контрреволюційної організації, яка готувала озброєне повстання для скидання радянської влади <...>. Мірза-Авакянц заявила також, що Наталія Крупеник (*помилка – треба Марія Крупеник – І. П.*), дружина наркома Любченко, розповідала, нібито, їй особисто про те, що я давно є учасником підпільної націоналістичної організації, яку одночасно очолювали Грушевський і Любченко. Я прекрасно зрозумів, чим були викликані такі свідчення, але, в той же час, для мене стало ясно, що подальший мій опір даремний, оскільки слідство має в своєму розпорядженні все потрібне для звинувачення, в усякому разі, для моєї ліквідації. І я визнав себе винним в участі в підготовці на Україні озброєного повстання проти радянської влади»³¹⁸.

Такі факти дають підстави припустити, що Н. Мірза-Авакянц змушували дискредитувати школу академіка М. Грушевського, приписуючи причетність до міфічної націоналістичної організації вчених-суспільствознавців, яка не поділяла більшовицької ідеології. Однак фактів про її існування, окрім свідчень замордованих учених, не було. Різні за соціальним походженням, на-

---

³¹⁸ Штеппа К. Ф. «Ежовщина». *XX век. История одной семьи*; Ин-т полит. и воен. анализа, Центр по изучению Рус. зарубежья. М.: РУСАКИ, 2003. С. 73.

ціональним складом, науковими поглядами, заарештовані дослідники навряд чи підходили у спільники на великий і гучний показовий процес. Тому у грудні 1938 року справу Н. Мірза-Авакянц об'єднали в одну зі справами істориків П. Клименка і В. Камінського. Матеріали слідства вражають очевидною недбалістю побудови звинувачень. Крім випадкових контактів, цих людей нічого не поєднувало, однак слідчі спробували нав'язати вченим спільництво у міфічній контрреволюційній організації. У результаті кожного засудили не за індивідуальний злочин, а фактично за наукову біографію.

У січні 1939 року Н. Мірза-Авакянц висунули останнє звинувачення в націоналістичній діяльності з метою організації терору проти керівників ВКП(б) і радянського уряду (ст. 54-8 і 54-11 КК УРСР)³¹⁹. Замордована, деморалізована, вона визнала себе винною і 16 березня 1939 року була засуджена закритим військовим трибуналом Київського особливого військового округу на 10 років виправно-трудова таборів з поразкою в політичних правах на 5 років із конфіскацією всього особистого майна³²⁰.

З усіх засуджених у справі Н. Мірза-Авакянц покарали найтяжче, адже П. Клименко отримав 6 років, В. Камінський – 3 роки, К. Грушевська – 8 років виправно-трудова таборів.

Подальша доля Наталії Юстівни невідома. Точна дата її смерті, місце поховання встановити досі не вдалося. Ця ж інформація відсутня і в її архівно-кримінальній справі в ДА СБУ.

Колега вченої Н. Полонська-Василенко і сучасний український історик С. Водотика зазначають, що вона загинула в сибірських концтаборах³²¹. Цієї думки дотримується й І. Дивний³²². Літературознавець, журналіст, громадська діячка в еміграції Л. Дра-

---

³¹⁹ ДА СБУ, спр. 50021, арк. 343.

³²⁰ Там само, арк. 362.

³²¹ Водотика С. Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авакянц. *150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті* : Матеріали республіканської науково-практичної конференції, м. Київ, 20–21 жовтня 1992 р. К., 1993. С. 137.

³²² Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887–1955). *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. Збірник праць молодих учених та аспірантів. К., 1996. Вип. I. С. 378.

жевська (1910–2006) вважала, що Наталія Юстівна була заслана до концтабору³²³. Полтавський історик О. Супруненко пише, що вчена була розстріляна в жовтні 1939 року у Лук'янівській в'язниці Києва³²⁴. Справді, у справі Н. Мірза-Авакянц у ДА СБУ є її лист до Верховного прокурора СРСР, написаний у Лук'янівській в'язниці та датований 21 жовтня 1939 року. У ньому вона просила переглянути вирок і побіжно описала хід слідства і своє життя після арешту. За свідченням Наталії Юстівни, розслідування велося незаконними й антигуманними методами, з фальсифікацією та дописами до протоколів, а слідчі (Калюжний і Павличев) усіляко знущалися, зробили з неї інваліда.

Слідчій Леонід Павличев у справі Наталії Мірза-Авакянц

---

³²³ Дражевська Л. Українські жінки в науці. *Наше життя*. 1964. № 3-4. С. 18.

³²⁴ Супруненко О. Доля історика. *Козацькі старожитності Полтавщини* : Зб. наук. пр. Полтава, 1994. Вип. 2. С. 80.

Лук'янівська в'язниця в Києві

Вищезгадуваний Ю. Юркевич залишив деякі важливі подробиці про перебування Н. Мірза-Авакянц у в'язниці: «З нею в камері сиділа одна моя київська знайома, яку навесні 1939 років звільнили. Будучи того року у відпустці в матері в Києві, я зустрів цю жінку, і вона розповіла, що Наталію Юстівну сильно били, як, втім, і всіх у той період. Вона говорила, що слідчі так і по коридорах ходили, не випускаючи з рук сплєтених з електропроводів нагайок. Але, з її розповіді, Наталія Юстівна не втрапила ні бадьорості, ні гумору, хоча майже осліпнула від тортур. Більше я не чув про цього милого, доброго і веселого нашого з мамою друга. Ми її дуже любили»³²⁵.

У позові є низка фактів. 31 липня і 4 вересня 1939 року Н. Мірза-Авакянц зверталася з касаційними скаргами до Військової колегії Київського особливого військового округу, але відповіді не отримала. Якщо ці дані правильні, то на початок 1940 року Наталія Юстівна була ще живою і перебувала в Лук'янівській в'язниці. Це підтверджувалося і свідченнями її дочки Мірри, до якої доходили звістки, що мати 1940 року направила до Генеральної прокуратури СРСР додатковий лист щодо перегляду її

---

³²⁵ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... М. : Возвращение, 2000. С. 59.

справи. Подальші відомості про долю вченої невідомі. Достеменно знаємо одне: часу своєї реабілітації – 24 січня 1959 року – вона не дочекалася. У довідці про реабілітацію було записано: «Отбывая наказание, умерла»³²⁶. Співробітників НКВС УРСР Калюжного і Павличева засудили за застосування незаконних методів слідства і фальсифікацію карних справ.

Із нещодавно розсекречених архівних документів Служби безпеки України стало відомо: у липні 1940 року капітана державної безпеки, заступника начальника УНКВС в Київській області Леоніда Михайловича Павличева було притягнуто до відповідальності за перевищення повноважень під час проведення розслідувань, зокрема за застосування фізичного впливу на заарештованих під час допитів. Після виявлення численних фактів застосування тортур до заарештованих, що часом призводило до їх смерті, Л. Павличева з огляду на його позитивну характеристику було переведено на неоперативну роботу з використанням по лінії «ГУШОСДОРа» – Головного управління шосейних доріг³²⁷. Тож можемо лише припустити, як жорстоко він ставився до Н. Мірза-Авак'янц під час слідства, вибиваючи з неї потрібні свідчення і змушуючи підписувати протоколи допитів із визнанням вини.

Д. Соловей, глибоко сумуючи з приводу смерті Наталії Юстівни, зазначив: «По арешті й загині М. Слабченка, що після навмисне роздутого процесу СБУ в 1930 р. зник, наче в воду канув; по смерті Дм. Багалія в 1932 р.; по вивозі з України в 1930 р. Михайла Грушевського і мученичої його смерті в 1934 р. – загибель Наталії Юстівни Мірза-Авак'янц була черговою великою втратою української історичної науки на рідних землях»³²⁸.

---

³²⁶ ДА СБУ, спр. 50021, арк. 364.

³²⁷ ДА СБУ, ф. 12, спр. 3186, Т. 4, арк. 10. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/15723/>

³²⁸ Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921. Полтава : «Криниця», 1994. С. 128.

З німецьких документів часів окупації відомо, що чоловік Наталії Юстівни А. Браташевський у роки Другої світової війни мешкав у Києві³²⁹. Там він був страчений нацистами.

Отже, «Київський період» був останнім етапом життя і наукової діяльності Н. Мірза-Авакянц. Товаришуючи з представниками так званих «буржуазних націоналістів» (П. Любченком, В. Затонським, М. Крупеник), які підтримували і допомагали Наталії Юстівні, вона потрапила під підозру в нелояльності до радянської влади. Їй пригадали і дворянське походження, і родичів, які працювали в національних урядах 1917–1921 років, деякі з них емігрували і проживали за кордоном, а також прихильність до традицій української національної школи. Н. Мірза-Авакянц потрапила в коло неблагонадійних істориків, хоча ніколи не виступала проти радянської влади, а її праці з методологічної точки зору загалом вкладалися в марксистсько-ленінську ідеологію. Хоча, імовірно, Наталія Юстівна розуміла це вчення по-своєму.

---

³²⁹ ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 19, арк. 47 зв.

Колишній студент Н. Мірза-Авакянц Леонід Вишеславський, який став відомим українським радянським поетом, присвятив їй вірш:

*Памяти профессора
Киевского университета
Мирза-Авакянц*

Все сковано стужею тридцать седьмого,
с Днепра не струится рассвет;
от страха не может и вымолвить слова
столичный университет.
Лишь старая женщина, мудрый историк
о времени давнем опять
читает, и правда словам ее вторит,
о коей не велено знать.
Читает о днях Переяславской Рады,
от нас не скрывая ничуть,
что многие были с Богом не рады
на верность Москве присягнуть...
А в эти часы, завывая от злобы,
равня с землей этажи,
на город свои наметает сугробы
история, полная лжи³³⁰.

---

³³⁰ Вышеславский Л. Избранное: стихотворения, проза ; Л. Вышеславский; сост. И. Вышеславская; предисл. П. Осадчука. К. : Этнос, 2008. С. 39.

РОЗДІЛ 6. Нащадки

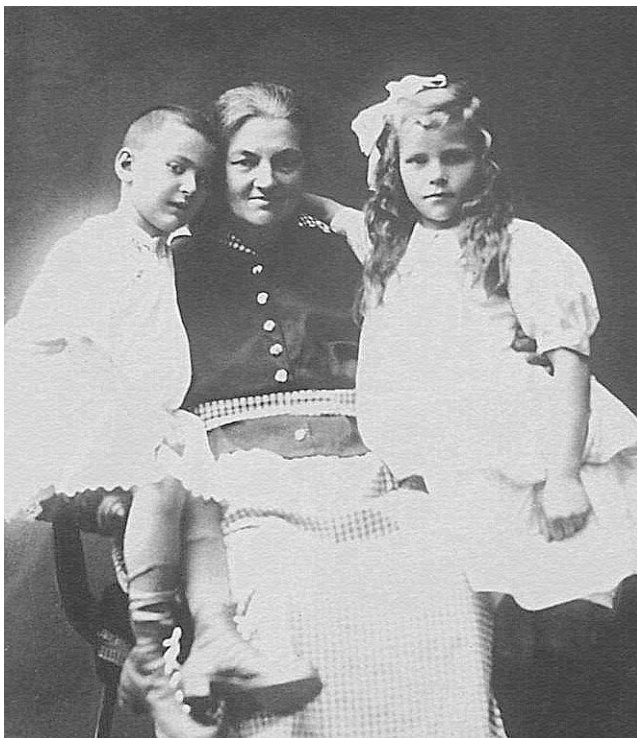
6.1. Мірра Мірза-Авакян

Мірра Мірза-Авакян народилася 3 липня 1916 року в родині Наталії Юстівни Мірза-Авакянц і Леона Григоровича Мірза-Авакянца у маєтку Хоцьки Переяславського повіту Полтавської губернії, яке належало її бабусі Олександрі Петрівні Дворянській. Шлюб її батьків розпався незадовго до її появи на світ.

До 1921 року Мірра жила, виховувалася й отримувала домашню освіту в Хоцьках.

Мірра Мірза-Авакян. Приблизно 1919 рік

*Олександра Дворянська з онучками Міррою (зліва)³³¹
і Лялею, дочкою її молодшого сина Павла (названої
на честь бабусі Олесандрою)*

У 1921 році маєток із садибою і садом було націоналізовано. Сім'я вимушено переїхала в Золотоношу. Шестирічною Мірра пішла у 3 клас міської загальноосвітньої школи.

Протягом 1918–1924 років Мірра мешкала в Полтаві разом із матір'ю та бабусею Олесандрою Петрівною.

---

³³¹ Мірра пострижена, бо незадовго до цього вночі у вікно влетів летючий кажан і заплутався у волоссі дівчинки. Довелося її вистригати, а потім все волосся зістригли під нуль. Ось чому тут Мірра виглядає, як хлопчик.

Мірра Мірза-Авакян. 1926 рік, м. Золотоноша

У 1924 році Наталія Юстівна перевезла дочку з Полтави до Харкова. Там Мірра закінчила середню школу, а 1933 року вступила до Харківського державного університету на факультет мови та літератури.

У 1934 році дівчина вийшла заміж за студента-фізика Харківського державного університету, комсомольського ватажка Іллю Мойсейовича Любарського. У родині його ласкаво називали Люся. Через рік Мірриного чоловіка заарештували за звинуваченням у «недонесенні» на близького товариша Лева Копелева (1912–1997) (згодом відомого критика, літературознавця, дисидента і правозахисника).

Мірра пригадувала, що в Москві відбулася доволі цікава історія. Л. Копелев вихвалявся серед товаришів тим, що мав револьвер, який дав Іллі. В їхньому оточенні хтось виявився зрадником і доніс. Іллю було заарештовано і засуджено до п'яти років табору. Лев залишився на свободі, хоча револьвер належав йому.

*Ілля Любарський (зліва), Мірра Мірза-Авакян,
Григорій Любарський (рідний брат Іллі)*

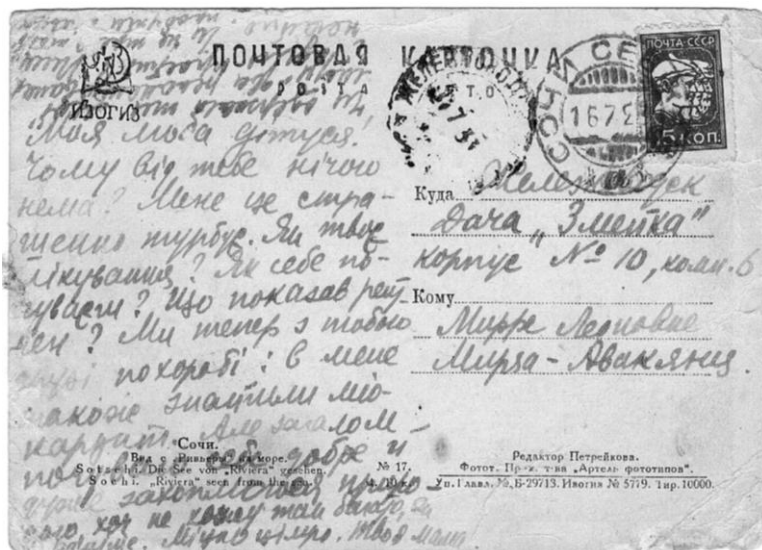
У 1936 році Мірра перевелася до Московського державного педагогічного інституту. У Москві вона робила все можливе, домагаючись перегляду справи свого чоловіка Іллі Любарського.

Мірра регулярно ходила до стін в'язниці, носила передачі чоловікові. Їх брали, а натомість віддавали закривавлену білизну після допитів. Поступово білизну почали повертати без плям крові (це означало, що Ілля знайшов спосіб захистити себе).

Тим часом його батько Мойсей Львович Любарський, відомий у Харкові адвокат, вигадав план порятунку сина. Міррі треба було подружитися з секретаркою прокурора СРСР А. Ви-

шинського і вивідати в неї, коли він виїжджає з водієм. Адже просто передавати петицію через когось було безглуздо. І ось цей день настав: Мірра лягла на дорогу перед машиною А. Вишинського. Машина змушена була зупинитися, Мірра кинулася до вікна і зуміла передати грізному прокурові свою петицію, грамотно складену свекром. Це допомогло, але не відразу. У 1941 році І. Любарського було звільнено з ув'язнення. Він навіть не став чекати транспорту, щоб добратися до вокзалу, а пішов пішки 10 км по морозу. Ось так Мірра разом з батьком Іллі витягла його з пекла.

Н. Мірза-Авакян, мешкала окремо від доньки в Харкові. Наталія Юстівна хворіла і потребувала лікування та реабілітації, іноді лікувалася і відпочивала на Кавказьких Мінеральних Водах. Вона постійно листувалася з Міррою, підбадьорювала і підтримувала її, намагаючись розрадити хоча б словом.

**Листівка Н. Мірза-Авакянц до дочки Мірри з м. Железноводськ (Кавказькі Мінеральні Води).
Приблизно 1934 рік**

Черговим ударом для Мірри був арешт матері в 1938 році за звинуваченням в участі в терористичній організації національного спрямування. У 22 роки вона одночасно стала дружиною «ворога народу» і дочкою «ворога народу». Мірра влаштувалася на нічну зміну на фабрику іграшок, щоб мати гроші на продуктові посилки чоловікові в табір і матері до в'язниці. Незабаром посилки Наталії Юстівні стали повертатися назад з формулюванням: «об'єкт не числиться». Тільки в 1959 році справу за обвинуваченням Н. Мірза-Авакянц було переглянуто і «припинено за відсутністю складу злочину» Військової Колегією Верховного Суду СРСР, її було реабілітовано посмертно.

У 1940 році, незважаючи на жорстокий тиск обставин, Мірра з відзнакою закінчила Московський державний педагогічний інститут і отримала кваліфікацію викладача російської мови і літератури.

Після звільнення І. Любарського подружжя якийсь час прожило в Коломні Московської області, де Мірра працювала в місцевому учительському інституті протягом 1940–1941 років. З початком війни всіх жителів міста і працівників Коломенського машинобудівного заводу, де працював Ілля, було евакуйовано на північ країни, у місто Кіров.

У роки війни Мірра викладала літературу в жіночій середній школі № 10, а потім у Кіровському обласному педагогічному інституті. Часто вона їздила з лекціями в далекі північні села. І. Любарський продовжував працювати на оборонному заводі, як і всі в ці роки, по 14 годин на зміну.

Наприкінці війни родина Мірри Мірза-Авакян та Іллі Любарського розпалася. Вони вирішили роз'їхатися: Ілля до Харкова до рідних, Мірра – до Ленінграда для навчання в аспірантурі.

Наприкінці 1944 року Мірра Леонівна вступила до аспірантури в Ленінградський державний педагогічний інститут ім. О. І. Герцена. Близькуче закінчила її в 1947 році, захистивши кандидатську дисертацію на тему: «Блок як критик і публіцист» (науковий керівник професор В. А. Десницький).

На початку 1947 року Мірра вийшла заміж за полковника морської служби В. П. Щедренка.

Мірра Леонівна Мірза-Авакян. 1949 рік. Владивосток

У зв'язку з направленням чоловіка на службу на Далекий Схід, вона влаштувалася на роботу старшим викладачем на кафедрі літератури у Владивостоцький державний педагогічний інститут.

У 1949 році у подружжя народилася дочка Ляля. Наприкінці 1950 року Мірра Леонівна отримала вчене звання доцента кафедри літератури.

Мірна Леонівна Мірза-Авакян. Ленінград. 1950 рік

У 1951 році Мірна Леонівна звільнилася з Владивостоцького педагогічного інституту за сімейними обставинами (у зв'язку з важким станом здоров'я дочки) і переїхала з сім'єю до Ленінграда.

З січня 1952 по серпень 1956 року вона працювала доцентом, а потім деканом бібліотечного факультету Ленінградської Вищої школи профруху.

У 1956 році Мірру Леонівну знайшов її батько Леон Григорович Мірза-Авакян, котрий жив з другою родиною в Вірменії. Він переконав дочку переїхати жити ближче до нього, у Вірменію.

Мірра Мірза-Авакян із батьком Леоном Григоровичем Мірза-Авакяном. 1956 рік

На той час стосунки Мірри з чоловіком остаточно зіпсувалися. Розлучившись із В. Щедренком, вона перебралася до Вірменії, де почала працювати викладачем в Єреванському державному російському педагогічному інституті (у 1962 році його перейменовано на Єреванський державний педагогічний інститут російської та іноземних мов ім. В. Я. Брюсова). У цьому виші Мірра Леонівна пройшла шлях від доцента до завідувача кафедри російської літератури й обіймала цю посаду з 1964 по 1975 роки, активно займалася науковою й дослідницькою роботою.

Мірра Мірза-Авакян. 1956 рік

Належачи до лєнінградської літературознавчої школи, у Вірменії вона зберігала наукові і дружні зв'язки з багатьма російськими колегами. Як талановитий організатор М. Мірза-Авакян залучала до співпраці з кафедрою Єреванського педагогічного інституту вчених зі світовими іменами, як-от Б. Берков, К. Муратова, Д. Максимов, Д. Лихачов, В. Орлов, К. Азадовський у рамках «Брюсовських читань», одним із творців яких вона була.

*Леон Григорович Мірза-Авакянц – батько Мірри.
1960 рік, м. Єреван*

*Мірра Мірза-Авакян зі зведеним братом Гогою
(Григорієм Леоновичем) Мірза-Авакяном. 1957 рік*

У 1975 році Мірра Леонівна захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук з теми «З історії поезії російського модернізму 90-900-х років (питання становлення поетичних шкіл)».

М. Мірза-Авакян закінчила викладацьку діяльність в Єреванському державному педагогічному інституті російської та іноземних мов ім. В. Я. Брюсова на посаді професора кафедри російської літератури в серпні 1978 року.

У вересні 1978 року вона переїхала до Риги (Латвія), де на той час проживала її дочка Ляля з чоловіком Михайлом Зіновійовичем Виноградом. Протягом 1978–1980 років Мірра Леонівна викладала російську літературу на філологічному факультеті Латвійського державного університету в Ризі.

У 1980 році М. Мірза-Авакян запропонували посаду професора кафедри радянської літератури Іванівського державного університету. Вона прийняла цю пропозицію і пропрацювала на цій кафедрі до 1984 року.

Мірра Леонівна Мірза-Авакян

За свою довголітню й бездоганну трудову діяльність Міррі Леонівні неодноразово висловлювали подяку, нагороджували почесними грамотами, а 1984 року вона була удостоєна медалі «Ветеран праці» – за багаторічну сумлінну працю.

Восени 1984 року М. Мірза-Авакян переїхала на постійне проживання до Риги, остаточно об'єднавшись з сім'єю дочки. Тут вона написала кілька книг спогадів, прагнучи відновити дух

епохи, очевидцем якої була. Одна із них, автобіографічна повість, яку Мірра Леонівна назвала «ХЛЕБ И КАМЕНЬ – история одной семьи», – це книга пам'яті, хроніка для наступних поколінь читачів. У передмові авторка зауважувала: «...Я не писатель, а лишь живой свидетель времени. Наверное, писатель лучше меня осветил бы мой жизненный опыт и образы людей, воспитавших меня. Но я, а не он, была свидетелем многих событий на моем пути, а не его, встретились эти замечательные люди. И я чувствую потребность, даже долг, рассказать о том, пока я не ушла из жизни и моя память сохраняет их живые голоса. С надеждой, что мне удастся воскресить прошлое и рассказать о моей матери, передавшей мне свой символ веры, я и приступаю к этим запискам...»³³².

У 2017 році дочка М. Мірза-Авакян Сусанна опублікувала першу частину спогадів³³³.

13 жовтня 1993 року в Ризі Мірра Леонівна пішла з життя, залишивши після себе добру пам'ять, наукові праці та багатьох урядових учнів.

Син Н. Мірза-Авакянц Ігор Браташевський після арешту матері мешкав у Києві з батьком. У період нацистської окупації його було вивезено до Німеччини. Після війни Ігор повернувся і проживав у Москві.

Після війни Мірра тривалий час розшукувала брата і лише 1975 року знайшла його у Москві. Він мешкав у гуртожитку, працював робітником на заводі, виховував дочку. М. Мірза-Авакян віддала йому всі гроші, одержані від держави після реабілітації матері.

---

³³² Мирра Леоновна Мирза-Авакян. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D1%80%D0%B7%D0%B0%D0%90%D0%B2%D0%B0%D0%BA%D1%8F%D0%BD,_%D0%9C%D0%B8%D1%80%D1%80%D0%B0_%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0

³³³ Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. 211 с.

І. Браташевський приїздив до Мірри в гості до Єревана, їхні стосунки були напружені. Помер наприкінці 1980-х років.

*Ляля Мірза-Авакян та її дядько Ігор Браташевський.
Єреван. 1975 рік*

*Ляля Мірза-Авакян та її дядько Ігор Браташевський.
Єреван. 1975 рік*

6.2. Сусанна Мірза-Авакян

Ляля Мірза-Авакян (у 1993 році змінила ім'я в паспорті на Сусанна) побачила світ 27 червня 1949 року в місті Владивосток Приморського краю в Росії. Її мати, Мірра Леонівна Мірза-Авакян, працювала на кафедрі філології та російської мови Державного Далекосхідного університету. Батько, Володимир Петрович Щедренюк, – полковник Тихоокеанського військово-морського флоту. У 1951 році сім'я переїхала до Ленінграда (нині – Санкт-Петербург).

У 1955 році після розлучення Мірра з Лялею перебралися до Єревана – ближче до родини Леона Мірза-Авакянця. Упродовж 1956–1966 років дівчина навчалася в Єреванській середній школі, а також із 1959 року відвідувала студію Г. Казаряна в художній школі. Здобувши середню освіту, вона вступила на факультет живопису Єреванської державної художньої академії. У 1972 році отримала диплом із відзнакою.

Протягом 1972–1974 років Сусанна викладала малювання в школах Єревана, брала участь у республіканських та всесоюзних виставках. У творчому доробку художниці фахівці визнали найбільш вдалим портрети сучасників.

У 1975 році Сусанна вийшла заміж за Михайла Винограда і переїхала до Риги, Латвія. З червня 1975 року вона брала участь у етнографічних експедиціях селами Вірменії та виконала понад 100 ілюстрацій до атласу з історії вірменського костюма згідно з договором Інституту археології та етнографії.

*Сусанна Мірза-Авакян та її чоловік Михайло Виноград
у день одруження. 1975 рік. Рига, Латвія*

У Ризі подружжя виконувало замовлення Міністерства освіти щодо розписуванню стін навчальних закладів та створювало галереї портретів історичних особистостей – учених, письменників і художників.

У 1980–1990-ті роки окремі роботи Сусанни Мірза-Авакян були представлені на художніх виставках у Латвії, Росії та Німеччині.

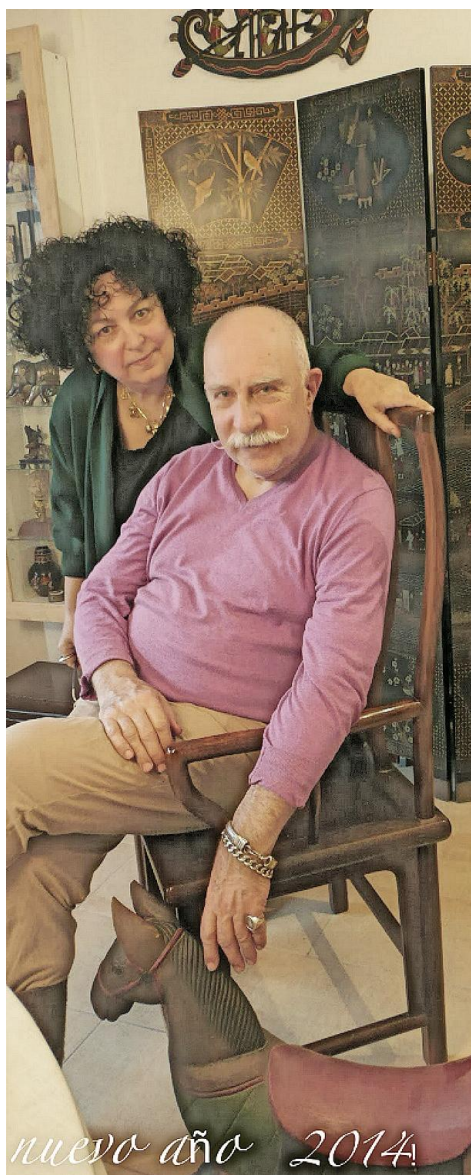
У 1994 году Сусанна заснувала в Ризі художню галерею прикладного орієнтального мистецтва «Galeria Sussi», колекцію якого вона збрала, мандруючи країнами Близького і Далекого Сходу – Єгиптом, Туреччиною, Індонезією, Китаєм, Непалом. Особливо вразила поїздка в Марокко, звідки родина привезла багато старовинних, срібних прикрас. Ця країна стала першою, де Сусанна і Михайло відкрили свою галерею. Сусанна була там арт-директором і дизайнером.

У 2002 році Сусанна з чоловіком переїхали на постійне місце проживання в Каталонію (Іспанія). У 2003 році подружжя відкрило художню галерею орієнтального мистецтва «Sussi» в приморському місті Салоу (Таррагона).

Нині Сусанна Мірза-Авакян з чоловіком Михайлом Виноградом живуть у місті Ель-Понт де Арментера (El Pont de Armentera) (Іспанія) і працюють у віртуальній галереї «Sussi Gallery».

Сусанна Мірза-Авакян. Сучасне фото

Сусанна Мірза-Авакян та її чоловік Михайло Виноград

Сусанна Мірза-Авакян. Сучасне фото

ВИСНОВКИ

Життєвий і науковий шлях Наталії Юстівни Мірза-Авакянц видаються досить типовими для українських учених 20–30-х років ХХ ст. Стрімкий злет наукової активності жінки-історика, який збігся з піднесенням самої історичної науки в Україні 1920-х років, перервався з утвердженням радянської ідеології. Упродовж тривалого часу ім'я Н. Мірза-Авакянц було викреслене з офіційного дискурсу, незважаючи на те, що сама вона перебувала біля джерел становлення радянської історичної науки.

Наталія Юстівна мала шляхетне (козацьке) походження, зростала в сім'ї свідомих українців – представників старовинних козацьких родів Лівіцьких, Дворянських, Дорошкевичів. Національну свідомість майбутньої вченої формувало її найближче оточення – родина, друзі, які вирізнялися патріотизмом та активною громадською позицією.

У біографії історика Н. Мірза-Авакянц логічно простежуються три періоди, пов'язані з місцями її життя й діяльності. У Москві Наталія Юстівна навчалася, написала перші наукові розвідки, познайомила з відомими вченими. У Києві вона розпочала свою наукову кар'єру, працювала вчителем, методистом, лектором, науковцем; у Полтаві – була серед засновників Полтавського учительського інституту, Центрального пролетарського музею Полтавщини, Полтавського агрокооперативного технікуму; у Харкові відбувся найвищий розквіт наукової біографії вченої, вона захистила кандидатську дисертацію, увійшла в товариство відомих учених, багато публікувалася, уперше відчула на собі переслідування радянської влади. «Луганський період» був коротким і викликаним радше бажанням виїхати з Харкова, де розпочалася хвиля арештів учених. Там Н. Мірза-Авакянц займалася переважно викладацькою діяльністю. Потім, переїхавши до Києва, вона продовжила будувати успішну кар'єру, ставши завідувачкою кафедри в Київському державному університеті.

Участь у діяльності політичних партій, навчання в гімназії, на педагогічних курсах у Москві сформувало й загартувало май-

бутню дослідницю. У цей період викристалізувалося коло її наукових інтересів.

Н. Мірза-Авакянц належала до соціально-економічного напрямку в українській історіографії 1920–1930-х років. У центрі її уваги були проблеми історії Гетьманщини (судочинство, побут старшини, становище жінки) і селянські рухи на Лівобережжі на початку ХХ ст. Студіям ученої притаманні ретельне опрацювання джерел, насамперед архівних, введення в науковий обіг і узагальнення великої кількості нових фактів, комплексний аналіз, чітка структура і логічність викладу. Н. Мірза-Авакянц опрацювала методику історико-краєзнавчих студій. В її наукових розвідках виразно помітне прагнення об'єктивно оцінити історичні події.

Знаковою подією в житті Наталії Юстівни було знайомство з академіком Д. Багалієм, котрий став науковим керівником її кандидатської дисертації. Робота на науково-дослідній кафедрі історії української культури в Харкові сприяла тому, що Н. Мірза-Авакянц увійшла в товариство відомих учених 20–30-х років ХХ ст. У «Харківський період» вона написала більшість наукових та науково-методичних праць. Однак саме в Харкові почалося переслідування вченої радянською владою як неблагонадійної.

Думки, ідеї, наукові праці Н. Мірза-Авакянц не втратили актуальності і сьогодні. Вона є авторкою низки статей, підручників з історії України. Н. Мірза-Авакянц належить до когорти вчених-істориків, які займалися розробкою проблем методики викладання історичних дисциплін у середній школі.

На своїх лекціях і семінарах Наталія Юстівна використовувала додатковий матеріал (схеми, уривки з літописів, карти, хронологічні таблиці, екскурсії, фольклорні матеріали, літературні твори, бесіди, дискусії), справедливо вважаючи, що викладацького слова замало. Методичні праці Н. Мірза-Авакянц відобразили особливості складних суспільних процесів 20–30-х років ХХ ст., але в них учена намагалася уникати пролеткультівських тенденцій і зберегти кращі традиції української національної школи.

Привертає увагу її підручник «Історія України в зв'язку з історією Західної Європи», що відповідає сучасним уявленням про зміст історичної освіти. Вчена була серед тих дослідників, котрі органічно вписали історію України в європейський контекст.

Дослідників, викладачів, учених, подвижників науки рівня Н. Мірза-Авакянц і сьогодні бракує. Вона була талановитим, органічним істориком, блискучим фахівцем і природженим оратором-лектором (на цьому наголошували всі, хто її знав). Проведені Наталією Юстівною заняття, глибокі за змістом і цікаві за формою, мали неабиякий успіх. У викладанні вона керувалася принципами наочності та документальної оснащеності, прагнула відтворити клімат доби (побут, мораль, цінності, мистецтво).

Донька вченої Мірри Мірза-Авакян була свідком переслідувань матері. Вона завжди захищала Наталію Юстівну, боролася з несправедливими звинуваченнями на її адресу. Великим потрясінням стала для Мірри Леонівни звістка про арешт матері і її перебування в Лук'янівській в'язниці в Києві.

Дочка Н. Мірза-Авакянц поневірялася, працювала в багатьох містах СРСР, зробила успішну кар'єру і стала відомою вченою в галузі російської літератури.

Син Наталії Юстівни Ігор, переживши підлітком жахіття Другої світової війни, мешкав у Москві, де й помер наприкінці 1980-х років.

Єдина дочка Мірри Мірза-Авакян Сусанна (перше ім'я – Ляля) обрала творчу професію і стала художницею. Вона пам'ятає біографію представників своєї родини і свято зберігає про них пам'ять та сімейний архів.

Підсумовуючи, слід зауважити: сьогодні доводиться шкодувати, що подвижницька науково-організаційна і викладацька діяльність талановитого історика Наталії Юстівни Мірза-Авакянц припала на часи тоталітарної радянської системи, яка знищила видатну дослідницю в розквіті інтелектуальних і творчих сил.

ДОДАТКИ

*Бібліографія основних праць Наталії Мірза-Авак'янц*³³⁴

1914

1. Рец.: Зубковский В. Галиция. Краткий обзор географии, этнографии, истории и экономической жизни страны. *Украинская жизнь*. 1914. № 1. С. 93-94.
2. Рец.: Бурчак Л. Галиция. Ее прошлое и настоящее. *Украинская жизнь*. 1914. № 11-12. С. 104-105.
3. Рец.: Дружковский Вс. Современная Галиция. *Украинская жизнь*. 1914. № 11-12. С. 105-107.

1915

4. Рец.: Белгородский А.В. Галиция – исконное достояние России. *Украинская жизнь*. 1915. № 1. С. 91-93.
5. Рец.: Куснищский Л. Червонная Русь (Галиция). *Украинская жизнь*. 1915. № 1. С. 94-96.
6. Рец.: Лагов Н. Галичина, ее история, природа, население, богатства и достопримечательности. *Украинская жизнь*. 1915. № 1. С. 87-91.
7. Рец.: Вознесенский С. Русская литература о славянстве. *Украинская жизнь*. 1915. № 1. С. 98-100.
8. Судьба галицких украинцев в освещении русских журналов. *Украинская жизнь*. 1915. № 2. С. 44-52; № 5-6. С. 65-75.
9. Рец.: Багалея Д.И. Русская история, т. 1 Княжеская Русь (до Иоанна III). *Украинская жизнь*. 1915. № 2. С. 98-99.
10. Рец.: Погодин А.Л., проф. Зарубежная Русь. *Украинская жизнь*. 1915. № 3-4. С. 170-173.
11. Рец.: Уланов. Галиция в ее прошлом и настоящем; Ею же. Галиция. *Украинская жизнь*. 1915. № 5-6. С. 124-127.

---

³³⁴ Використано: Білокінь С. І. Біо-бібліографія істориків Києва. Мірза-Авак'янц Наталія. *Сторінки історії кийвського міського транспорту*. К., 1985. 8 с.

12. Яринович Ан. Галичина в ее прошлом и настоящем. (Очерк истории национальной жизни русин в Австро-Венгрии) Галиция. *Украинская жизнь*. 1915. № 7. С. 101-103.

13. Случайные заметки. По поводу книги Д. Вергуна «Что такое Галиция?». *Украинская жизнь*. 1915. № 7. С. 67-73.

14. Рец.: Лысогорский И.А. Галицкая Русь (История Галиции с древнейших времен до наших дней). *Украинская жизнь*. 1915. № 8-9. С. 145-149.

15. Рец.: Тураева-Церетели Е.Ф. и де-Витте Е.И. Галицкая Русь в ее прошлом и настоящем. *Украинская жизнь*. 1915. № 10. С. 112-114.

16. В украинской деревне. (Письмо из Полтавской губ.). *Украинская жизнь*. 1915. № 10. С. 35-42.

17. Рец.: Вознесенский С. Славянство в русской журналистике 1896-1914 гг. (Указатель статей). *Украинская жизнь*. 1915. № 10. С. 114-116.

18. Рец.: Муринов И. История Галиции. Прошлое и настоящее Галицкого княжества. *Украинская жизнь*. 1915. № 11-12. С. 107.

1916

19. Из практики обращения униатов. *Украинская жизнь*. 1916. № 1. С. 49-67.

20. Москвофильская утопия и объективная действительность. *Украинская жизнь*. 1916. № 2. С. 50-79.

21. Побутовий елемент в історії. *Нова школа*. Полтава, 1916. № 9-10.

22. Рец.: Отечество. Сборники национальной литературы России, т. 1 ; под ред. проф. Н. Бодуэн де Куртенэ, проф. Гредескула, Б. Гуревича, кн. П. Долгорукого, проф. В. Сперанского. *Украинская жизнь*. 1916. № 4-5. С. 136-144.

23. Рец.: Різниченко В. Проект українського університету в Батурині. *Украинская жизнь*. 1916. № 6. С. 83-85.

1917

24. Мірза-Авакянц Н. Поетичний елемент при навчанні історії. *Вільна українська школа*. 1917. № 3-4. С. 140-149.

1918

25. Твори Т. Г. Шевченка як матеріал при навчанні історії України. *Вільна українська школа*. 1918. № 7. С. 122-130.

26. З бесід по методиці історії з учителями початкової школи. *Вільна українська школа*. 1918-1919; Жовтень. 1918. № 3. С. 149-166.

27. Історичні екскурсії. *Вільна українська школа*. 1918-1919. Кн. III.

1919

28. З побуту української старшини кінця XVII віку. *Записки Українського наукового товариства дослідників старовини й мистецтва на Полтавщині*. Полтава, 1919. Вип. I. С. 17-60 (Репринтне перевидання у: *Козацькі старожитності Полтавщини* : Збірник наукових праць. Полтава, 1994. Вип. 2. С. 33-76).

1920

29. Українська жінка в XVI-XVII ст. Додаток до актового матеріалу. Полтава, 1920. 92 с.

1922

30. Читанка з історії України. X., 1922. – Ч. I., вип. I : Доба староруська. 218 с.

1924

31. Із історії українського селянства. *Знання*. X., 1924. – № 8. С. 6-9.

32. На кресах. *Червоні квіти*. 1924. Ч. 10. С. 3-19.

33. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. *Червоний шлях*. 1924. № 7. С. 143-158; № 8-9. С. 144-165; № 10. С. 105-129.

34. Рец.: «Україна». Науковий трьохмісячник українознавства під редакцією акад. М. Грушевського. Кн. 1-2, 1924 р. Держвид. України. К., 1924, ст. 206, ц. 2 крб. *Червоний шлях*. 1924. № 11-12. С. 192-194.

35. Рец.: М. Левин и Юргенс. Литературная хрестоматия по политической экономии. Ч. I-II. Госуд. изд. Ленинград, 1924 р. *Знання*. 1924. № 35-36. С. 32.

1925

36. Народна освіта на Україні в 1924 році *Радянська освіта*. 1925. Серпень-Вересень. С. 83–85.

37. Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року. Х., 1925. 46 с.

38. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року. Х., 1925. 71 с.

39. Селянські рухи на Україні в 1905–1907 рр. *Червоні квіти*. 1925. Ч. 2. С. 6-9.

1926

40. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. *Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури*. Х., 1926. Ч. 2-3. С. 79-96; 1927. № 6. С. 63-75.

1927

41. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII столі. *Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури*. Х., 1927. № 6. С. 63–75.

42. Мірза-Авакянц Н. До 70-річчя академіка Д. І. Багалія. *Шлях освіти*. 1927. № 11. С. 138.

1928

43. До питання за методику викладання історичних дисциплін у ВУЗах. *Шлях освіти*. 1928. № 5–6. С. 172-186.

44. История Украины в связи с историей Западной Европы. Х. : Гос. изд. Укр., 1928. 274 с.

45. Нариси з історії України. Х. : Літ.-друк. книгоспілки, 1928. 34 с.

1929

46. Нариси з історії України. [VI-V]. Господарство України за доби натурального хазяйства. Х. : Центр. заочні курси українознавства, 1929. С. 35-64.

47. Нариси з історії України. [VI]. Суспільно-політичний лад України за доби натурального господарства. Х. : Центр. заочні курси українознавства, 1929. С. 65-79.

48. Нариси з історії України. [VII]. Соціально-політичний устрій натурального господарства. Х. : Центр. заочні курси українознавства, 1929. С. 81-100.

49. До питання за методику проведення історичних екскурсій у педвузах. *Шлях освіти*. 1929. Кн. 4. С. 54–63.

50. Історія України в зв'язку з історією Західної Європи. Х., 1929. Ч. I. 246 с.

1930

51. Огляд літератури з історії України (другої половини XVII–XX ст.) в УРСР за р.р. 1917–1927. *Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції в Україні (1917–1927)*. Х., 1930. С. 28–32.

52. Виїмки з джерел до історії господарства та клясової боротьби на Україні (Ч. I: Доба розкладу натурального господарства та зародження торгового капіталізму). Х.: Держ. вид-во України, 1930. 295 с.

1931

53. Українська селянка в революційній боротьбі 1905 року. *Червоний шлях*. 1931. № 1-2. С. 140-152.

Рецензії на праці Н. Ю. Мірза-Авакянц:

1. Бензя П. [Рецензія]. Н. Мірза-Авак'янц. «Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902 року». Видання Державного Видавництва України. Київ, р. 1925. Стор. 46. Ціна 20 коп. *Життя і революція*. 1925. № 10. С. 116-117.

2. Дорошенко Д. [Рецензія]. Мірза-Авакянц. Читанка з історії України (Підручник учителеві). Частина I. Доба староруська. Редакція академіка Д. І. Багалія. (Д. В.У.). Х., 1922. стор. IV + 218. *Літературно-науковий вісник*. 1923. Т. 81. Кн. XI. С. 377-378.

3. Л. Р. [Рецензія]. Н. Мірза-Авакянц «Селянські розрухи на Україні 1905-1907 років». *Народний учитель*. 1925. 17 грудня.

4. Пархоменко В. [Рецензія]. Мірза-Авакянц Н. История Украины в связи с историей Западной Европы. *Червоний шлях*. 1929. № 4. С. 213.

5. Петровський М. [Рецензія]. Мірза-Авак'янц Н. Ю. Виїмки з джерел до історії господарства на класовій боротьби на Україні. Частина перша. Доба розкладу натурального господарства та зародження торговельного капіталізму, Харків, ДВУ, 1930, стор. 293. *Записки Ніжинського інституту соціального виховання*. 1932. Кн. XII. С. 269–276.

6. Ткаченко М. Н. [Рецензія]. Мірза-Авакянц. Читанка з історії України, частина I, вип. I, Харків, 1922, ст. IV, 218. *Україна*. 1924. Кн. 1-2. С. 186.

7. Штейн С. [Рецензія]. Мірза-Авакянц Н. История Украины в связи с историей Западной Европы. Державне видавництво України і Госиздат. 1928 р., стор. 270. Ц. 1 крб. 70 коп. *Комуніст*. 1929. № 69. С. 6.

8. Черкаський Ір. [Рецензія]. Мірза-Авак'янц Н. Ю. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій половині XVII століття. 1. Роль громади в судовій практиці. *Праці Комісії для виучування історії Західно-Руського та Вкраїнського права*. 1927. Вип. 3 (№ 12). С. 456-461.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

Д ж е р е л а І. Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Фонд 707. Управління Київського учбового округу

1. Оп. 82. Спр. 9. Переписка разных обществ высших учебных заведений (1914 г.). 215 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Фонд 166. Міністерство народної освіти України, м. Київ

2. Оп. 12. Спр. 5053. Анкета Мірзи-Авакянц Н. Ю. (1930 р.). 8 арк.

Фонд 331. Уповноважений Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УСРР, м. Харків

3. Оп. 1. Спр. 202. Мірза-Авакянц Н. Ю. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. (рукопис) (1927 р.). 28 арк.

Фонд 3206. Рейхскомісаріат «Україна», м. Рівно

4. Ф. 12. Спр. 3186. Т. 4. Висновок Народного комісаріату внутрішніх справ Союзу Радянських Соціалістичних Республік за матеріалами розслідування порушень законодавства колишнім заступником начальника Управління Народного комісаріату внутрішніх справ Київської області Павличева Леоніда Михайловича з рекомендаціями щодо переведення на неоперативну роботу. 10 арк. URL: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/15723/>

5. Оп. 5. Спр. 19. Матеріали о взятти немецко-фашистскими оккупантами на учет музеев и архитектуры в Украине (Доклады, отчеты, переписка и прочее) (1942–1943 pp.). 498 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

6. Спр. 50021. Дело по обвинению Мирза-Авакянц Наталии Юстовны, Клименка Филиппа Васильевича (1938–1939 рр.). 393 арк.

Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області

7. Спр. 5179. Дело по обвинению Колонтай Алексея Маркьяновича и др. (1937 р.). 442 арк.

8. Спр. 12089 С. Дело по обвинению Коваленко Григория Алексеевича (1937 р.). 104 с.

9. Спр. 14862. Дело по обвинению Гавриленко Николая Ивановича (1936 р.). 114 арк.

Державний архів Полтавської області

Фонд Р. 495. Відділ народної освіти

Полтавського губернського виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (губнаросвіта), м. Полтава Полтавської губернії

10. Оп. 1. Спр. 1. Листування з Губчека про оформлення на роботу в освітні організації та на виїзд до м. Полтави; списки командированих на роботу, іноземців, які працюють в Губосвіті та підлеглих їй установах (1922 р.). 247 арк.

11. Спр. 4. Інструкція губернським атестаційним комісіям по перевірці особового складу робітників освіти; доповіді Політкому Полтавського інституту народної освіти про діяльність; Висновки по різним обслідуванням Полтавського кооперативного технікуму та курсів; іменні списки робітників, яким потрібні відстрочки від призову, звільнених з роботи (1923 р.). 271 арк.

12. Спр. 5. Постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету УРСР про добровільні грошові збори, листування з Полтавським Губвиконкомом, Державним політичним управлінням, окрінструкторами народної освіти і іншими установами про відстрочку від проходження учбових зборів вчи-

телями, прийом на роботу вчителів, відкриття вечірніх курсів, звільнення службовців і іншими питаннями, списки співробітників Пролетарського музею та їх характеристики і інших установ, підлеглих Полтавській губосвіті (1923–1924 рр.). 301 арк.

13. Спр. 8. Постанови РНК УРСР про поліпшення побуту дітей в установах соціального виховання; звіти про роботу ПІНО; списки студентів, які закінчили ПІНО в 1924 р., списки співробітників освітніх установ, звільнених з роботи по чистці радпарату (1924–1925 рр.). 257 арк.

**Інститут рукопису Національної
бібліотеки України імені В. І. Вернадського
*Ф. І. Багалій Дмитро Іванович***

14. Спр. 45452. [Листівка від Полтавського історико-філологічного факультету з проханням до Багалія Д. І. прибути до Полтави]. Друковано на машинці 25 грудня 1918 р. з Полтави до Харкова. 1 арк.

15. Спр. 45988. Мірза-Авакянц Н. [] [Багалію] Дмитру Івановичу. Лист [] з [] в []. 1 арк.

16. Спр. 45989. Мірза-Авакянц Н. [] [Багалію] Дмитру Івановичу. Лист 15 вересня 1922 р. з [] в []. 2 арк.

17. Спр. 46043. Лист Оглобліна до Багалія від 18 лютого 1930 р. 3 арк.

Ф.121. Романович-Ткаченко Наталія Данилівна

18. Спр. 111. Мірза-Авакянц Н. Ю. [] Романович-Ткаченко Наталії Данилівні. Листівка 24 листопада 1926 р. з Харкова в Київ. 1 арк.

Ф.170. Грінченки (родинний фонд)

19. Спр. 387-388. Мірза-Авакянц Н.[аталія Юстівна] Грінченко Марії Іванівні: листи 17 липня 1924 р., і без дати з Полтави в Київ. 3 арк.

**Відділ рукописних фондів і текстології
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка
Національної академії наук України
Ф. 37. Академік Д. І. Багалій**

20. Спр. 477. Звіти про роботу: 1) секції передкапіталістичної історії України за 1931 р.; 2) секції доби промислового капіталізму (1931 р.). 6 арк.

21. Спр. 485. План роботи секцій Н. Д. Інституту історії Української культури (1931 р.). 13 арк.

22. Спр. 487. План роботи Відділу аспірантури Н. Д. Інституту історії Української культури на 1930–1932 рр. (1930 р.). 23 арк.

23. Спр. 531. 5-річний перспективний план роботи Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. в зв'язку з історією революційної боротьби на 1928/29/1932/33 р.р. (1928 р.). 10 арк.

24. Спр. 533. Пояснювальна записка і перспективний план Комісії для розроблення історії Слобожанщини і Лівобережжя (1930 р.). 9 арк.

**Фонди Музею історії Полтавського національного
педагогічного університету імені В. Г. Короленка**

25. До відділу підготовки учителів при Укрпрофобрі, без №. 1 арк.

26. Кожевник А. Воспоминания о работе первой партийной организации института, № 667. 3 арк.

27. Письмо А. Кожевника от 9 декабря 1964 года, без №. 1 арк.

28. Письмо Н. Щепотьева, без №. 2 арк.

29. Список лекторів Полтавського пед. інституту (які дисципліни читали і які вузи закінчили), без №. 4 арк.

30. Штатні відомості на виплату заробітної плати працівникам Полтавського учительського, Полтавського педагогічного інститутів та тарифна відомість педінституту, № 452. 16 арк.

31. Щепотьев Володимир Олександрович, без №. 2 арк.

Особистий архів С. Мірза-Авакян

1. Автобіографія Наталії Мірза-Авакянц. 1 арк.
2. Лист Івана Гватя до Мірри Мірза-Авакян (1990 р.). 2 арк.
3. Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Акушерка». 2 арк.
4. Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Американський син» (1924 р.). – 3 арк.
5. Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Коли ж буде революція ?». 2 арк.
6. Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Міра». 1 арк.
7. Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Мишка» (1923 р.). 2 арк.
8. Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Коробочки» Наталії. 2 арк.
9. Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Міліард». 2 арк.
10. Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Печать духа Святого». 1 арк.
11. Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Син орангутанга». 1 арк.
12. Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Слово чести» (1924 р.). 1 арк.
13. Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Хвіст» (1925 р.). 1 арк.
14. Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Чим я буду, коли виросту». 2 арк.
15. Оповідання Наталії Мірза-Авакянц «Як родяться діти ?» (1924 р.). 1 арк.
16. Лист Наталії Мірза-Авакянц до Маро Мірза-Авакянц (сестри чоловіка) з Москви (без дати). 6 арк.
17. Лист Наталії Мірза-Авакянц до Маро Мірза-Авакянц (сестри чоловіка) з Москви (без дати). 4 арк.
18. Лист Наталії Мірза-Авакянц до Маро Мірза-Авакянц (сестри чоловіка) з Москви (без дати). 4 арк.
19. Письмо Наталии Мирза-Авакянц к зятю Илье Любарскому из Луганска. 2 арк.
20. Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (без дати). 6 арк.

21. Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (без дати). 2 арк.
22. Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (26 січня 1934 р.). 5 арк.
23. Лист Наталії Мірзи-Авакянц до дочки Мірри (21 червня 1934 р.). 2 арк.
24. Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (18 травня 1934 р.). 4 арк.
25. Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (1 березня 1935 р.). 2 арк.
26. Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (16 лютого 1935 р.). 3 арк.
27. Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (17 березня 1935 р.). 4 арк.
28. Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (5 квітня 1936). 1 арк.
29. Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (5 квітня 1936 р.). 4 арк.
30. Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (1936 р.). 2 арк.
31. Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (13 серпня 1937 р.). 4 арк.
32. Лист Наталії Мірза-Авакянц до дочки Мірри (18 вересня 1937 р.). 3 арк.
33. Подписать отказались / Стаття из «Медицинской газеты». 2 арк.
34. Почтовая карточка Наталии Мирза-Авакянц к дочери Мирре Мирза-Авакян из Сочи. 1 арк.
35. Рабочие статьи (1907-1939 гг.). 6 арк.
36. Справка о реабилитации Наталии Мирза-Авакянц (1959 р.). 1 арк.

II. Друковані матеріали

(документи, автобіографії, спогади, листування)

1. Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія ; НАН України, Інститут україн-

ської археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Х. : ХП «НУА»: Золоті сторінки, 1999. 600 с.

2. Бо Ти любив, в душі беріг, як скарб коштовний, Україну: життєпис українського патріота Івана Демидовича Юрченка; Упорядник та автор передмови О. Мельничук. Вінниця : «Ніланд-ЛТД», 2015. 266 с.

3. Ващенко Г. Моя автобіографія. Бойко А. «Служба Богові й Батьківщині»: (Г. Ващенко: альтернатива поглядів і оцінок): [наук.-метод. посіб.]. К. : ІЗМН, 2001. С. 107–112.

4. Ващенко Г. Історія однієї школи (спогади) [автобіографічні спогади, в яких автор виведений під ім'ям Юрія Петровича Горового] URL: <http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article?id=12077>

5. Григорій Нудьга. Біобібліографічний покажчик; Упорядкування В. Івашківа, Р. Марківа, А. Вовчака. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 296 с.

6. Дубровський В. В. «Дрібні замітки на великі теми»: Сторінки мемуарів та публіцистики / авт. передм. та упорядн. В. А. Казимір. Харків-Чернігів : Видавець Олександр Савчук, 2020. 352 с.

7. Из писем Д. Е. Максимова к М. Л. Мирза-Авакян. *Звезда*. 2015. № 2. С. 186–207.

8. Історія Академії наук України (1918–1923). Документи і матеріали. К. : Наукова думка, 1993. 576 с.

9. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах; передм. М. Жулинського. К. : Смолоскип, 2008. Кн. 1. 720 с.

10. Лист О. Оглобліна до Д. Багалія від 22 квітня 1929 року. Стариков Г. М. Листи Олександра Оглобліна до Дмитра Багалія як джерело до історії діяльності Комісії із вивчення соціально-економічної історії XVIII–XIX ст. (1929–1934 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № 10–11. С. 83–113.

11. Ливицька М. На грані двох епох. Нью-Йорк: Комітет, 1972. 355 с.

12. Мирза-Авакян М. Хлеб и камень: история одной семьи. Липецк : Издательство «Гравис», 2017. 211 с.

13. Наука и научные работники СССР. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1928. Ч. VI. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. 810 с.

14. Полонська-Василенко Н. Спогади. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 591 с.

15. Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921. Полтава: «Криниця», 1994. 192 с.

16. Суворцова Н. Спогади. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1996. 432 с.

17. Суслопарів М. Твори Наталії Мірза-Авакянц. *Сторінки історії кийського міського транспорту*. К., 1985. 4 с.

18. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів: У 2 частинах; упор. Р. Пиріг (керівник). К.: Інститут історії України НАН України, 1996. Ч. I. 146 с.

19. Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... М.: Возвращение, 2000. 256 с.

Монографії, статті, довідкові видання

1. Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізми творення нової ідентичності. *Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр.* 2008. Вип. 19. С. 23–41.

2. Багалій Д. І. Передмова редактора. *Мірза-Авакянц Н. Читанка з історії України*. Х., 1922. Ч. I., вип. I.: Доба староруська. С. III–IV.

3. Білокінь С. І. Біо-бібліографія істориків Києва. Мірза-Авакянц Наталія. *Сторінки історії кийського міського транспорту*. К., 1985. 8 с.

4. Білокінь С. І. Мірза-Авак'янц Наталя Юстівна. *Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Ми*; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Mirza_Avakyanc_N_Yu

5. Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.). Х., 1994. 196 с.

6. Верба І. В. Мірза-Авак'янц Наталія Юстівна. *Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення*; під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. К. : «Прайм-м». С. 254.

7. Верба І. Історик Н. Ю. Мірза-Авак'янц. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : Міжвідомчий наук зб.* К., 2001. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирого. С. 559–578.

8. Вышеславский Л. Избранное: стихотворения, проза; Л. Вышеславский; сост. И. Вышеславская; предисл. П. Осадчука. К. : Этнос, 2008. 638 с.

9. Водотика С. Професор Київського університету Н. Ю. Мірза-Авак'янц. *150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті : Матеріали республіканської науково-практичної конференції*, м. Київ, 20–21 жовтня 1992 р. К., 1993. С. 134–137.

10. Граб В. Гавриленко Микола Іванович. *Реабілітовані історією. Полтавська область*: науково-документальна серія книг; упор. О. Білоусько. К. Полтава : Оріяна, 2007. Кн. 5. С. 78–81.

11. Граб В. І. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури. Полтава: Археологія, 1999. 216 с.

12. Гусейнов Г. Господні Зерна. Художньо-документальний життєпис. У 8 кн. Кривий Ріг : «Вид-чий Дім», 2002. Кн. 6. 640 с.

13. Дем'яненко В. Велика родина свідомих українців була вирвана з отчої землі. URL: <http://visnik-press.com.ua/?p=2514>

14. Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887–1955). *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. Збірник праць молодих учених та аспірантів. К., 1996. Вип. I. С. 356–386.

15. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага: друк державної друкарні в Празі, 1923. 220 с.

16. Дражевська Л. Українські жінки в науці. *Наше життя*. 1964. № 3–4. С. 17–19.

17. Ефименко Г. Обычное право украинского народа. *Украинский народ в его прошлом и настоящем* : [в 2 т.]. Петроград:

Типография общества «Общественная польза», 1916. Т. 2. С. 648–663.

18. Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905–2012 рр.); уклад. О. Богдашина, В. Бутенко, С. Марченко [та ін.]; відп. ред. С. Посохов. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 316 с.

19. Історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: історія і сучасність. Полтава : Полтавський літератор, 2009. 92 с.

20. Кальницький М. Школа фемінізму. URL: <http://www.interesniy.kiev.ua/zhizn-v-kieve/obrazovanie-i-nauka/shkola-feminizma/>

21. Климов А. З історії вищої педагогічної освіти на Луганщині: 30-ті роки ХХ ст. *Краєзнавство*. 2009. № 1–2. С. 228–234.

22. Климов А. Історичні краєзнавчі розвідки : монографія. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 368 с.

23. Кобченко К. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. К. : «МП Леся», 2007. 270 с.

24. Кривоший О. Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. *Київська старовина*. 2012. № 6. С. 55–70.

25. Кривоший О. Жінка-воївниця в українському історіографічному дискурсі ХVІ–ХІХ ст. Дві сторони одного образу. *Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії : збірник наукових праць* ; Відп. ред.: Горелов В. І., Денисюк Ж. З., Мороз І. В. К., 2011. С. 128–136.

26. Кривоший О. Жінка зі зброєю на сторінках військової історії України ХVІ – першої половини ХVІІ ст. Контексти прояву. *Воєнна історія Наддніпрянищини та Донщини: збірник наукових праць* ; за заг. ред. канд. іст. наук., полковника В. Карпова. К., 2011. С. 70–78.

27. Кривоший О. Жінки на війні очима жінки-історика (маловідома праця Н. Ю. Мірзи-Авакянц «Українська жінка в 16–17 ст.» як джерело до вивчення повсякдення жінок ранньомодерної України в умовах воєн та збройних локальних конфлік-

тів). *Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 3–5 листопада 2011 р. Київ, 2011. С. 299–300.

28. Кривоший О. Жінка на війні. Сценарії фронтового повсякдення шляхетних жінок України-пограниччя на сторінках праці Наталі Мірзи-Авакянц «Українська жінка в XVI–XVII ст.». *Київська старовина*. 2012. № 6. С. 18–37.

29. Кривоший О. Жінка в культурному просторі Запорожжя. Межі присутності. *Історія в школі*. 2011. № 9. С. 15–23.

30. Кривоший О. «Сильна жінка зі зброєю» в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. *Київська старовина*. 2012. № 1. С. 16–34.

31. Кривоший О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорожжя. Військово-історичний аспект. *Мандрівець*. 2011. № 5. С. 20–28.

32. Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках. *Русская старина*. 1880. № 11. С. 549–574.

33. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. СПб. : Типография Сириус, 1914. С. 188.

34. Мірза-Авак'янц Н. Ю. *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина ; За. ред. проф. В. Кубійовича. Л. : НТШ у Львові, 1994. Т. 4. С. 1580–1581.

35. Мірза-Авакянц Наталія Юстівна. *Полтавіка. Полтавська енциклопедія = Poltavica. Poltava Encyclopedia*: у 12 тт. ; гол. ред. О. А. Білоусько; Центр дослід. іст. Полтавщ. Полт. об. ради. Т. 6: Освіта і наука = Education and Science. кн. 2: Кременчук Полтава = Kremenchuk – Poltava : редкол. Білоусько О. А. Білоусько (гол. ред. та ін.). Полтава : ПЦ «Мозаїка», 2019. С. 540–541.

36. Мирра Леоновна Мирза-Авакян URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D1%80%D0%B7%D0%B0%D0%90%D0%B2%D0%B0%D0%BA%D1%8F%D0%BD_%D0%9C%D0%B8%D1%80%D1%80%D0%B0_%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0#CITEREFИстория_одной_семьи1990

37. Мирза Авакянц Наталка. Луговий Ол. *Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи у 4-х частинах*. Торонто : Друком «Українського робітника» в Торонто, 1942. 251 с.

38. Нестуля О. Охорона пам'яток культури на Полтавщині в 1917–1918 рр. *Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.) : Матеріали конференції* ; відп. ред. О. Нестуля. Полтава : МРД м. Кобеляки, 1995. С. 158–173.

39. Оглоблін О. Українська історіографія 1917–1956 рр. К. : ДЦЗД НАФ, 2003. 250 с.

40. Оглоблін О. Українська історія у Київському університеті за часів більшовицького панування. *Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Збірник праць молодих учених та аспірантів*. К., 1996. Вип. I. С. 413–417.

41. Петренко І. М. Видатна вчена, педагог і дослідниця життя української жінки Наталія Мірза-Авакянц (1888-1940). *Сестри по обидва береги Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини та Наддніпрянщини, присвяченої 140-й річниці з дня народження Катрі Гриневичевої*. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції, 19–20 травня 2016 року, м. Львів. Львів : СПОЛОМ, 2016. С. 73–76.

42. Петренко І. М. Висвітлення історії повсякденних шлюбно-сімейних відносин у працях історика Наталії Мірза-Авакянц. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного факультету*. Запоріжжя, 2013. Вип. XXXV. С. 306–314.

43. Петренко І. М. Жінки південноукраїнських земель у революційних подіях 1905 року на сторінках праць історика Наталії Мірза-Авакянц (1888–1940 ?). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць V Міжнар. наук. конф.*, 24–25 квіт. 2015 р., Одеса ; відп. ОПГ. М. І. Михайлуца. Одеса : ОНУ, 2015. С. 229–233.

44. Петренко І. М. Життєвий і науковий шлях історика Наталії Мірза-Авакянц (1888-1940?). *Українське державотворення: проблеми і сучасність* : Збірник наукових праць. Випуск IX ; Ред. кол.: Г. В. Бондаренко, О. Й. Дем'янюк [та ін.]. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2014. С. 68–76.

45. Петренко І. М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина : монографія. Полтава : ПУЕТ, 2014. 181 с.

46. Петренко І. М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): незаслужено забута. *Слов'янський збірник* : збірник наукових і науково-публіцистичних праць ; уклад. Безобразова Л. Л.; Слов'янський клуб м. Полтави. Вип. 14. Полтава : ТОВ «Техсервіс», 2015. С. 96–105.

47. Петренко І. М. «Київський період» життєвого і наукового шляху історика Наталії Мірзи-Авакянц (1888-1940?). *Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: європейський цивілізаційний вимір* : матер. V щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф., 27 травня 2015 р., м. Київ. К. : [Київ. ун-т ОП. Б. Грінченка], 2015. С. 187–197.

48. Петренко І. М. Мірза-Авакянц Наталія Юстівна. *Історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*: збірник матеріалів бібліографічні покажчики. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. С. 187–189.

49. Петренко І. М. Мірза-Авакянц (уроджена Дворянська) Наталія Юстівна. *Генезис освіти зі спеціальностей факультету історії та географії* : збірник статей, матеріалів і біографічних довідок. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 133–134.

50. Петренко І. М. «Полтавський період» життєвого і наукового шляху історика Наталії Мірза-Авакянц (1888–1940?). *Особистість, суспільство, політика – 2015* : Матер. Другої щоріч. наук.-практ. конф. ; за ред. С. Терепишого, В. Грасимовича, О. Познія. Ч. 1. Люблін : WSEI, 2015. С. 61–64.

51. Петренко І. М. Репресовані освітяни Полтавщини (історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?). *Репресована культура України: регіональний вимір : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції 9 квітня 2015 року*; відп. ОПГ. І. Г. Передерій; Полтавський ОПГ. ОПГ. Ун-т імені Ю. Кондратюка. Полтава: ПолтНТУ, 2015. С. 55–59.

52. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (Нарис історії). К. : Наукова думка, 1993. 414 с.

53. Пустинецький Ю., Козерацький М. Викорчувати з державного університету буржуазних націоналістів і їх підсобників. *Більшовик*. 1937. 28 вересня.

54. Пустовіт Т. Матеріали до біобібліографічного словника «Архівісти Полтавщини» (20–30 рр. ХХ ст.). *Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області*. Матеріали наукової конференції. Полтава, 1998. С. 276–292.

55. Sprawozdania департаменту позашкільної освіти в справі курсів для для інструкторів і діячів позашкільної освіти. *Нова Рада*. 1918. 9 серпня.

56. Супруненко О. Доля історика. *Козацькі старожитності Полтавщини* : зб. наук. пр. Полтава, 1994. Вип. 2. С. 79–81.

57. У Києві. *Нова Рада*. 1918. 26 квітня.

58. Штеппа К. «Ежовщина». *ХХ век. История одной семьи* ; Ин-т полит. и воен. анализа, Центр по изучению Рус. Зарубежья М. : РУСАКИ, 2003. С. 3–138.

59. [Щепотьєв В.] Про життя та діяльність Полтавського Наукового при ВУАН Товариства за минулі роки (1919–1927). *Записки Полтавського наукового при ВУАН Товариства*. Полтава, 1928. Вип. 2. С. V–XIV.

60. Щербаківський В. Український університет у Полтаві. Полтава, 1994. Препринт, вип. 2. 40 с.

61. Юркова О. Наукова атестація істориків в Україні: нормативна база та особливості захисту дисертацій (друга половина 1920-х–1941 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. № 19. С. 126–141.

Наукове видання

ПЕТРЕНКО Ірина Миколаївна

**Історик Наталія Мірза-Авакянц
(1889–1940?):
життя і наукова спадщина**

МОНОГРАФІЯ

У монографії використано фотоілюстрації інтернет-ресурсів,
особистого архіву автора та родини Наталії Мірза-Авакянц.
На обкладинці: фото Наталії Мірза-Авакянц

Головна редакторка *М. П. Гречук*
Комп'ютерне верстання *Г. А. Бжікян*
Дизайн обкладинки *Т. А. Маслак*

*Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 13,7.
Тираж 300 прим. Зам. № 180/1852.*

*Видавець і виготовлювач
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»,
к. 115, вул. Коваля, 3, м. Полтава, 36014; ☎ (0532) 50-24-81.*

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3827 від 08.07.2010 р.*